

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**«СІМ'Я І ОСВІТА»
ТЕМАТИЧНИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**СІМ'Я І ОСВІТА:
ТЕМАТИЧНИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК**

Редактори-укладачі Г. Бевз, Ю. Приходько

Кропивницький – 2025

УДК 316.362:37:159 (038)
С 37

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 14/24 від 26.12.2024 року

Рецензенти:

Л. Оліфіра, кандидат педагогічних наук, доцент;

І. Мартинюк, кандидат психологічних наук, доцент

Сім'я і освіта: тематичний словник-довідник [Електронний ресурс]
С 37 / ред.-уклад. Г. Бевз, Ю. Приходько ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2025. 284 с.
URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2025/12/slovnikbevz2025.pdf>

ISBN 978-966-189-738-9

Тематичний словник-довідник містить систему термінів і понять, що розкривають зміст і взаємозв'язки двох провідних соціальних інститутів – сім'ї та освіти. Представлені матеріали охоплюють різні галузі знань: психологію розвитку, педагогічну і сімейну психологію, соціологію, право, етнографію та культурологію – і відображають закономірності становлення особистості дитини в сімейному, соціальному та освітньому середовищі.

Видання адресовано фахівцям у галузях психології, педагогіки, соціальної роботи і права; органам виконавчої влади з питань освіти дітей; керівникам закладів загальної середньої освіти; науковцям, викладачам закладів вищої й післядипломної освіти, аспірантам, студентам, а також громадським організаціям, діяльність яких пов'язана з підтримкою сім'ї і розвитком дитини.

ISBN 978-966-189-738-9

УДК 316.362:37:159 (038)

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2025
© Г. Бевз, Ю. Приходько, 2025
© автори термінів, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ	8
РОЗДІЛ 1 ОСВІТНІЙ ПРОСТІР РОЗВИТКУ ДИТИНИ.....	9
1.1. Освіта в контексті Нової української школи.....	10
1.2. Психічний і особистісний розвиток дитини.....	36
РОЗДІЛ 2 СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ СТАНОВЛЕННЯ ДИТИНИ.....	134
2.1. Сім'я як система і параметри її функціонування.....	134
2.2. Правові та виховні засади батьківства і материнства	164
2.3. Символіка, традиції та історико-культурна спадщина сімейно-родинного укладу життя.....	184
2.4. Психологічні методи дослідження та підтримки сім'ї.....	197
РОЗДІЛ 3 ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ: НАУКОВІ ПІДХОДИ І МЕТОДИ	209
3.1. Наукові теорії, концепції та підходи до розвитку особистості	210
3.2. Методи психологічного дослідження і підтримання учасників освітнього процесу	232
ВІТЧИЗНЯНІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА З ПИТАНЬ ОСВІТИ, РОЗВИТКУ ДИТИНИ І СІМ'Ї.....	246
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	249
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	254
ДОДАТКИ.....	278

ВСТУП

Жодна галузь знань не може функціонувати без власного термінологічного апарату, розуміння якого досягається не лише через опанування наукової літератури, підручників і посібників, а й завдяки словникам як систематизованим джерелам, що відображають наукові здобутки, тенденції та новації. Кожна наука оперує власними поняттями і спирається на них у своєму розвитку, допомагаючи фахівцям і широкому колу читачів задовольняти власні пізнавальні інтереси, більш глибоко осмислювати зміст наукових і науково-популярних праць.

Тематичний словник-довідник систематизує терміни й поняття з різних галузей знань, пояснює їхні значення і взаємозв'язки, сприяючи ефективному доступу до фахової інформації. Призначення цього словника – підтримувати професійний розвиток педагогів, психологів, юристів, соціальних працівників, менеджерів освіти, студентів соціономічних спеціальностей, а також усіх, хто цікавиться сучасною освітою, питаннями виховання й розвитку особистості. Оскільки в наукових джерелах терміни нерідко подають без чітких визначень або трактують з позицій окремих авторів, словник покликаний забезпечити узгодженість у їх розумінні. Видання містить визначення основних психологічних, педагогічних і суміжних термінів, авторами яких є вітчизняні і зарубіжні науковці. Воно охоплює як усталені поняття освітньої галузі, так і нові терміни, що з'явилися останнім часом у зв'язку з розвитком наукових досліджень та реформуванням системи освіти в Україні.

Тематичний словник-довідник об'єднує терміни, що відображають два ключові соціальні інститути в житті дитини – сім'ю і освіту. Матеріал упорядковано за трьома розділами:

- *Освітній простір розвитку дитини* – розкриває основні аспекти, пов'язані з організацією, змістом і реформуванням сучасної освіти, а також

психологічними закономірностями пізнавального та соціального розвитку дитини;

- *Сім'я як соціальне середовище становлення дитини* – охоплює питання функціонування сім'ї, правові та виховні аспекти батьківства і материнства, а також культурно-історичну спадщину родинного життя;
- *Психологічна підтримка учасників освітнього процесу: наукові підходи і методи* – презентує основні теоретичні засади, концепції й напрями досліджень, а також методи професійної взаємодії і психологічної підтримки в системі освіти.

Терміни словника суголосні темі наукового дослідження «Соціально-психологічні умови підвищення ролі сім'ї як носія громадської думки щодо реформування освіти», яке у 2022–2024 роках проводили співробітники відділу спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Словник належить до трансдисциплінарних довідників, оскільки об'єднує терміни з різних галузей знань – психології, педагогіки, соціології, права, етнології та культурології. Це сприяє інтеграції наукових підходів і формуванню спільного понятійного поля для фахівців, які працюють у сфері освіти, права, соціальної роботи та соціального забезпечення, а також у системі психологічної та медичної підтримки сім'ї і дитини, забезпечуючи узгодженість та єдність термінології в теоретичній і прикладній діяльності.

Статті словника розміщено в алфавітному порядку, що забезпечує зручність пошуку інформації. У процесі підготовки видання для збирання термінів його укладачі використали кілька способів. Насамперед було проведено аналіз та узагальнення матеріалів наявних фахових словників, що дало змогу систематизувати вже усталений термінологічний апарат. Водночас укладено низку нових термінів, створених на основі результатів наукового дослідження, які відображають наукові здобутки співробітників відділу. До словника також включено терміни, розроблені фахівцями різних галузей знань – права, етнографії, соціальної роботи тощо. Їх інтеграція має

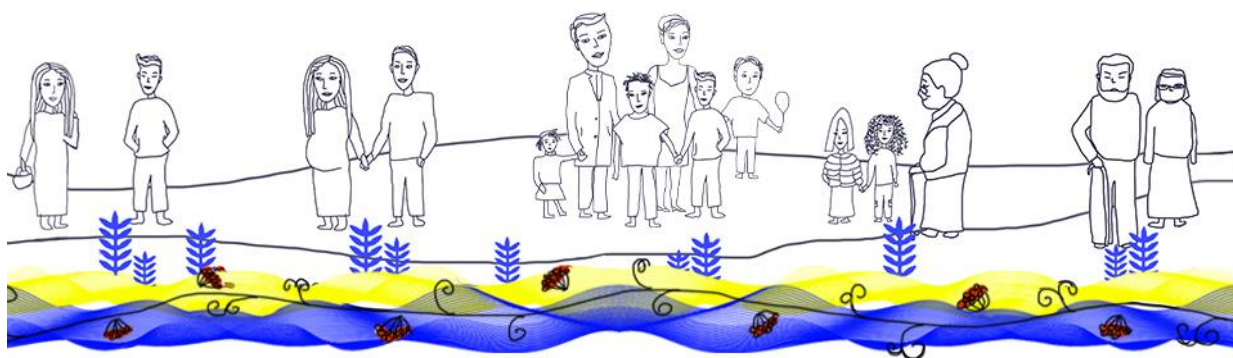
особливе значення з огляду на міждисциплінарний характер і тематичну спрямованість видання. Словник містить відомості про авторів, які надали власні трактування термінів, а також перелік використаних джерел, що може слугувати підґрунтям для подальших термінологічних досліджень.

Авторський колектив сподівається, що цей словник сприятиме більш глибокому осмисленню психологічних закономірностей та особливостей їх прояву на різних етапах онтогенезу, підвищенню професійної і загальної компетентності користувачів, а також активізації їхньої участі в соціальних процесах, пов'язаних з розвитком і реформуванням сучасного освітнього середовища.

Висловлюємо щиру подяку керівництву і науковим співробітникам відділу спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, виконавцям теми наукового дослідження за уважне ставлення до формування термінології, що перебуває на етапі свого наукового становлення, а саме: Галині Бевз (д-р психол. наук, професор), Ларисі Бобровій (канд. психол. наук), Олені Дзюбенко (канд. психол. наук, доцент), Ользі Ловкій (канд. психол. наук, доцент), Ірині Петренко (канд. психол. наук), Ользі Чистяк (канд. психол. наук, доцент). Окрему подяку адресуємо Євгенії Демиденко (здобувачка магістерського рівня освіти, студентка КНУ імені Тараса Шевченка) та Олені Ващенко (аспірантка відділу психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України) – за технічну підтримку й упорядкування термінологічного матеріалу. Особлива вдячність – Юлії Приходько (д-р психол. наук, професор) за значний внесок у підготовку, укладання та редагування термінів словника. Її високий рівень професійної компетентності, наукова вимогливість і відданість психолого-педагогічній науці стали важливою підтримкою колективу під час реалізації цього проєкту. Подяку висловлюємо всім авторам, чиї терміни презентують їхній науковий внесок у розвиток української термінології. Окрема вдячність – Державній службі якості освіти у Волинській області за консультації щодо реформування освіти і професійні

рекомендації, які сприяли відповідності словника сучасним вимогам освітньої системи.

Автори словника-довідника не ставили за мету вичерпно охопити всі аспекти досліджуваної проблематики, адже наука постійно розвивається, а термінологічний апарат динамічно оновлюється під впливом сучасних наукових досліджень і суспільних трансформацій.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

НУШ – Нова українська школа

ЗУ – Закон України

ЗЗСО – заклад загальної середньої освіти

ДСЯО – Державна служба якості освіти

ВООЗ – Всесвітня організація охорони здоров'я

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

Аа Бб Вв Гг Ґґ Дд Ее Єє Жж Зз

Ии Іі Її Йй Кк Лл Мм Нн

Оо Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх

Цц Чч Шш Щщ Ъь Юю Яя

РОЗДІЛ 1

ОСВІТНІЙ ПРОСТІР РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Якісна освіта є невід’ємним правом кожної людини, закріпленим у Загальній декларації прав людини, Конвенції ООН про права дитини і Законі України «Про освіту». Вона є рушієм особистісного розвитку, соціально-економічного прогресу та політичної стабільності суспільства. Започаткована у 2018 році реформа загальної середньої освіти «Нова українська школа» (далі – НУШ) спрямована на створення екологічного освітнього середовища, у якому здобуті знання поєднуються з практичними навичками, необхідними для дорослого життя. Концепція НУШ базується на трьох ключових позиціях: *новий зміст освіти* (компетентнісне навчання, зорієнтоване на практичне застосування знань), *новий учитель* (мотивований, компетентний, здатний до партнерської взаємодії з учнями та їхніми батьками) і *нове освітнє середовище* (сучасне, безпечне, інклюзивне, що забезпечує комфортні умови для розвитку кожної дитини).

У цьому розділі представлено ключові поняття, що висвітлюють психологічні аспекти розвитку дитини, становлення її особистості та організацію освітнього процесу в умовах НУШ. Матеріал сприяє більш глибокому розумінню сутності освітніх процесів і ролі психологічних чинників у забезпеченні ефективного розвитку дитини в сучасному освітньому середовищі.

1.1. Освіта в контексті Нової української школи

1	безпечне освітнє середовище	навчальна діяльність
2	громадська думка	навчання й учіння
3	демократичне середовище	научіння (научування)
4	Державна служба якості освіти України	освіта
5	Державний стандарт початкової освіти	освіта для сталого розвитку
6	Державний стандарт повної загальної середньої освіти	освіта інформальна
7	дитиноцентризм	освіта неформальна
8	дитинство	освіта формальна
9	добробут учнів	освітній простір
10	знання	освітня послуга
11	індивідуальна програма розвитку	педагогіка партнерства
12	інклюзивне навчання	педагогіка партнерства: принципи
13	інтерактивна модель навчання	педагогічна спільнота
14	компетентнісний підхід	пошукова активність
15	компетентність	психологічна компетентність учителя
16	компетентність інформаційна	регулятивна модель комунікації сім'ї і школи
17	компетентність комунікативна	соціальне партнерство в освіті
18	компетентності ключові	стейкхолдери освіти
19	компетенція	уміння
20	комунікативний простір	фасилітація
21	комунікативність вебсайту закладу загальної середньої освіти	форми індивідуалізованого навчання
22	комунікація між школою і сім'єю	функції навчання
23	комунікація: структура	якість освіти
24	навички	якість освітньої діяльності

Безпечне освітнє середовище – це належним чином облаштоване й урегульоване освітнє середовище, що підтримує безпечні умови навчання та праці, комфортну міжособистісну взаємодію, добробут учнів, педагогів і батьків. У такому середовищі забезпечено дотримання прав і норм фізичної, психологічної, інформаційної та соціальної безпеки кожного учасника освітнього процесу, що унеможлиблює будь-які прояви насильства, а наявні ресурси є достатніми для запобігання таким проявам.

Громадська думка – поняття соціології і соціальної психології, у якому відображається наявність у соціальної групи (колективу) спільних уявлень, суджень, спільного розуміння значущих для неї предметів і явищ. Г. д., як спільність суджень членів групи, виникає в процесі їхньої спільної діяльності

(суб'єктно-об'єктні відносини) та спілкування (суб'єктно-суб'єктні відносини); вона є сукупністю оцінних суджень, у яких відображається позиція соціальної групи щодо важливих для неї подій (наприклад, реформи в різних сферах: освіті, медицині, економіці тощо). У Г.д. тісно переплітаються раціональний і емоційно-вольовий компоненти; вона поєднує в собі спільні для членів групи уявлення та судження про певні об'єкти і водночас відображає ставлення до них (схвалення, осуд, підтримку, індиферентність). Г.д. виконує такі основні функції: пізнавальну, спонукальну, інтегративну, регулятивну.

Демократичне середовище – це сукупність умов у закладі освіти чи іншій установі, що забезпечують дотримання принципів демократії, а саме рівність, свободу, справедливість, участь і співпрацю, повагу до різноманіття і прозорість. У контексті освіти Д.с. передбачає для учасників освітнього процесу можливість брати участь і бути почутими у вирішенні питань організації освітнього процесу та створенні безпечного освітнього простору в ЗЗСО.

Державна служба якості освіти України (ДСЯО) – цілісна система, що передбачає функціонування в горизонтальній площині. Пріоритетним завданням Служби є реалізація державної політики у сфері освіти, зокрема з питань забезпечення якості освіти і якості освітньої діяльності, здійснення заходів державного нагляду (контролю) за закладами освіти щодо дотримання ними законодавства в межах повноважень, передбачених законом. У переважній більшості країн Євросоюзу державні органи контролю, які в Україні представляє ДСЯО, юридично самостійні і не підпорядковуються органам управління освітою, котрі не мають повноважень для ухвалення правових рішень за результатами проведеного контролю ДСЯО (А. Мочарська, В. Вітюк).

Державний стандарт початкової освіти – нормативний документ, що визначає вимоги до обов'язкових результатів навчання і компетентностей здобувачів освіти, загальний обсяг їхнього навчального навантаження в

базовому навчальному плані початкової освіти; є основою для розроблення типових та інших освітніх програм. Документ затверджено 30 вересня 2020 року. Освітні програми, що розробляються на основі типових освітніх програм, не потребують окремого затвердження Державною службою якості освіти. Д. с. п. о. визначає мету і принципи освітнього процесу в закладах базової середньої освіти, дає загальну характеристику змісту навчання, пояснює вимоги до обов'язкових результатів навчання та орієнтири для їх оцінювання. У Д. с. п. о. немає поділу на предмети, натомість є освітні галузі; це означає, що розробники освітніх та навчальних програм зможуть як утілювати певну навчальну галузь через окремий предмет, так і комбінувати їх для інтеграції. Документ містить опис компетентнісного потенціалу та вимоги до обов'язкового навчання учнів у дев'яти галузях освіти: 1) мовно-літературній, 2) математичній, 3) природничій, 4) технологічній, 5) інформатичній, 6) соціальній і здоров'язбережувальній, 7) громадянській та історичній, 8) мистецькій, 9) фізичній культурі. Для кожної галузі Д. с. п. о. описує мету і групи загальних результатів, які уточнюються через обов'язкові результати для кожного з циклів. Саме тому кожна освітня галузь має потенціал для розвитку кожної компетентності. У документі чітко окреслено ключові компетентності, якими мають оволодіти школярі після закінчення кожного із двох циклів – адаптаційного (5-6 класи) і базового (7-9 класи) предметного навчання, та наскрізні вміння. Перелік основних компетентностей такий: вільне володіння державною мовою, здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами, математична компетентність, компетентності в галузі природничих наук, техніки і технологій, інноваційність, екологічна компетентність, інформаційно-комунікаційна компетентність, навчання впродовж життя, громадянські та соціальні компетентності, культурна компетентність, підприємливість і фінансова грамотність (*В. Вітюк*).

Державні стандарти повної загальної середньої освіти – документи, що визначають загальні обсяги навчального навантаження здобувачів

початкової, базової середньої, профільної середньої освіти, вимоги до їхніх компетентностей і до згрупованих за відповідними освітніми галузями обов'язкових результатів навчання, яких вони мають досягти на відповідному рівні повної загальної середньої освіти (*В. Вітюк*).

Дитиноцентризм – освітня ідеологія, яка передбачає максимальне наближення навчання і виховання до сутності, потреб, інтересів, здібностей і життєвих планів конкретної дитини. У Концепції Нової української школи акцентується увага на впровадженні особистісно орієнтованої моделі освіти, яка ґрунтується на ідеології Д.

Дитинство – за віковою періодизацією, прийнятою в педагогіці та психології, це період до 11 років, який охоплює стадію немовляти (від народження до 1 року), раннє дитинство (1-3 роки), дошкільний вік (3 роки – 6-7 років) і молодший шкільний вік (6-7 – 10-11 років). У сучасній цивілізації Д. відокремлено від дорослості спеціальним перехідним періодом – підлітковим віком і юнацьким віком (за С. Лупаренко); «Дитина» – людська істота віком до 10-11 років, яка відрізняється певними психічними особливостями: підвищеною емоційністю, природною допитливістю, образністю мислення, потребою в активній діяльності тощо; Д. – самоцінний, унікальний період онтогенезу людини від народження до підліткового віку, упродовж якого під впливом спадкових, соціально-культурних та освітніх факторів відбувається соціалізація й інтенсивний розвиток особистості; Д. – період життя людини, коли закладаються основи особистісної активності та особистісні риси, цінності, що визначають якості майбутнього життя; Д. – період, коли людина найбільш вразлива, не захищена від впливів навколишнього середовища, соціального, психологічного й фізичного насильства; Д. на всіх етапах існування характеризується постійною орієнтацією на дорослий світ, потребою бути залученим до соціуму, взаємодіяти з ним; Д. – це виражена в діях і мові сукупність об'єктів, подій, процесів, соціальних інститутів і соціальних практик щодо дітей; ця сукупність формується й підтримується суспільством, а також постійно

відновлюється в процесі життєдіяльності дітей, які освоюють соціальні уявлення та інтегруються в соціум. Літ.: Загарницька, 2011; Лупаренко, 2016; Скрипник, 2018. (М. Скрипник).

Добробут учнів – інтегративний феномен, що розкриває міру забезпечення потреб здобувачів освіти в освітньому середовищі ЗЗСО, виявляється в їхній задоволеності навчанням, виражається в суб'єктивній оцінці ними умов здобуття освіти, характеристик взаємодії та особистісного розвитку. Критеріями Д. у. в освітньому середовищі є: умови здобуття освіти, розвиток особистісного потенціалу та розвиток міжособистісної взаємодії. Умови здобуття освіти базуються на об'єктивних показниках Д. у., визначених з опорою на нормативні документи в галузі освіти, у яких прописані стандарти забезпечення освітнього процесу та безпеки дітей у ЗЗСО: безпека освітнього середовища, дотримання санітарно-гігієнічних норм, матеріально-технічне забезпечення освітнього простору, доступ до якісної освіти. Розвиток особистісного потенціалу є основою психологічного добробуту, що передбачає формування в учнів здатності до: автономії, управління навколишнім середовищем, постановки життєвих цілей, самоприйняття, особистісного зростання – та актуалізацію у них психологічної стійкості, усвідомленості, турботи про себе та оптимізму (показники визначено згідно з теорією психологічного добробуту К. Ріфф і виокремленими Ф. Мартелюю особистісними ресурсами психологічного добробуту особистості). Розвиток міжособистісної взаємодії відображає психологічний Д. у. у контексті успішності їхнього соціального функціонування в ЗЗСО через: позитивні стосунки з оточенням, соціальний внесок, соціальну інтеграцію, соціальне прийняття (показники визначено на основі теорії психологічного добробуту К. Ріфф і теорії соціального добробуту К. Кіза). Мірою забезпечення добробуту здобувачів освіти в ЗЗСО є їхня задоволеність навчанням, яка є визначальною в їхньому ставленні до освітнього процесу та освіти в цілому. Літ.: Дзюбенко, 2023; Дзюбенко, 2024; Закон України «Про повну загальну середню освіту», 2020; Санітарний

регламент для закладів загальної середньої освіти, 2020; Martela, 2022; Keyes, 1998; Ryff, & Singer, 2008. (*О. Дзюбенко*).

Знання – сукупність відомостей, фактів, уявлень про навколишній світ, які людина або група людей здобувають завдяки досвіду, навчанню, спостереженню чи дослідженню, систематизують, осмислюють і застосовують для розуміння світу, вирішення проблем та ухвалення рішень.

Індивідуальна програма розвитку (ІПР) – документ, що забезпечує індивідуалізацію навчання особи з особливими освітніми потребами, закріплює перелік необхідних психолого-педагогічних, корекційних потреб/послуг для розвитку дитини; розробляється групою фахівців з обов'язковим залученням батьків дитини для визначення конкретних навчальних стратегій і підходів до навчання (Закон України «Про освіту»). Створюється на основі психолого-педагогічного оцінювання, що визначає стратегію і методи розвитку дитини з урахуванням її унікальних психологічних та освітніх потреб. ІПР розробляється мультидисциплінарною командою (учителями, психологами, логопедами тощо) з участю батьків, що відповідає сучасному підходу до навчання, зорієнтованого на дитину (*child-centered learning*). У психологічному контексті ІПР зосереджується на розвитку когнітивних функцій (пам'яті, уваги, мислення), соціальних навичок та емоційної регуляції. Зокрема, програма може включати корекційно-розвивальні заняття, спрямовані на зміцнення адаптивних механізмів і подолання бар'єрів у навчанні (модель екологічних систем У. Бронфенбреннера) (Bronfenbrenner, 1994). Такий підхід сприяє формуванню позитивної самооцінки, зниженню тривожності і стресу, а також забезпечує підтримку в інтеграції дитини в соціальне середовище. (*А. Мельник*).

Інклюзивне навчання – підхід до організації освітнього процесу, за якого всі діти, включно з тими, хто має особливі освітні потреби (діти з інвалідністю, обдаровані діти, діти з різними культурними чи соціальними потребами та особливостями), навчаються разом у загальноосвітніх закладах.

І. н. передбачає створення соціально-психологічних умов, які забезпечують прийняття, рівність участі та психологічний добробут усіх членів групи чи спільноти, незалежно від їхніх індивідуальних особливостей. У психології інклюзію розглядають як механізм підтримання соціальної ідентичності, відчуття належності та зменшення стигматизації. Її зміст охоплює кілька ключових вимірів: емоційно-ціннісний (переживання безпеки, прийняття та належності), когнітивний (усвідомлення різноманіття як ресурсу, а не дефіциту), соціальний (зменшення міжгрупових бар'єрів, розвиток емпатії і солідарності) та поведінковий (реальна участь у спільній діяльності без дискримінаційних обмежень). Структурними елементами інклюзії є прийняття (усвідомлення цінності кожного), участь (залучення до спільної активності), доступність (усунення психологічних і соціальних бар'єрів) та підтримка (ресурси для адаптації й розвитку). В освіті цей підхід передбачає адаптацію освітнього середовища щодо його фізичної, інформаційної та соціальної доступності, індивідуалізацію навчання, соціальну інтеграцію та залучення додаткових фахівців для забезпечення ефективного навчання. І. н. ґрунтується на принципах рівності, недискримінації, поваги до різноманітності і спрямоване на розвиток потенціалу кожної дитини. І. н. є синонімом до терміна «інклюзивна освіта». Літ.: UNESCO, 2005; Abrams, & Killen, 2014; Колупаєва, & Савчук, 2016; Verkuyten, & Yogeeswaran, 2020. (А. Мельник).

Інтерактивна модель навчання (від англ. inter – взаємний, act – діяти) – модель навчання, що реалізується в умовах постійної і активної взаємодії всіх учасників навчального процесу. При цьому учень (студент) і учитель (викладач) є рівноправними суб'єктами навчально-виховного процесу. І. м. н. передбачає моделювання різноманітних життєвих ситуацій, використання рольових ігор, дискусій, мозкових штурмів, спільного вирішення проблем тощо. Важливо, що кожен учитель (викладач) може самостійно розробляти нові методи і форми І. м. н. Нині є велика кількість технологій І. м. н., їх

поділяють на чотири групи: фронтальні технології, технології колективно-групового навчання, технології ситуативного навчання, навчання в дискусії.

Компетентнісний підхід – спрямованість освітнього процесу на формування та розвиток ключових (базових, основних) і предметних компетентностей особистості, завдяки чому формується загальна компетентність людини, що є сукупністю ключових компетентностей, інтегративною характеристикою особистості. Така характеристика має сформуватися в процесі навчання та охоплювати знання, уміння, навички, ставлення, досвід діяльності й поведінкові моделі особистості (за О. І. Пометун). К. п. передбачає такий зміст освіти, який не зводиться лише до знаннєвого компонента, а передбачає цілісний досвід вирішення життєвих проблем, виконання ключових функцій, соціальних ролей, компетенцій. К. п. вимагає від організатора навчального процесу застосування такої методики навчання, яка б забезпечувала учня (студента) не лише знаннями, уміннями та навичками, а й досвідом певної діяльності, прищеплювала впевненість у своїх силах і готовність брати на себе відповідальність.

Компетентність (від лат. *competens* – відповідний, здатний) – інтегративна характеристика особистості, що поєднує досвід, знання, уміння, ставлення та поведінку і визначає здатність людини успішно діяти в навчальній, професійній та інших сферах життя, а також приймати ефективні рішення. Такі знання характеризуються різноманітністю, чіткою визначеністю і взаємозв'язком, гнучкістю, швидкою актуалізацією, широким застосуванням. К. – це «динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність. Тобто формується ядро знань, на яке будуть накладатись уміння цими знаннями користуватися, а також цінності та навички, що знадобляться випускникам української школи в професійному і приватному житті». Перелік К., яких мають набувати учні, закріплено в Законі «Про освіту». Його створено з урахуванням Рекомендації

Європейського Парламенту і Ради Європи щодо формування ключових компетентностей освіти впродовж життя (від 18.12.2006 р.). Перелік містить такі К. учнів: 1) вільне володіння державною мовою; 2) здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами; 3) математична К.; 4) К. у галузі природничих наук, техніки і технологій; 5) інноваційність; 6) екологічна К.; 7) інформаційно-комунікаційна К.; 8) навчання впродовж життя; 9) громадянські та соціальні К., пов'язані з ідеями демократії; справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей; 10) культурна К.; 11) підприємливість і фінансова грамотність. Спільними для всіх К. є так звані наскрізні вміння: читання з розумінням, уміння висловлювати власну думку усно і письмово, критичне і системне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію, творчість, ініціативність, уміння конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати рішення, вирішувати проблеми, здатність співпрацювати з іншими людьми.

Компетентність інформаційна – компетентність у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, яка у широкому розумінні значенні стосується вміння переосмислювати інформацію, вирішувати інформаційно-пошукові задачі, використовувати електронні інформаційні системи, тобто здійснювати інформаційну діяльність із використанням як традиційних, так і нових технологій. У вузькому значенні К. і. пов'язана з умінням використовувати інформаційні технології, засоби та методи. Деякі вчені розглядають К. і. у взаємозв'язку з такими поняттями, як-от «інформаційна грамотність», «комп'ютерна грамотність» та «інформаційна культура».

Компетентність комунікативна (від лат. communico – роблю загальним, зв'язую, спілкуюся, і competens, competentis – здатний) – здатність людини налагоджувати і підтримувати ефективні контакти з іншими людьми. До складу цієї компетентності включають деяку сукупність знань, умінь, навичок, що забезпечують ефективний перебіг комунікативного процесу

(спілкування). К. к. розглядають як систему внутрішніх ресурсів людини, необхідних для побудови ефективної комунікації в певних ситуаціях міжособистісної взаємодії. Комунікативний акт передбачає аналіз та оцінювання ситуації, формування мети, визначення дій, реалізацію плану або його коригування, оцінювання ефективності. К. к. є цілісним утворенням, що поєднує в собі когнітивні і поведінкові елементи. До перших відносять знання відповідних засобів та їх адекватне використання, до других – психологічну адаптацію до ситуації. К. к. є інтегративною особистісною якістю, яка виконує функцію адекватного функціонування особистості в соціумі.

Компетентності ключові – багатовимірне утворення, що стосується загальногалузевого змісту освітніх стандартів і є структурованим комплексом якостей особистості, які дають їй змогу бути успішною в багатьох соціальних сферах, є її внеском у розвиток суспільства та запорукою особистого успіху в багатьох життєвих сферах. К. к. являють собою основний набір найбільш загальних понять, які мають бути деталізовані в комплексі знань, умінь, навичок, цінностей і ставлень за навчальними галузями і життєвими сферами школярів. К. к. за своїм змістом є наскрізними і мають досягатися в процесі навчання через усі без винятку предмети і виховні заходи. (*Т. Колісник*).

Компетенція (від лат. *competentia* – належність за правом) – 1) сукупність повноважень (прав та обов'язків) певного державного або громадського органу, службової особи, що встановлюється законом, статутом цього органу або іншими нормативними актами; 2) коло питань, щодо яких певна особа має знання і досвід; 3) здатність мобілізувати в професійній діяльності набуті знання, уміння та навички, а також використовувати узагальнені засоби і способи виконання дій. К. забезпечує універсальність професійної діяльності.

Комунікативний простір – упорядкований певним чином простір, що динамічно організовує, структурує та спрямовує комунікативний процес,

забезпечуючи певний спосіб кодування, декодування інформації і трансляції смислів в окреслених параметрах інтерсуб'єктної взаємодії. У ширшому сенсі К. п. є *середовищем взаємодії між людьми і групами*, що відбувається на різних рівнях (інтимному, особистому, соціальному, публічному, освітньому тощо) з урахуванням часу, місця, культурних норм і технологій. Т. Титаренко зазначає, що людина одночасно живе в кількох різних за своїми ознаками часових і соціальних просторах. На мікрорівні К. п. є внутрішньо детермінованим динамічним процесом, що з урахуванням індивідуальних потреб, запитів та інтересів учасників взаємообміну створює контекст взаєморозуміння і підґрунтя для самовираження, саморозвитку та самовизначення особистості. Досвід соціалізації є підґрунтям для діадної і групової взаємодії в різноспрямованих комунікативних просторах: «мати-дитина», сім'я і родина, подружжя, друзі, однолітки, сусіди, школа, юнацькі громади, інтернет-мережі, групи за інтересами тощо. Основні ознаки К. п.: створюється згідно із соціальним запитом і на задоволення потреб розвитку, забезпечує його учасникам почуття безпеки; має спонтанний характер спілкування, підтримує невимушеність прояву намірів, поглядів та думок у їх взаємообміні, що створюють диспозиційне підґрунтя для окреслення поля подальших соціальних контактів (розширення чи звуження, трансформації тощо), індивідуальних і групових рішень щодо зони найближчого соціального розвитку особистості і групи. Фізичні межі вказують на *об'єктивний* вимір К. п.: обсяг (територія/майданчики, матеріальні/віртуальні), наявні засоби, їхня потужність, насиченість і можливості. *Суб'єктивний вимір* формується у взаємодії суб'єктів комунікації, процесах створення міжособистісних зв'язків, а також обміні інформацією, налагодженні взаєморозуміння, діалогу та досягненні результату учасниками комунікації. К. п. поєднує наміри і цілі учасників, їхні стосунки та позиції, зворотний зв'язок, інформаційне поле, канали передавання інформації, норми спілкування, мовленнєві цінності та загальний смисл. Індивідуальна і суспільна цінність К. п. полягає в тому, що

вони ініціюються в контексті вирішення певних непередбачуваних чи традиційно-повторювальних у поколінному розвитку задач для когнітивного оволодіння ними та вироблення узагальненої стратегії, пізнанні дійсності та узгодженні індивідуальних поглядів, рефлексії та підтримці. К. п. забезпечують завдання соціалізації людини на всіх етапах її вікового розвитку і втілюються в повсякденні практики як її екологічні культурні форми. Серед них історично відомі – вечорниці, досвітки, толока, весілля, святкові родинні вечери, і набуті сучасні – відкриті робочі простори (англ. co-working – спільно працювати), інтернет-спільноти тощо. У контексті освіти створення К. п. доречно як для окремих категорій учасників освітнього процесу, так і для спільних їхніх активностей. К. п. розвивають здатність до конструктивної комунікації в межах визначених смислів, що робить їх важливим інструментом формування демократичних цінностей суспільства. Літ.: Гордієнко, 2009; Копець, & Гордієнко, 2011; Сердюк, 2023; Титаренко, 2023; Хабермас, 2008. (*Г. Бевз*).

Комунікативність вебсайту закладу загальної середньої освіти – характеристика вебсайту, яка відображає якість забезпечення інформаційного взаємообміну між суб'єктами освітнього процесу. К. в. визначається за трьома основними складниками: 1) операційним – функціональністю сайту (ступенем його зручності, змістовності, доступності, оперативності, наявності зворотного зв'язку); 2) емоційним – привабливістю і сучасністю оформлення, що впливає на емоції і сприймання; 3) когнітивним (пізнавальним) – ступенем охоплення тематики комунікації, важливої для суб'єктів освітньої комунікації. Для оцінювання вебсайту щодо рівня його комунікативності розроблено методику у вигляді варіанта семантичного диференціалу за десятьма основними показниками: 1) доступність сайту; 2) легкість користування; 3) актуальність інформації; 4) оперативність комунікації, подання інформації; 5) змістовність, повнота контенту; 6) широта охопленої аудиторії; 7) сучасність і привабливість оформлення; 8) наявність зворотного зв'язку; 9) охопленість каналів комунікації,

презентованих на сайті; 10) представленість тематики, важливої для цільових груп, і шістьма додатковими критеріями, пов'язаними із змістовою наповненістю напрямів тематики сайту. Літ.: Ловка, 2024. (О. Ловка).

Комунікація між школою і сім'єю – процес передавання цільової інформації та обміну нею між суб'єктами освітніх послуг – надавачами (ЗЗСО) і їх замовниками (батьками учнів) – щодо освіти дітей і її відповідного забезпечення. Комунікація між школою і сім'єю стосується освітніх питань, а своєчасне, повне і доступне її забезпечення підтримує стабільну, послідовну і комфортну взаємодію та передбачуваний результат. Комунікація в ЗЗСО може бути як *безпосередня* (пряма), так і *опосередкована* (непряма). *Безпосередня* – це К. ш. с., що відбувається очно, «обличчям до обличчя», коли суб'єкти взаємодії перебувають поряд і спілкуються за допомогою мовлення і немовленнєвих засобів. Ця форма спілкування є найбільш повноцінною, тому що в процесі такої взаємодії учасники отримують максимальну інформацію одне про одного – як вербальну, так і невербальну. *Опосередкована* (непряма) К. ш. с здійснюється в ситуаціях, коли індивіди віддалені один від одного часом чи відстанню, а контакт здійснюється завдяки включенню у процес додаткового посередника, спеціальних засобів і знарядь для організації К. ш. с та обміну інформацією (знакових систем, носіїв інформації різної природи, письмових засобів, технічних пристроїв тощо). Тут характерним є неповний психологічний контакт, коли зворотний зв'язок ускладнено. Літ.: Ловка, 2024; Савенкова, 2015. (О. Ловка).

Комунікація: структура – сукупність комунікативних елементів, які утворюють цілісний комунікативний процес. В історії розвитку цього поняття структуру комунікації визначали по-різному. Згідно з *моделлю Г. Лассвелла* (1948) комунікація охоплює такі компоненти: передавач інформації, або суб'єкт; отримувач інформації; предмет, або зміст, комунікації; спосіб передавання інформації, що відображається в засобах і каналах комунікації, та ефекти комунікації (результативність, успішність).

Відповідно до моделі Вестлі – МакЛіна (The Westley & MacLean's model, 1957): суб'єкт комунікації, або джерело повідомлення; подія, або інформація; об'єкт комунікації, аудиторія (може бути як особа, так і соціальна система); канали комунікації; зворотний зв'язок. Структура також пояснює механізми комунікації на різних її рівнях – мікро-, мезо- і макрорівні. Мікрорівень – це пояснення комунікативної поведінки індивіда, мезорівень – міжіндивідна комунікація, макрорівень – характеристика масової комунікації. *Факторна модель Д. Берло (Стенфордська модель комунікацій), або модель «SMCR»:* аббревіатуру моделі утворено з початкових літер назв її чотирьох елементів (англійською мовою): Sender (відправник) – Message (повідомлення) – Channel (канал) – Receiver (отримувач). У цій моделі, крім основних компонентів, виокремлено також чинники, що впливають на кожний окремий компонент спілкування, визначаючи його ефективність. Це, зокрема, такі важливі детермінанти комунікації, що характеризують однаково як відправника, так і отримувача повідомлення: їхні комунікативні навички, настановлення (ставлення, відношення), знання, соціальну систему і культуру. До факторів повідомлення автор моделі відносить такі компоненти, як-от контент (зміст), елементи повідомлення, звернення (процедура, ставлення, трактування), його структура і код. Структура комунікації за В. Шапаром: 1) адресант – суб'єкт комунікації; 2) адресат – той, для кого призначається повідомлення; 3) повідомлення – переданий зміст; 4) код – засіб передавання повідомлення; 5) канал зв'язку; 6) результат – те, чого досягнуто завдяки комунікації (Шапар, 2007, с. 207). Літ.: Максимович, 2020; Шапар, 2007; Lasswell, 1948; Westley, & MacLean, 1957; Berlo, 1960. (О. Ловка).

Навички – удосконалені шляхом багаторазового вправлення компоненти вмінь, що виявляються в автоматизованому виконанні дій (за Г. Костюком).

Навчальна діяльність – цілеспрямована активність учнів, мета якої – засвоєння знань, оволодіння вміннями і навичками, розвиток інтелекту,

здібностей та особистості загалом. Компоненти Н. д.: навчальні завдання, навчальні дії, дії контролю, дії оцінювання.

Навчання й учіння – поєднуються в процесі навчання і диференціюються як активність учителя і активність учнів. Ці види активності позначаються різними словами: «навчання» і «учіння». Перше слово означає те, що робить учитель (навчає), друге – те, що роблять учні (вчаться). Н. – це керування учінням, тобто навчальною діяльністю учнів, спрямованою на оволодіння знаннями, уміннями й іншими суспільними цінностями, а через нього й керування психічним розвитком учнів, становленням їхніх розумових, моральних, трудових та інших якостей. Процес У. як набування індивідуального досвіду відбувається через дії дитини і є цілеспрямованим процесом засвоєння нею знань, оволодіння вміннями і навичками. За Г. Костюком, У. стає компонентом ігрової і початкової трудової діяльності дітей-дошкільників. У них формується готовність до початку У. в школі з характерними для нього пізнавальними, практичними, емоційними, вольовими компонентами. У. стає провідною діяльністю в житті більшості дітей, коли вони вступають до школи. У. не відразу стає справжньою діяльністю учня, а формується поступово, у міру того, як складаються його цілі, завдання, зміст, мотиви, способи дій та їхні результати. У. має спільне з усякою діяльністю людини, передусім із працею, у якій свідомо мета визначає спосіб і характер дій людини.

Научіння (научування) – набуття людиною нового сенсомоторного та інтелектуального досвіду, опанування нових форм поведінки. Н. означає засвоєння людиною соціального досвіду, знань, умінь і навичок, вироблених людством протягом тисячоліть. У соціальній психології кінцевим результатом Н. є соціалізація особистості.

Освіта – сукупність знань, умінь, навичок, цінностей і переконань, які здобуває особа в процесі навчання, виховання, пізнавальної діяльності та набуття досвіду. О. є суспільно організованим і цілеспрямованим процесом передавання соціально значущого досвіду від покоління до покоління.

Основні положення системи освіти в Україні представлено в Законі України «Про освіту» (№ 2145-VIII від 5 вересня 2017 року, зі змінами). За визначенням С. Сисоєвої, О. – це процес і результат засвоєння особистістю певної системи наук, знань, практичних умінь та навичок і пов'язаний з ними певний рівень розвитку її розумово-пізнавальної і творчої діяльності, а також морально-етичної культури, які у своїй сукупності визначають соціальне обличчя та індивідуальну своєрідність цієї особистості. О. виконує три важливі функції: *людинотворчу* – забезпечення певного рівня знань, грамотності, стану емоційно-вольової сфери, поведінкових реакцій, готовності до виконання різних соціальних ролей, видів діяльності тощо; *технологічну* – забезпечення життєвої бази, формування навичок і вмінь трудової, громадської, господарської, професійної діяльності, розвиток комунікативності; *гуманістичну* – виховання людей у дусі миру, високої моральності, культури, розуміння пріоритетів загальнолюдських цінностей (життя, праці, самої людини, природи тощо). У вітчизняний педагогічний лексикон термін увійшов з XVIII ст. для позначення розвивального, виховного та формувального впливу на особистість.

Освіта для сталого розвитку – напрям в освіті, основним завданням якого є формування у дітей, молоді і дорослих моделей поведінки, звичок, стилю життя, що відповідають потребам сталого розвитку людства; це освіта, мета якої полягає у формуванні екологічно свідомого суспільства, світогляду, позицій, цінностей, що загалом сприяють створенню соціально сприятливого, економічно життєздатного й екологічно збалансованого розвитку (за Л. Лук'яною).

Освіта інформальна (самоосвіта) – вид освіти, яка передбачає самоорганізоване здобуття особою знань, умінь і компетентностей у процесі повсякденної діяльності, пов'язаної з професійною, громадською, сімейною активністю або дозвіллям. У системі формальної освіти передбачається врахування здобутих завдяки О.і. результатів навчання в порядку, визначеному законодавством.

Освіта неформальна – вид освіти, що зазвичай здобувається за освітніми програмами і не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти, але може завершуватися присудженням професійних та/або часткових освітніх кваліфікацій. У системі формальної освіти передбачається врахування здобутих завдяки О. н. результатів навчання в порядку, визначеному законодавством.

Освіта формальна – вид освіти, що здобувається за освітніми програмами відповідно до визначених законодавством рівнів освіти, галузей знань, спеціальностей (професій). Передбачає досягнення визначених стандартами результатів навчання відповідного *рівня освіти* (дошкільна; три рівні середньої освіти: початкова, базова і профільна середня освіта; три рівні професійної освіти – перший (початковий), другий (базовий) і третій (вищий); далі – передвища і вища освіта: фахова передвища освіта, початковий рівень як короткий цикл вищої освіти; перший (бакалаврський) рівень, другий (магістерський) рівень; наступні рівні – освітньо-науковий і науковий) та здобуття кваліфікацій, що визначаються державою.

Освітній простір – це частина соціального простору, у межах якого здійснюється нормована освітня діяльність. О. п. є цілісним утворенням, що характеризується певним рівнем насиченості освітньої галузі, чітко окресленими межами його представленості в загальній структурі суспільства (світовий, європейський, національний, регіональний і локальний – О. п. школи, класу, учня/учениці) та відповідною структурованою системою його організації (освітні технології, освітні програми, система взаємодії інтересантів освіти, представленості на ринку тощо). Трактуювання О. п. спирається на поняття «простір» як одну із форм буття людини (простір, рух, час) і є об'єктивною реальністю, що характеризується протяжністю, структурованістю, співіснуванням і взаємодією елементів. Як частина соціального простору, О. п. є багатовимірним і постає водночас і як передумова, і як результат освітньої активності інтересантів освіти. О. п. одномоментно охоплює різні реальні об'єкти, що певним чином пов'язані і

взаємодіють між собою, визначаючи його насиченість та протяжність і, відповідно, окреслюючи перспективи й можливості освіти людини. О. п. розвивається у взаємодії його учасників, спрямованій на реалізацію освітніх завдань згідно із запитамі суспільства щодо ринку освітніх послуг, праці та науково-технічних здобутків. О. п. формується у взаємодії суспільства та освітніх інституцій, завдяки чому відбувається пізнання та осмислення всіх елементів-носіїв культури та окреслюються запити щодо їх опанування окремою особистістю в процесі її особистісного і суспільного становлення. Структура О. п. постійно еволюціонує, формуючи перспективні напрями розвитку освітньої галузі і системи допусків та обмежень щодо задоволення освітніх потреб особистості. О. п. змінюється в часі (1), має територіальні ознаки (2) – місце розташування її установ, територію, географічне положення, і власне освітні характеристики (3) щодо обсягу освітніх послуг, потужності та інтенсивності потоку освітньої інформації, способів її включеності в соціальні процеси розвитку суспільства. У ЗЗСО О. п. постає як педагогічна реальність, що забезпечує прогресивний розвиток здобувачів освіти через створення (згідно з концепцією НУШ) відповідного «освітнього середовища» (далі – О. с.) як системи середовищних впливів та умов, що спрямовують розвиток особистості в педагогічно заданому напрямі. О. п. і О. с. є взаємодоповнювальними категоріями: О. с. – це функціональна модель О. п., яка задає параметри його розбудови в певній інституції освіти і відповідає за перспективні рішення щодо його змін. Будувати перспективні лінії розвитку допомагає поділ їх на компоненти: *соціально-особистісний* (соціокультурне оточення, стейкхолдери освіти), *просторово-предметний* (архітектура і дизайн освітніх приміщень, їх доступність) і *дидактичний* (програми, технології навчання). Відповідно до запитів можна виділити ще такі компоненти: фізичний, соціокультурний, психологічний, комунікативний, віртуальний, парадигмальний тощо. Літ.: Болдирева, & Каневська, 2021; Гуркова, 2019; Дороніна, 2013; Цимбалару, 2016; Цюра, & Терзалова, 2020. (Г. Бевз).

Освітня послуга – комплекс законодавчо визначених освітньою програмою та/або договором дій суб'єкта освітньої діяльності, що мають визначену вартість і спрямовані на досягнення здобувачем освіти очікуваних результатів навчання.

Педагогіка партнерства – напрям педагогіки, що передбачає застосування системи методів і прийомів виховання й навчання на засадах гуманізму і творчого підходу до розвитку особистості. Основа П. п. – суб'єкт-суб'єктні стосунки між учасниками освітнього процесу, коли їхня співпраця ґрунтується на толерантній взаємодії. Учень – добровільний і зацікавлений соратник, одноступень, рівноправний учасник освітнього процесу, дбайливий і відповідальний щодо його результатів. В основі П. п. – спілкування, взаємодія та співпраця між учителем, учнем і батьками. Об'єднані спільними цілями й прагненнями, вони є добровільними і зацікавленими спільниками, рівноправними учасниками освітнього процесу, відповідальними за результат. Учитель має бути другом, а родина – бути залученою до процесу побудови освітньої траєкторії дитини. П. п. ґрунтується на таких ідеях: *ідея навчання без примусу* – передбачає відмову від усіх засобів примусу в арсеналі застосовуваних педагогічних засобів, наявність у вчителя таких особистісних якостей, як-от гуманність, комунікативність, ціннісне ставлення до дитини; *ідея важкої мети* – полягає в тому, що перед усіма учнями ставлять складну мету, водночас учитель усіма можливими засобами має налаштувати учнів на її досягнення, вселити в них упевненість у подоланні труднощів; *ідея опори* – вимагає надання учням опорних знаків (символів, схем, таблиць, слів тощо) для забезпечення кращого розуміння, структурування, запам'ятовування матеріалу, а також для побудови відповіді; передбачає вміння вчителя, з одного боку, систематизувати й перетворювати інформацію належним чином, з іншого – моделювати; *ідея вільного вибору* – полягає в наданні дитині свободи вибору в процесі навчання; *ідея випередження* – дає змогу включати в програму складніший матеріал, об'єднувати його в блоки, починати заздалегідь

вивчати складні теми, закладати перспективи вивчення теми наступного уроку; *ідея великих блоків* – ґрунтується на тому, що у великому за обсягом блоці матеріалу (об'єднання 6-10 уроків або тем в один блок) легше встановити логічні зв'язки, виокремити головну думку, поставити та розв'язати проблему; *ідея відповідної форми* – полягає в тому, що урок за своєю формою має відповідати предмету, що вивчається; *ідея інтелектуального поля класу* – передбачає створення загальних життєвих цілей і цінностей у класному колективі для розвитку здібностей та нахилів, творчості кожної дитини в діяльності; *ідея самоаналізу* – реалізує ідею колективного аналізу та оцінювання діяльності кожного учня за умови володіння педагогом прийомami рефлексії, емпатії, а також здатності аналізувати та розуміти власні дії, здатності до самопізнання. Літ: Кравчинська, 2017. (Т. Кравчинська).

Педагогіка партнерства: принципи – повага до особистості; доброзичливість і позитивне ставлення; довіра у відносинах; діалог – взаємодія – взаємоповага; розподілене лідерство (проактивність, право вибору та відповідальність за нього, горизонтальність зв'язків); принципи соціального партнерства (рівність сторін, добровільність прийняття зобов'язань, обов'язковість виконання домовленостей).

Педагогічна спільнота – специфічна досить численна і чітко виділена серед інших членів суспільства номінально-реальна соціальна структура, яка має формальні і неформальні особливості, що уможливають виконання нею місії самовідтворення і розвитку суспільства. Завдяки виконуваній ролі в суспільстві вона є статусною і привабливою для нових її членів. П. с. належить велика роль у конструюванні освітнього простору, де відбувається зростання особистості, її успішна соціалізація та формування соціальної ідентичності – національної, громадянської, професійної тощо. Педагог, на думку дослідників, є помітною постаттю, від якої залежить формування громадської думки, водночас він є лідером цієї думки.

Пошукова активність – форма поведінки людини, спрямована на зміну ситуації або ставлення до неї, коли немає певного прогнозу щодо її результатів, але за умови постійного врахування ступеня її ефективності. П. а. є неодмінним компонентом багатьох типів поведінки людини.

Психологічна компетентність учителя – органічний складник педагогічної майстерності, що є неодмінною умовою ефективної взаємодії всіх учасників виховного процесу, професійної самореалізації педагога і досягнення навчально-виховних цілей з огляду на використання психологічних знань в інтересах розвитку здібностей учнів і прилучення їх до духовних цінностей. П. к. у. має трирівневу структуру, яку утворюють когнітивний, операційний і комунікативний компоненти. Здатність педагога успішно застосовувати психологічні знання ґрунтується на взаємодії всіх трьох компонентів і передбачає широку обізнаність педагога з різними сферами психічної реальності, що дає йому змогу психологічно обґрунтовано діяти в найрізноманітніших ситуаціях на основі гуманітарних принципів.

Регулятивна модель комунікації сім'ї і школи – модель процесу комунікації, що визначає її суб'єктів, канали, умови та засоби передавання інформації, а також особливості перебігу комунікативного процесу, компетентне врахування яких у функціонуванні ЗЗСО забезпечує професійну регуляцію комунікативних процесів та досягнення освітніх цілей. Складники моделі: 1) *суб'єкти* комунікації: *заклад загальної середньої освіти* як надавач освітніх послуг і відправник інформації (школа, учителі) і *сім'я* (батьки, опікуни тощо) – як законні представники прав та інтересів дитини (учнів), замовники освітніх послуг; 2) *площини*, або напрями комунікації школи і сім'ї (освітні потреби; добробут дітей; розвиток їхніх особистісних і творчих якостей; громадянський розвиток; набуття школярами соціальних навичок; безпека учнів; забезпечення їхнього перебування у школі); 3) *засоби*, тобто *канали, комунікації* (яким чином передається інформація), до яких сьогодні належать: особисті зустрічі вчителів з батьками; батьківські збори; офіційний сайт навчального закладу; групи, створені у фейсбуку, телеграмі,

вайбер-групи; розсилки електронною поштою; телефонні розмови; телефонні повідомлення (смс); електронний щоденник (звичайний щоденник учня); дошки оголошень у приміщенні школи тощо; 4) внутрішні, психологічні чинники, що є психологічним механізмом регуляції ділової комунікації і можуть найбільшою мірою впливати на її процес (її якість і результат): з боку школи або вчителів як відправників інформації таким чинником є *засоби регуляції ділової комунікації* – встановлення у процесі комунікації правил поведінки, ділового етикету, ділового протоколу, укладання угоди (договору) із сім'єю; з боку сім'ї такими чинниками, що впливають на ефективність комунікації, є *призми сприймання* батьками інформації, які можна поділити на три групи: освітні настановлення, сімейні цінності і традиції. Літ.: Ловка, 2023. (О. Ловка).

Соціальне партнерство в освіті – добровільна і рівноправна взаємодія всіх учасників освітнього процесу, спрямована на розроблення, прийняття і реалізацію педагогічних і соціально-економічних рішень, які забезпечують ефективний розвиток дітей, їхнє самовизначення та самореалізацію в соціальному середовищі. Потенціал С. п. в закладі освіти забезпечується сукупністю ресурсів: інтелектуальних, економічних, кадрових, організаційних, методичних тощо. Технологія С. п. є однією з найбільш ефективних у побудові соціально орієнтованої взаємодії педагогів, учнів і батьків та організації середовища для такої взаємодії в умовах закладу освіти. Основними цілями С. п. є сприяння у розв'язанні актуальних проблем, зміцнення демократії, досягнення згоди шляхом переговорів між сторонами щодо найважливіших стратегій розвитку. Основним завданням С. п. в закладах освіти є підвищення якості та ефективності освіти, поліпшення тих показників діяльності, заради яких вони створювалися. Принципи С. п.: повноважність і рівність сторін, добровільність прийняття зобов'язань, пріоритетність примирних методів, обов'язковість виконання домовленостей, відповідальність за прийняті зобов'язання. Структура С. п.: 1) партнерство в системі закладу освіти між соціальними групами професійної спільноти

(педагоги, учні, батьки); 2) партнерство, яке налагоджують працівники освіти, контактуючи з представниками інших сфер суспільного життя (органи управління освітою, профспілки, громадські організації, інші установи соціальної сфери); 3) партнерство, яке ініціює заклад освіти, як особлива сфера соціального життя, що змінює взаємовідносини в становленні спільноти мікрорайону, району, громади, міста тощо. Літ.: Кравчинська, 2018. (Т. Кравчинська).

Стейкхолдери освіти (англ. stakeholder – інтересанти: ті, хто тримають частку цілого і мають інтерес до його розвитку) – фізичні та юридичні особи, які заінтересовані в діяльності організації, мають на неї вплив та відчують наслідки її роботи; прагнуть отримати задоволення від результатів діяльності організації згідно з власними інтересами та владою, добровільно або ненавмисно впливають на її розвиток, поділяють ризики, що виникають у зв'язку з діями організації. У перекладі терміна варто застосовувати поняття «інтерес» (від лат. *Interesse* – бути важливим, мати значення), що має більш широкий спектр значень (вигода, користь, діло, справа), а не «цікавість» (від прасл. **сѣрьсь* – ціпляти, притягувати), що фіксує емоційну захопленість людини чимось. Основоположником теорії стейкхолдерів є Е. Фрімен (Freeman), а термін уперше впровадив в ужиток автор стратегічного менеджменту І. Ансофф (Ansoff) для визначення різних груп інтересів причетних осіб (а не суспільства загалом), щоб досягти максимальної стійкості конкурентних переваг, а не лише прибутку акціонерів. Оцінка інтересів здійснюється через інтеграцію бізнес-стратегії, етики та соціальної відповідальності. Суттєвою її ознакою є те, що узгодженість дій досягається не лише технічними засобами і правилами регуляції взаємодії, а й об'єднаними цілями, які створюють інформаційну основу для ухвалення рішень усіма інтересантами. Незалежно від сфери діяльності критеріями визначення груп С. є: співвіднесення рівня влади та інтересу (модель А. Менделоу), або співвіднесення влади, наполегливості/вибагливості та легітимності (модель Р. Мітчела). Щодо ЗЗСО вирізняють такі групи

стейкхолдерів: 1) засновники (комунальна, приватна, державна власність); 2) споживачі/отримувачі освітніх послуг: батьки учнів та учні як здобувачі освіти; 3) постачальники ресурсів: фінансових, комунальних, навчальних тощо; 4) менеджери і керівники ЗЗСО; 5) працівники ЗЗСО; 6) органи виконавчої влади у сфері освіти; 7) органи державного нагляду у сфері освіти; 8) місцева спільнота / члени громади; 9) інші групи населення. Аналіз С. ЗЗСО здійснюється задля уточнення унікальності їхніх інтересів, а також сили і спрямованості їхнього впливу. Результатом такого аналізу має стати вибір стратегій співпраці різних категорій стейкхолдерів та обґрунтування управлінських рішень і політики розвитку організації. Особливою категорією С. ЗЗСО є діти як здобувачі освіти, оскільки їхні права обмежені законним представництвом їхніх батьків. «Виведення учнів» на позицію С. о є завданням соціалізації і має бути забезпечене діяльністю самого закладу: його іміджем у громаді, розширенням спектру соціальних контактів школи (випускники школи, громада, працедавці тощо), розвитком самоврядування у школі та інших форм соціальних активностей школярів ЗЗСО, що будуть формувати позицію школяра в напрямку розбудови його особистісної самостійності та громадянської позиції як інноватора і патріота. У концепції НУШ передбачено «модель випускника», утілення якої має посісти природне місце в організаційній розбудові школи. Літ.: Бевз, & Каніболоцька, (Ред.), 2022; Ковалевська, & Зеленський, 2019; Freeman, 1994; Mitchell, Agle, & Wood, 1997. (Г. Бевз).

Уміння – заснована на знаннях і навичках готовність людини успішно виконувати певну діяльність (за Г. Костюком). У. є основою майстерності особистості; як і навички, вони поділяються на кілька типів: рухові, пізнавальні, теоретичні, практичні.

Фасилітація (від лат. *facilis* – легкий; англ. *facilitate* – допомагати, полегшувати) – термін соціальної психології; означає підвищення продуктивності діяльності індивіда під впливом присутності іншої людини

чи групи людей, що сприяє активізації, мотивації та ефективності виконання завдань.

Форми індивідуалізованого навчання – способи організації освітнього процесу, які передбачають адаптацію змісту, методів, темпу та умов навчання до індивідуальних особливостей, потреб і можливостей здобувачів освіти. Розрізняють *інституційні*: очна (денна, вечірня), заочна дистанційна і мережева, та *індивідуальні* (екстернальна, сімейна, педагогічний патронаж) форми навчання. У контексті реформи НУШ наразі у практиці все більше використовують такі форми, як-от *дистанційна* (учень навчається через інтернет, з використанням цифрових платформ, електронних ресурсів, онлайн-комунікації з учителями); *екстернатна* (учень самостійно оволодіває навчальним матеріалом без систематичного відвідування занять); *сімейна, або домашня* (учень навчається поза школою, самостійно або за допомогою батьків, репетиторів, онлайн-ресурсів відповідно до державних стандартів освіти); *педагогічний патронаж* (навчання учня за індивідуальним навчальним планом під супроводом педагогів, якщо він не може відвідувати школу з поважних причин), а також *мережева*, що передбачає оволодіння освітньою програмою з участю різних суб'єктів освітньої діяльності, які взаємодіють між собою на договірних засадах. Завдяки Ф. і. н. дитина може здобувати освіту з урахуванням її можливостей, освітніх потреб та відповідно до державних стандартів.

Функції навчання – освітня, розвивальна, виховна. *Освітня* функція передбачає здобуття знань про природу, суспільство, техніку, людину, способи діяльності; оволодіння загальними і спеціальними вміннями та навичками, досвідом репродуктивної і перетворювальної діяльності; формування світорозуміння і світогляду особистості. *Розвивальна* функція покликана розвивати мову, збагачувати словниковий запас, функціональне і смислове значення мови; розвивати пізнавальну, емоційну, вольову та мотиваційну сфери особистості, здібності та обдарування, рухову культуру. *Виховна* функція забезпечує виховання культури почуттів, моральних норм

поведінки, естетичних ідеалів і смаків, працьовитості, відповідальності (за С. Сисоєвою).

Якість освіти – результат або послуга, які отримує споживач завдяки встановленню певного рівня довіри до закладу освіти, або ж відповідність результатів навчання вимогам, стандартам освіти чи договору про надання освітніх послуг. Досягається через формування внутрішньої і зовнішньої системи забезпечення якості освіти, трансформацію системи державного нагляду (контролю) у сфері освіти в систему «довіри і допомоги», а також інституційну розбудову системи забезпечення якості освіти. Здобуття якісної освіти ґрунтується на мінімізації негативних ризиків та дотриманні вимог до процесу її забезпечення як системного, цілісного і гнучкого, а також неформального і без дублювання повноважень тощо. (А. Мочарська, В. Вітюк).

Якість освітньої діяльності – рівень організації і реалізації освітнього процесу, що забезпечує здобуття особами якісної освіти та відповідає вимогам, встановленим законодавством та/або договором про надання освітніх послуг.

1.2. Психічний і особистісний розвиток дитини

1	агресивна поведінка в дитячому віці	здоров'я	пізнавальний інтерес
2	агресивність	здоров'я ментальне	пізнання
3	адаптація	зона найближчого розвитку	поведінка девіантна
4	адаптивність	зрілість	поведінковий континуум
5	акселерація	ідентифікація	потреба
7	активність особистості		почуття
8	актуалізація	ідентичність	почуття: види
9	актуальний рівень розвитку	ідентичність гендерна	працьовитість (працелюбність)
10	акцентуація характеру	ізоляція групова	прив'язаність
11	амбівалентність	ілюзії	принциповість
12	андрогінність	імідж	пристрасть
13	аномалії особистості	імпульсивність	прихильність
14	антиципація	інгібіція соціальна	психіка
15	апатія	індивід	психічна стійкість
16	апперцепція	індивідуальний стиль діяльності	психологічна захищеність
17	асертивність	індивідуальність	психологічна травма
18	асоціація	ініціативність	риса особистості
19	атракція	інсайт	риса характеру
20	афект	інтелект	розвиток особистості
21	афект неадекватності	інтелект емоційний	роль
22	афіліація	інтелектуальна зрілість	самовідчуження
23	бажання	інтерес	самовладання
24	байдужість	інтеріоризація	самокатування
25	бар'єр психологічний	інтуїція	самоконтроль
26	близькість	інфантилізм особистісний	самооцінка
27	булінг (цькування)	інфантилізм соціальний	самопрезентація
28	ввічливість	когнітивний стиль	самореалізація

29	вербальний	коефіцієнт інтелекту	самосприйняття
30	взаємини	компроміс	самоставлення
31	взаємодія	комунікабельність	самостійність
32	взаєморозуміння	комунікація відновлювальна	світогляд
33	виснаження	консенсус	себелюбство
34	вищі психічні функції	конфлікт	сепарація дитяча
35	відчуженість	конфлікт рольовий	симпатія
36	відчуття	конфлікт: моделі поведінки	складне порушення
37	вік	конфлікт: стилі поведінки	совість
38	вік дорослості	конформізм	сором
39	вік пубертатний	креативність	соціалізація
40	вікова періодизація	криза	соціалізація економічна
41	віктимність	криза вікова	соціалізація монетарна
42	віртуальна реальність	криза ідентичності	соціалізація політична
43	воля	культура монетарна	соціалізованість
44	ворожість	ліворукість (шульга)	соціальна ситуація розвитку
45	вплив	лідер	спілкування
46	вплив маніпулятивний	локус контролю	спілкування: інтерактивна функція
47	вплив: види	людяність	спілкування: комунікативна функція
48	втома	маскулінність	спілкування: перцептивна функція
49	вчинок	ментальність	спогади
50	гендер	милосердя	сприймання
51	гордість	мислення	ставлення особистості
52	група	мислення: види	статус
53	групові норми	мислення: індивідуальні відмінності	стать
54	гуманність	мислення: логічні форми	страх
55	дезадаптація соціальна	мислення: операції	сценарій життєвий
56	дезадаптація шкільна	мислення: показники розумового розвитку	темперамент

57	демонстративність	міміка	темперамент: меланхолік
58	депривація психічна	мовлення	темперамент: сангвінік
59	дистанція соціальна	мораль	темперамент: флегматик
60	дисциплінованість	мрія	темперамент: холерик
61	дія	мужність	толерантність
62	діяльність	навіювання: сугестивність	тривога
63	діяльність пізнавальна	насолада	тривожність
64	діяльність провідна	настановлення	увага
65	добробут	настрій	увага: індивідуальні відмінності
66	добробут психологічний	негативізм дитячий	увага: основні властивості
67	довіра	ностальгія	уважність
68	допитливість	нужда	
69	дружба	образ	уява
70	егоїзм	оптимізм	уявлення
71	егоцентризм	організованість	фантазія
72	ейфорія	особистісна ефективність	фемінність
73	емоції	особистісне зростання	фобії
74	емоційність	особистість	фрустрація
75	емпатія	пам'ять	характер
76	задатки	пам'ять емоційна	цілепокладання
77	засвоєння знань	пам'ять: індивідуальні відмінності	цілепокладання навчальне
78	затримка психічного розвитку	пасивність	цілепокладання професійне
79	заучування	патріотизм	цілеспрямованість
90	захисні механізми «Его»	патріотизм у кіберпросторі	черствість
91	звичка	педагогічна занедбаність	чутливість
92	зворотний зв'язок	переконання	Я-концепція
93	здібності	перфекціонізм	Я
94		перцепція	

Агресивна поведінка в дитячому віці – систематичні дії або реакції дитини, спрямовані на заподіяння фізичної, вербальної чи емоційної шкоди іншим або собі. Відповідно до теорії соціального научіння, для розуміння виникнення феномену агресії у дитини важливо знати: яким шляхом агресивна модель поведінки була засвоєна; чинники, які провокують її прояви; умови, що сприяли закріпленню агресивної моделі поведінки. Встановлено, що агресивні реакції засвоюються і підтримуються у дитини через пасивне спостереження за їх проявами у дорослих людей, особливо батьків, безпосередню участь у ситуаціях прояву агресії. Є очевидний зв'язок між проявами дитячої та підліткової агресії і стилями виховання в сім'ї. На формування А. п. найбільшою мірою впливають неорганізованість і неупорядкованість оточення, у якому живе дитина, спосіб реагування батьків у відповідь на прояви її гніву. У таких ситуаціях можна спостерігати два протилежні способи впливу батьків на дитину: або суворість, або поблажливість. Як це не дивно, але спостереження свідчать про те, що у надмірно суворих батьків, як і поблажливих, діти однаково часто проявляють агресивність. Психологічні дослідження вітчизняних і зарубіжних учених підтверджують, що різке реагування батьків на дитячу агресивність у супереч їхнім сподіванням призводить не до її викорінювання, а, навпаки, до її посилення. Якщо ж батьки не звертають уваги на агресивні прояви дитини, то вона й далі вважатиме таку свою поведінку дозволеною і прийнятною. Це дуже часто призводить до поступового переростання поодиноких сплесків гніву у глибоко вкорінену звичку діяти агресивно. Агресію діти іноді проявляють тому, що не знають інших способів вираження своїх негативних почуттів. Ю. Гіппенрейтер розглядає прояви агресії у дітей як реакцію на незадоволення базових психологічних потреб у любові, повазі, прийнятті та потребі іншої людини. Корекційну роботу з проявами А. п. у дітей і підлітків доцільно здійснювати за кількома напрямками: 1) формування таких особистісних якостей, як-от емпатія, доброта, співчутливість, довіра до людей, толерантність тощо; 2) навчання прийомів саморегуляції, уміння

володіти собою в різних ситуаціях; 3) формування конструктивних навичок взаємодії з ровесниками і дорослими в конфліктних ситуаціях; 4) навчання вербального вираження гніву у ввічливій формі, називання своїх негативних емоцій: «Я злюся», «Я гніваюся на тебе» тощо; 5) розвиток позитивної самооцінки; 6) навчання способів зняття емоційного напруження шляхом перенесення свого гніву на безпечні предмети (гумові іграшки, м'ячі, паперові кульки, музичні інструменти тощо); 7) зниження рівня особистісної тривожності.

Агресія (від лат. *aggressio* – нападати) – мотивовано деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, спрямована на заподіяння фізичної чи психологічної шкоди як іншим людям (гетероагресія), так і собі (аутоагресія), групі людей або тваринам. А. супроводжується емоційними станами гніву, протесту, ворожості, ненависті тощо. Агресивні дії слугують: 1) засобом досягнення значущої мети; 2) способом психологічного розвантаження; 3) способом задоволення потреби в самоствердженні й самореалізації. Причинами А. можуть бути невдачі, конфлікти, намагання самоствердитись, якщо зачеплено честь і гідність людини. У різних життєвих ситуаціях прояви А. можуть траплятися у кожної людини, хоча сила цих проявів різна. Рівень А. визначається як рівнем наuczіння людини в процесі її соціалізації, так і її взоруванням на соціальні норми і правила поведінки. Американський соціальний психолог Д. Маєрс поділяє А. на ворожу та інструментальну: джерелом ворожої А. є злість, а її метою – бажання нашкодити іншому; для інструментальної А. завдання шкоди іншому є не самоціллю, а засобом досягнення певної позитивної мети. Є кілька різних підходів до вивчення та пояснення феномену А. людини. *Інстинктивістська* теорія А. пов'язує становлення агресивної поведінки зі стадіями сексуального розвитку (З. Фройд, К. Лоренц та ін.). *Фрустраційна* теорія розглядає А. як реакцію людини на фрустрацію: отриманий результат агресивних дій у вигляді ефекту катарсису допомагає людині знизити агресивність (Дж. Доллард,

Н. Міллер та ін.). Представники теорії *соціального навчіння* (А. Бандура та ін.) вважають, що чим частіше людина спостерігає і здійснює агресивні дії, тим більшою мірою ці дії стають частиною її усталеної поведінки. Часто батьки власним прикладом, не усвідомлюючи того, можуть навчати дитину агресивного поводження (А. Бандура). Дослідники *когнітивних* моделей агресивної поведінки вважають, що її можна контролювати, хоча в окремих ситуаціях А. буває імпульсивною й погано піддається контролю (Л. Берковіц, Д. Зільманн та ін.). Прийнято розрізняти п'ять основних типів А.: *фізичну* (фізичні дії проти іншого); *роздратування* (грубість, запальність); *вербальну* (погрози, крики, обзивання); *негативізм* (опозиційна манера поведінки); *опосередковану А.* – спрямовану (пліткування, злісні жарти) і неспрямовану (крики в натовпі, тупання ногами тощо). Усі типи А. можна спостерігати у людей будь-якого віку, іноді вони проявляються вже у ранньому дитинстві. Для формування самоконтролю над А. та її стримування важливе значення має розвиток таких особистісних утворень, як-от: емпатія, ідентифікація, децентрація, які лежать в основі поваги до іншої людини.

Адаптація (від лат. *adapto* – пристосовувати) у соціально-психологічному контексті є постійно-безперервним процесом активного пристосування людини до умов навколишнього середовища (фізичного, соціального) відповідно до його норм і ситуативних вимог, а також згідно з власними потребами, прагненнями та інтересами. Важливою умовою успішної А. є прийняття індивідом певної соціальної ролі, що дає йому змогу взаємодіяти в соціальному оточенні. Саме тому А. відносять до основних соціально-психологічних механізмів соціалізації особистості, що слугують її індивідуальному розвитку та професійному становленню. Ефективність А. значною мірою залежить від того, наскільки адекватно індивід сприймає себе і свої соціальні зв'язки.

Адаптивність – інтегративна якість, яка характеризує ступінь психологічної адаптації особистості та зумовлюється особливостями вибору й постановки нею цілей, їхньою узгодженістю, результатами і засобами їх

досягнення. Протилежним поняттям є неадаптивність особистості, коли її намагання і цілі не узгоджуються з її вчинками, засоби – з можливістю їх використання, спонуки до дії і задуми – з результатами. Причинами неадаптивності можуть бути невідповідність рівня домагань особистості її реальним можливостям, занижена самооцінка, недостатня сформованість навичок спілкування, а також вплив афективних переживань, стресів, психотравм. Неадаптивність може стати причиною дезадаптованості в разі частоті повторюваності невдалих спроб особистості ставити й реалізовувати значущі для неї цілі. Дезадаптованість може також зумовлюватись особистісною незрілістю, неспроможністю людини самостійно приймати рішення.

Акселерація (від лат. acceleration – прискорення) – прискорення соматичного розвитку та фізіологічного дозрівання дітей і підлітків, що проявляється в збільшенні їхньої ваги і розмірів тіла, а також у більш ранньому статевому дозріванні, яке настає на один-два роки раніше. Явище А. спостерігається вже понад сто років, у народі воно дістало назву «швидке дорослішання». Відомо, що за останнє століття середній зріст людини в розвинених країнах збільшився майже на 10 см. А. супроводжується як позитивними, так і негативними явищами. До *позитивних* належать: більш ранній інтелектуальний розвиток, формування інтересів, прискорене змушніння, активізація спілкування дитини з ровесниками і дорослими. До *негативних* явищ можна віднести такі: почастищення випадків захворювання підлітків на неврози, дитячі паралічі, карієс зубів, очні хвороби тощо. Швидкий стрибок у фізичному рості організму нерідко призводить до дисгармонії в розвитку внутрішніх органів, зокрема серця, судинної системи тощо. Збільшується розрив між прискореним фізичним дозріванням і дещо сповільненим включенням у трудове життя. Звідси – труднощі формування у підлітків самостійної поведінки. Водночас у них частіше проявляється ілюзія своєї дорослості. Найважливішою причиною А., на думку вчених, є науково-технічна революція ХХ ст., завдяки якій знизилася питома вага фізичної

праці людей, поліпшились умови їхнього проживання, зменшилася кількість інфекційних захворювань, знизилася дитяча смертність. Усе це сприяло більш повній реалізації видових біологічних можливостей людини.

Активність особистості (від лат. *aktivus* – активний, діяльний) – одна з основних характеристик особистості, яка полягає в її здатності ставати ініціатором змін у стосунках з навколишнім світом. Активність – фундаментальна властивість усього живого, критерій (мірка) відмінності живої матерії від неживої. Активна особистість виявляє себе у вольових актах, самовизначенні, спроможності піднятися над стандартом. Психічна активність – обов’язковий атрибут функціонування психіки людини і тварин. Активна особистість неодмінно є суб’єктом не лише своєї поведінки і діяльності, а й власного життя загалом.

Актуалізація (від лат. *actualis* – діяльний) – дія, яка полягає у «витягуванні» засвоєного раніше матеріалу з довготривалої чи короткотривалої пам’яті для його подальшого використання під час засвоєння нового матеріалу.

Актуальний рівень розвитку – наявний на цей час рівень сформованості психічних процесів, що склався в підсумку певних і таких, що завершилися, циклів розвитку дитини. А. р. р. дітей і дорослих діагностують переважно за допомогою тестів інтелекту. У вікову психологію термін увів радянський психолог, засновник культурно-психологічної школи в психології Л. Виготський.

Акцентуація характеру (від лат. *accentus* – наголос) – надмірна вираженість окремих індивідуальних рис характеру чи темпераменту, що проявляється у своєрідному реагуванні особистості на певні життєві ситуації та чинники. А. х. є кількісним представленням певної риси особистості, що оцінюється на межі між нормою і патологією.

Амбівалентність (від лат. *ambo* – обидва і *valentia* – сила) – суперечливе, двоїсте (таке, що поєднує в собі, наприклад, задоволення і

водночас незадоволення) емоційне переживання щодо однієї і тієї ж події або предмета.

Андрогінність – поєднання маскулінних і фемінних рис в одній особистості, завдяки чому людина може гнучко адаптуватися до різних ситуацій, використовуючи як асертивність, так і емпатію. Поняття запропонувала американська дослідниця С. Бем у 1974 р.

Аномалії особистості (від грец. *anomalía* – відхилення від норми) – відхилення в психічному розвитку особистості, що виражаються в порушенні структури і динаміки її ставлень до себе і навколишнього світу. А. о. спостерігаються в разі психічних захворювань і локальних уражень головного мозку.

Антиципація (від лат. *anticipatio* – передбачення, вгадування наперед) – 1) здатність людини передбачати результати своєї діяльності; 2) очікування організмом певної ситуації і, відповідно, прийняття певної пози, передчуття здійснення певних рухів (наприклад, спортсменом перед стрибком).

Апатія (від грец. *apatheia* – нечутливість, безпристрасність) – психічний стан, за якого людина практично не відчуває емоцій і не має бажань. Такий стан, зумовлений зазвичай втомою, тяжкими переживаннями людини або її хворобою, можна назвати емоційно-мотиваційним «паралічем». А. проявляється у втраті інтересу і байдужості до навколишнього світу і є одним із симптомів депресивного стану індивіда.

Апперцепція (від лат. *ad* – до, *perceptio* – сприймання) – залежність сприймання від минулого досвіду, від загального змісту психічної діяльності людини та її індивідуальних особливостей.

Асертивність (від англ. *assert* – утверджувати, відстоювати) – здатність людини впевнено і з гідністю відстоювати свої права, думки, водночас не принижуючи інших. А. – це уважне ставлення людини як до себе, так і до інших. Асертивною у психології називають безпосередню і щирі поведінку, яка не має на меті завдати шкоди іншим людям. Така поведінка спрямована на те, щоб реалізація власних інтересів була умовою реалізації інтересів

інших суб'єктів взаємодії. Асертивна поведінка запобігає виникненню конфліктів, допомагає знайти правильний вихід із скрутної ситуації. Нині розроблено різні програми соціально-психологічних тренінгів, спрямованих на розвиток і зміцнення А. в осіб різного віку.

Асоціація (від лат. associatio – з'єдную, пов'язую) – відображення у свідомості людини взаємозв'язків предметів і явищ об'єктивної реальності у формі закономірного зв'язку нервово-психічних явищ (за М. Ярошевським). Термін А. запропонував англійський філософ-матеріаліст, засновник асоціатизму в психології Дж. Локк у XVI ст. А. лежить в основі всіх психічних процесів, зокрема і пам'яті на всіх стадіях її розвитку. Розрізняють такі види А.: *за суміжністю* (коли пов'язуються образи об'єктів, які сприймалися одночасно або послідовно, суміжно в просторі і часі), *за схожістю* і *за контрастом* (коли пов'язуються образи предметів, схожих або контрастних між собою).

Атракція (від лат. attrahere – притягувати, схилити до себе, приваблювати) – особливий вид соціального настановлення щодо іншої людини з переважанням емоційного компонента, коли іншу людину оцінюють переважно в категоріях, властивих афективним оцінкам. А. виникає як результат специфічного емоційного ставлення однієї людини до іншої. Соціальна А. взаємна: якщо ви помічаєте, що хтось вам симпатизує, то, найбільш імовірно, і ви будете йому симпатизувати (Ф. Гайдер). Встановлено, що причиною виникнення позитивного емоційного ставлення до іншого є схожість особистісних рис суб'єкта і об'єкта сприймання, а також ситуація, у якій вони перебувають (близькість партнерів по спілкуванню, частота їхніх зустрічей тощо). Спільна діяльність і допомагальна поведінка людей є провідними чинниками А.

Афект (від лат. affectus – душевне хвилювання, пристрасть) – сильний і відносно короткочасний емоційний стан людини, пов'язаний з різкою зміною важливих для неї життєвих обставин, що супроводжується різкою зміною рухів і зміною стану внутрішніх органів.

Афект неадекватності – стійкий негативний емоційний стан, який виникає через неуспішну діяльність і виявляється у тому, що індивід або не усвідомлює, або не хоче визнати свій неуспіх.

Афіліація (від англ. to affiliate – приєднання) – намагання людини перебувати в товаристві інших людей, відчувати емоційну близькість, включеність і підтримку; одна з базових соціальних потреб, що проявляється в мотивації до спілкування, кооперації та належності до групи. Почуття близькості з іншими людьми є особливо важливим у періоди переживання стресових і небезпечних ситуацій, сприяючи зниженню тривожності, пом'якшуючи наслідки як фізіологічного, так і психологічного стресу, що дає людині змогу відчувати безпеку та допомагає обрати відповідний спосіб поведінки.

Бажання – актуалізація потреб людини і прагнень щодо їх задоволення. Характеризується усвідомленням власних намірів щось здійснити або чогось досягти і є важливою ознакою психічного стану, що передує поведінці й діяльності особистості, спрямовуючи її на досягнення бажаного.

Байдужість – психічний стан людини, що характеризується притупленням або цілковитою втратою інтересу до інших людей і подій, емоційною пасивністю, браком мотивації та нереагуванням на соціальні й життєво значущі стимули. Причинами Б. можуть бути фізичне або нервово виснаження, психічні травми, хронічна перевтома тощо.

Бар'єр психологічний (від фр. barriere – перешкода, перепона) – перешкода або обмеження, що ускладнює або унеможлиблює реалізацію діяльності, спілкування, розвиток чи навчання; особливий психологічний стан як внутрішня перешкода, що виникає в психіці людини та ускладнює або блокує її здатність до виконання тих чи інших дій, діяльності чи прийняття рішень. Емоційний механізм Б. п. полягає в посиленні негативних переживань і настановлень – сорому, страху, тривоги, почуття провини, заниженої самооцінки. У соціальній поведінці людини Б. п. насамперед представлені *комунікативними бар'єрами* (у спілкуванні з певними людьми

або групою людей). Серед бар'єрів виокремлюють також *культурні, смислові, соціальні* тощо.

Близькість – у теорії міжособистісних стосунків одна з детермінант виникнення приязні між людьми; передбачає наявність тісних стосунків і взаємну симпатію. Американський психолог і соціолог Е. Еріксон розглядає феномен Б. як здатність однієї людини турбуватися про іншу, ділитися з нею усім цінним без боязні втратити при цьому себе.

Булінг (від англ. bully – залякування) – соціально-психологічне явище, яке характеризує деструктивну взаємодію, спрямовану на усвідомлене насилля над слабшими, нездатними себе захистити, та їх цькування. Іншими словами – це фізична чи словесна агресія, зумовлена насамперед особистісними характеристиками того, хто її здійснює (булер), намаганням бути в центрі уваги, підкорити іншого своїй волі, принизити його, витіснити з групи тощо. Серед засобів Б.: штучно створені інтриги, пліткування, поширення чуток, залякування і навіть фізичне насилля. Учасниками Б. є булер, жертва і спостерігачі. Явище найчастіше спостерігається серед школярів, особливо підліткового віку. Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (2019) за вчинення дітьми Б. передбачає покарання батьків у вигляді накладання штрафів чи відбування громадських робіт.

Ввічливість – моральна якість особистості, що проявляється в її поведінці, заснованій на повазі до інших людей та дотриманні етичних норм. Для ввічливої людини характерні: уважне і доброзичливе ставлення до інших людей; готовність прийти на допомогу кожному, хто цього потребує; делікатність, тактовність, толерантність тощо.

Вербальний (від лат. verbalis – слово) – словесний, мовний, усний. Напр.: вербальне спілкування, вербальні форми роботи вчителя тощо.

Взаємини – зв'язки і відносини між людьми, які суб'єктивно переживаються та проявляються в спільній діяльності. Це система міжособистісних настановлень, орієнтацій, очікувань, що визначають

характер взаємодії людей, впливають на її ефективність та особливості перебігу.

Взаємодія (у соціальній психології) – процес безпосереднього або опосередкованого впливу суб'єктів один на одного, що породжує взаємну зумовленість і зв'язок. Є тісний зв'язок між спілкуванням і В. людей. Деякі вчені ототожнюють спілкування і В., інтерпретуючи їх як комунікацію (тобто обмін інформацією), інші ж не заперечують зв'язок між ними, але водночас розглядають спілкування як комунікацію, а В. – як інтеракцію. Розрізняють два протилежні види людської В. – *кооперацію* і *конкуренцію*. Різні автори позначають ці два види В. різними термінами: згода і конфлікт; пристосування і опозиція; асоціації і дисоціації, співпраця і суперництво.

Взаєморозуміння – досягнення певних стосунків між окремими людьми, соціальними групами, що проявляється в узгодженні індивідуального осмислення предмета взаєморозуміння, взаємоприйнятності двосторонньої оцінки і прийнятті мети, мотивів і настановлень партнерів, завдяки чому досягається близькість або схожість (повна або часткова) когнітивного, емоційного і поведінкового реагування на прийнятні для них способи досягнення результатів спільної діяльності. В. слід розглядати і як процес, і як результат, і як стан. Для досягнення В. між людьми потрібні певні умови, найважливішими серед яких є такі: а) розуміння прихильності сторін взаємодії до предмета цієї взаємодії; б) усвідомлення якостей, що проявляються у суб'єктів взаємодії як особистостей; в) необхідність виявлення впливу на особистість ситуації взаємодії з партнером; г) випрацювання угоди і практичне її виконання за встановленими правилами; д) взаємна поступливість певними інтересами. Завдяки В. виникають взаємні симпатії, довірливість у міжособистісних стосунках, психологічна сумісність. Літ: Чистяк, 2023; Синявський, & Сергеєнкова, 2007. (О. Чистяк).

Виснаження – якісна характеристика стану втоми, зумовлена неможливістю відновлення працездатності, що проявляється в хронічному

погіршенні фізичного і психічного стану людини (депресія, відчуження, байдужість тощо). Негативним наслідком В. є «звуження» особистості, неконструктивна поведінка. В. часто виникає внаслідок тривалого перебування в екстремальних чи конфліктних ситуаціях, що зумовлюють високий рівень психічного напруження людини. Це змушує її відмовлятися від мрій, сподівань, планів на майбутнє, оскільки вона відчуває себе неспроможною впоратися навіть з поточними, звичними справами, «утікаючи у хворобу». Людина в стані В. потребує не лише відпочинку, а й вчасної підтримки і допомоги членів родини, друзів, колег. Психологічна допомога передбачає «розширення» особистості, що досягається завдяки пошуку нових цінностей, творчості тощо.

Вищі психічні функції – складні і такі, що формуються впродовж життя, системні психічні процеси. В. п. ф. – одне з основних понять сучасної психології, упроваджене Л. Виготським. В основі уявлень про В. п. ф. як соціально обумовлені психічні утворення, або свідомі форми психічної діяльності, лежать положення психології про суспільно-історичне походження психіки людини і провідну роль діяльності у формуванні її свідомості. На перших етапах формування В. п. ф. являють собою розгорнуту форму предметної діяльності, яка спирається на відносно елементарні сенсорні і моторні процеси. Згодом ця діяльність «згортається», набуваючи вигляду автоматизованих розумових дій; водночас змінюється і психологічна структура В. п. ф. Психофізіологічною основою В. п. ф. є складні функціональні системи, які охоплюють велику кількість аферентних і еферентних ланок. Частина ланок жорстко закріплена за певними мозковими структурами, а решта – мають високу пластичність і можуть замінювати одна одну, що лежить в основі перебудови функціональної системи в цілому. Отже, кожна В. п. ф. пов'язана з роботою не одного мозкового центру і не всього мозку як єдиного цілого, а є результатом системної діяльності мозку, в якій різні мозкові структури беруть диференційовану участь.

Відчуженість – прояв таких життєвих відносин суб'єкта із світом, коли він сам, продукти його діяльності, а також інші індивіди і соціальні групи, як носії певних норм, настановлень і цінностей, усвідомлюються як протилежні йому самому (від несхожості до несприйняття й ворожості). Це проявляється в певних переживаннях суб'єкта: почуттях відокремленості, самотності, відкидання, втрати власного «Я» тощо. За Е. Фроммом, В. індивіда може проявлятися в п'яти формах: В. від близьких, від роботи, від потреб, від держави, від себе. У сучасній соціальній психології В. трактують як протиставлення індивіда іншим індивідам, групі чи суспільству в цілому, переживання ним тієї чи іншої міри власної ізольованості. Такі конфліктні стосунки в групі зумовлені втратою почуття солідарності, коли індивід у групі сприймає інших як чужих і ворожих собі, відкидаючи при цьому норми і приписи групи. Суб'єктивне переживання індивідом В. є однією із причин асоціальної поведінки (за П. Мармазинською); особливо небезпечне воно в разі виникнення конфліктів зі значущими іншими, членами родини, референтною групою. У таких випадках людина ніби «втрачає ґрунт під ногами», відчуває себе неспроможною протистояти іншому, хто має підтримку групи. Подоланню В. сприяє участь у групах психологічного тренінгу.

Відчуття – пізнавальний психічний процес відображення в мозку людини окремих властивостей та якостей предметів і явищ об'єктивної дійсності внаслідок їхньої безпосередньої дії на її органи чуття. В. є найпростішою формою відображення об'єктивної реальності. З відчуттів розпочинається розвиток пізнавальної діяльності людини; це первинна чуттєва форма орієнтування організму в довкіллі. В. виконують дві функції – *інформативну* і *регулятивну*. За допомогою різних аналізаторів людина добирає і нагромаджує інформацію про об'єктивну реальність, про власні суб'єктивні стани і на підставі отриманих вражень виробляє адекватні способи реагування на зовнішні і внутрішні впливи. *Екстероцептивні* В. сигналізують про різні характеристики зовнішнього світу, *інтероцептивні* –

про стан внутрішніх органів (голод, спрагу). *Пропріоцептивні В.* (кінестетичні, рухові) – це відчуття людиною рухів і положення частин власного тіла; вони мають важливе значення для підтримання м'язового тону, координації рухів, формування рухових навичок і пізнання різних предметів зовнішнього світу.

Вік – характеристика певного етапу розвитку, що проявляється у відповідних фізичних і психологічних змінах, особливостях поведінки, домінантних потребах, завданнях розвитку і типових кризах. Виокремлюють *В. хронологічний (біологічний/паспортний)* (тривалість життя з моменту народження як організму) і *В. психологічний (суб'єктивне переживання особистістю власного віку, ставлення до себе як до людини молодого, зрілого чи похилого віку)*. Системний аналіз категорій психологічного В. у дитини належить Л. Виготському, який виокремив ключові критерії вікових змін: вікові новоутворення, провідну діяльність, соціальну ситуацію розвитку, вікові кризи, що відображають місце дитини в системі соціальних відносин.

Вік дорослості – найбільш тривалий період онтогенезу, який характеризується завершенням формування когнітивної сфери особистості, найвищим рівнем розвитку Я-концепції особистості, стабільністю ставлення до соціального оточення, активною професійною діяльністю, спроможністю самостійно забезпечувати себе і своїх близьких матеріально. Для В. д. характерний найвищий рівень розвитку духовності, інтелектуальних, творчих та фізичних здібностей. Вікові рамки дорослості дослідники окреслюють по-різному, але найчастіше виокремлюють такі її стадії: 1) рання дорослість (від 20 до 40 років); 2) середня дорослість (від 40 до 60 років); пізня дорослість (понад 60 років). В. д. є найменш дослідженим періодом онтогенезу.

Вік пубертатний (від лат. *pubertas* – статеве зрілість) – пов'язаний із статевим дозріванням. У дівчат цей період настає в 13-14 років, у хлопців – у 15-16 років. В. п. виявляється в глибокій перебудові психічного життя індивіда, переході до дорослості у фізіологічному плані.

Вікова періодизація – система поділу життя людини на окремі вікові етапи, кожен з яких має специфічні психологічні, фізіологічні та соціальні особливості розвитку. За Л. Виготським, розвиток особистості відбувається як чергування стабільних і кризових періодів, у кожному з яких формуються відповідні віку новоутворення. *Вік немовляти* (перший рік життя) характеризується емоційним спілкуванням як провідною діяльністю, формуванням первинної прив'язаності і базової довіри до світу. *Раннє дитинство* (1-3 роки) – період предметної діяльності, коли дитина активно досліджує навколишній світ; у неї формуються мовлення, навички самообслуговування та елементи самосвідомості; відбувається розвиток моторики, сенсорики та перших форм самостійності. *Дошкільний вік* (3-6 років) – основною діяльністю стає сюжетно-рольова гра, яка сприяє розвитку уяви, моральних орієнтирів, здатності до прийняття соціальних ролей і формування внутрішнього плану дій. *Молодший шкільний вік* (6-10 років) – це період навчальної діяльності, коли дитина активно засвоює соціальні норми, розвиває логічне мислення, самоконтроль і внутрішній план дій; формуються навички самоорганізації, відповідальності та пізнавальної мотивації. *Підлітковий вік* (10-15 років) – основною діяльністю стає інтимно-особистісне спілкування з однолітками; формуються самооцінка, рефлексія, критичне мислення, моральна позиція та елементи ідентичності; виникає потреба в самовираженні та пошуку власного місця в соціумі. *Юнацький вік* (15-21 рік) – провідною діяльністю є професійне самовизначення; відбувається формування світогляду, життєвих цілей, системи цінностей, здатності до самостійного вибору та відповідальності; особистість інтегрує попередній досвід і готується до дорослого життя.

Віктимність (від лат. *victim* – жертва) – властивість особистості, яка полягає у схильності бути жертвою обставин або впливу інших людей. При цьому у людини немає бажання відстоювати свою позицію і брати на себе відповідальність за свої вчинки, що призводить до беззаперечного підкорення більш сильним особистостям.

Віртуальна реальність (від лат. *virtualis* – потенційний, можливий; лат. *realis* – реальний, речовий) – модельне відображення квазіреальності, яку створюють за допомогою комп'ютерних технологій і технічних засобів, що забезпечує часткове або повне суб'єктивне занурення людини в це відображення і створює ілюзію справжньої реальності. Системи В. р. використовують, наприклад, у тренажерах (автомобільні, літакові та ін.) і комп'ютерних іграх. Технічними засобами реалізації В. р. можуть бути: стереоокуляри-монітори, шолом з навушниками і моніторами, сенсорні рукавички, інформаційний костюм. Маніпулюючи або змінюючи рукавичками положення тіла в інформаційному костюмі, людина здатна взаємодіяти з В. р., керувати її об'єктами

Воля – форма психічного відображення, що виявляється в здатності людини до свідомої саморегуляції своєї поведінки. В. пов'язана з подоланням людиною зовнішніх і внутрішніх перешкод на шляху до досягнення поставленої мети; вона являє собою набуту людиною здатність свідомо ставити перед собою цілі, приймати рішення і підпорядковувати їм свої дії і вчинки. В. виконує дві взаємопов'язані функції – *спонукальну* і *гальмівну*.

Ворожість – недоброзичливе ставлення, що проявляється у формі неприязні, невдоволення, образи і негативного сприйняття інших людей; є специфічною картиною світу суб'єкта, де іншим приписуються негативні характеристики.

Вплив (у соціальній психології) – процес і результат зміни індивідом поведінки іншої людини, її намірів, настановлень, оцінок, уявлень під час взаємодії з нею; це дія на психічний стан, почуття, думки та вчинки інших людей за допомогою вербальних і невербальних засобів. Розрізняють *спрямований* і *неспрямований* В. Виокремлюють такі види В.: наслідування, навіювання, конформність, переконування, мода, ідентифікація, референтація. Механізмами прямого, спрямованого В. є переконування і навіювання: суб'єкт ставить перед собою завдання домогтися певного результату від об'єкта свого впливу. У разі неспрямованого В. таке завдання

не стоїть, хоч ефект В. часто має місце, проявляючись у механізмах зараження і наслідування. Прямий В. проявляється і тоді, коли суб'єкт В. висуває об'єкту В. свої претензії і вимоги. У цьому разі опосередкований В. спрямовується не на об'єкт, а на його оточення. Об'єктивними критеріями корисності В. є загальнолюдські цінності та інтереси суспільства. За способами трансляції В. поділяють на *вербальні* (мовні) і *невербальні* (жести, міміка, пози). Ефект В. на іншу людину великою мірою залежить від того, які механізми В. було застосовано: переконання, навіювання або зараження.

Вплив маніпулятивний – форма впливу, унаслідок якого відбувається зміна позиції та поведінки людини всупереч її інтересам; це особливий різновид соціально-психологічного тиску, коли суб'єкт впливу начебто вдається до позитивних механізмів, а насправді намагається обмежити свободу об'єкта впливу або підпорядкувати його своїй волі.

Вплив: види – референтний, соціально-нормативний, функціонально-рольовий, маніпулятивний. *Референтний В.* базується на авторитеті особи, привабливості і значущості групи для індивіда, що через ідентифікацію індивіда призводить до того, що індивід приймає норми референтної групи без критичного їх усвідомлення. *Соціально-нормативний В.* відбувається завдяки передаванню соціальних норм (моральних, правових) у вигляді інформації від соціального середовища або інших людей до особистості (відбувається суб'єктивне сприйняття), щоб забезпечити поведінку індивіда дієвим алгоритмом впровадження, який відповідає соціально-нормативному континууму, у якому ця поведінка має здійснюватися і в якому забезпечуються відповідні умови щодо задоволення особистісної потреби в безпеці, існуванні та розвитку. *Функціонально-рольовий В.* зумовлюється соціально-рольовими позиціями партнерів по спілкуванню і пов'язаний з дотриманням формально-рольових правил поведінки або норм взаємодії у певному соціальному просторі існування (вплив учителів, викладачів, батьків, керівників, працівників правоохоронних органів, посередників, третейських суддів тощо).

Втома – функціональний стан, що характеризується тимчасовим зниженням працездатності людини під впливом певних навантажень. В. має різні прояви на різних рівнях. На *поведінковому* рівні вона проявляється в зниженні продуктивності праці, зменшенні швидкості й точності рухів тощо; на *фізіологічному* – в утрудненні вироблення умовних зв'язків, підвищенні інертності динаміки нервових процесів; на *психологічному* – у зниженні чутливості, порушенні уваги, пам'яті і мислення, порушеннях емоційно-вольової сфери. В. супроводжується комплексом суб'єктивних переживань.

Вчинок – основна особистісна форма й одиниця поведінки, що оцінюється як акт морального самовизначення особистості щодо людей, суспільства і самої себе. В. виражається в діях, вербально і невербально сформульованій позиції або ставленні; конструється, осмислюється і здійснюється самою особистістю завдяки самосвідомості.

Гендер (від англ. gender – рід) – соціально-психологічна характеристика, набута в процесі соціалізації, яка формує людину як чоловіка або жінку і значною мірою визначається особливостями культури, традицій, звичаєвості, виховання, соціальними очікуваннями. Часто під Г. розуміють проблему соціального статусу жінки або чоловіка. У психології поняття «гендер» використовують для означення соціальної статі людини – на відміну від її біологічної статі. Г. є складним соціально-культурним конструктом, який відображає відмінності в ролях, поведінці, емоційних характеристиках чоловіків і жінок. Сам термін «гендер» першим упровадив у науковий ужиток (1968 р.) американський психолог Р. Столлер. До середини ХХ ст. статеву належність індивіда вважали біологічним фактом, з якого автоматично випливали всі тілесні, соціальні й психологічні відмінності між чоловіком і жінкою. Нині поняття «стать» і «гендер» чітко розводять. «Сучасна наука розрізняє біологічну репродуктивну стать – статус індивіда як самця чи самки, і соціальну стать – як сукупність соціокультурних і поведінкових характеристик і ролей, що визначають особистий, соціальний і правовий статус чоловіка і жінки в певному суспільстві» (І. Кон). Як синонім

до поняття «гендер» Дж. Мані запропонував термін «статеворольова поведінка».

Гордість – моральне почуття, яке виникає внаслідок усвідомлення людиною суспільної значущості своїх чеснот і досягнень.

Група – сукупність людей, які взаємодіють між собою, мають спільну мету, інтереси або діяльність, усвідомлюючи свою причетність.

Групові норми (від лат. norma – керівне начало, зразок) – сукупність правил і вимог, які випрацьовуються кожною реальною спільнотою людей і відіграють роль важливого засобу регуляції поведінки членів цієї групи, особливостей їхніх взаємин і спілкування. Г.н. є специфічним видом і своєрідною призмою переломлення соціальних норм, що регулюють життєдіяльність великих груп і суспільства загалом. Наявність у групі відносно стійкої системи Г. н. дає змогу співвідносити поведінку кожного її члена з виробленим еталоном і на цій основі обирати в разі потреби найбільш ефективні засоби впливу на особистість.

Гуманність – зумовлена моральними нормами і цінностями система настановлень особистості щодо соціальних об'єктів (людини, групи, живих істот), представлена в її свідомості переживаннями співчуття і співрадість; реалізується в спілкуванні і діяльності, в актах допомоги, сприяння, співучасті іншому тощо.

Деадаптація соціальна – труднощі чи порушення процесу пристосування особистості до умов соціального середовища. Причини стреси, психотравми, фізичні або психічні захворювання, несприятливі умови виховання чи соціального середовища.

Деадаптація шкільна (від фр. des – від і лат. adaptate – пристосовувати) – стан, за якого дитина нездатна успішно навчатися та адекватно взаємодіяти з оточенням відповідно до вимог освітнього середовища. Часто виникає на початковому етапі навчання внаслідок недостатньої психологічної готовності до школи.

Демонстративність – підвищена потреба в увазі до себе, намагання людини завжди бути в центрі уваги. Людям з високим рівнем Д. властива дещо показна, театральна поведінка і схильність прикрашати себе.

Депривація психічна – психічний стан, коли суб'єкт впродовж досить тривалого часу не має змоги задовольняти достатньою мірою свої основні психічні потреби, що призводить до різних моральних і психологічних відхилень у його поведінці, діяльності та особистісному розвитку. Розрізняють різні форми Д. п.: *сенсорну* – недостатню кількість чи обмежену змінність і модальність сенсорних стимулів; *рухову* – зумовлені хворобою, травмою, умовами життя обмеження людини в рухових можливостях, що призводить до хронічної гіподинамії; *когнітивну* – недостатню упорядкованість структури і змісту зовнішнього світу, яка не дає можливості розуміти, передбачати і регулювати те, що відбувається зовні; *емоційну* – недостатню можливість утворення інтимного емоційного ставлення до певної особи або розрив такого зв'язку, якщо він був утворений; *соціальну* – обмеженість можливостей для засвоєння автономної соціальної ролі. Здебільшого Д. п. розглядають у контексті чинників, які негативно позначаються на психічному розвитку і соматичному здоров'ї дітей. Встановлено негативний вплив на розвиток дитини ранньої ізоляції від контактів з матір'ю – *материнська* Д. п. Брак емоційних контактів з матір'ю чи іншим дорослим, який повноцінно виконує функцію матері, уже у двомісячної дитини призводить до серйозних розладів у її розвитку: не виникає агукання, немає пожвавлення на появу дорослого, дитина залишається апатичною і легко піддається різним соматичним захворюванням. Таке явище часто зумовлюється тривалим вимушеним перебуванням дитини без матері в лікарні, через що й дістало назву *госпіталізму*. У тяжких випадках це може призводити навіть до смерті дитини. Термін «госпіталізм» запропонував австро-американський психоаналітик Р. Шпіц (1945 р.). Так само згубним є переривання емоційних контактів дитини: перервані кілька разів контакти і налагодження їх потім з

іншою дорослою людиною призводять до того, що дитина стає нездатною до повноцінного емоційного спілкування і втрачає в інтелектуальному розвитку. Поєднання різних форм Д. п. виразно проявляється у вихованців інтернатних установ. Особливо згубною для психічного розвитку дитини є сенсорна й емоційна Д. п. в ранньому віці, яка спостерігається в дитбудинках, де кількість звернень до дитини в кілька разів менша, ніж у сім'ї, і відзначається недостатньою інтимністю й емоційною спрямованістю на її особистість. Унаслідок цього виникають порушення в розвитку адекватних взаємин з оточенням, що часто проявляється в нездатності до дружби, любові, в агресивності. Явище Д. п. ускладнюють також часті переведення дітей з одного державного закладу до іншого, що змушує їх постійно адаптуватися до нових умов середовища. Адаптація часто затягується на місяці, у зв'язку з чим відбувається регрес досягнутого дитиною рівня психічного розвитку. У міру дорослішання дитини неповноцінне спілкування з дорослими призводить до зниження її пізнавальної активності та затримки психічного розвитку. Запобігання тривалій депривації дитини в ранньому віці сприяє нормалізації її розвитку. Найменш зворотними, однак, є порушення розвитку мовлення, мислення та здатності до тривалих і міцних міжособистісних зв'язків. Літ.: Боришевський, & Бевз (Ред.), 2005; Лангмейер, & Матейчек, 1984. (Т. Ілляшенко).

Дистанція соціальна – близькість або відчуженість між соціальними групами, між окремими індивідами, між індивідом і соціумом.

Дисциплінованість – вольова якість, що характеризується свідомим підпорядкуванням своєї поведінки загальноприйнятим нормам, встановленому порядку.

Дія – система рухів або операцій, спрямованих на предмет з метою його присвоєння чи зміни. Д. – основний елемент у структурі діяльності. У психології розрізняють *фізичні* (зовнішні, моторні) Д. з предметами і *розумові* (внутрішні, психічні) Д. із психічними реальностями. Дослідження Л. Виготського, П. Гальперіна, Г. Костюка показали, що розумові Д.

формується спочатку як зовнішні, предметні; поступово вони переходять у внутрішній план. Д. є довільною, коли вона усвідомлена і підпорядкована певній меті; така дія свідчить про здатність індивіда цілеспрямовано долати труднощі на шляху до мети, докладаючи при цьому певних зусиль.

Діяльність – одна із психологічних категорій, що не має загальновизнаного визначення. За О. Леонтьєвим, Д. – це процес, завдяки якому реалізується те чи інше ставлення людини до навколишнього світу, до інших людей, до завдань, які ставить перед нею життя. К. Платонов визначає Д. як таку форму взаємозв'язку людини із середовищем, у якій вона реалізовує свідомо поставлену мету. У структурі будь-якої Д. можна виділити мету, мотиви, засоби і результат. Види Д.: гра, навчання, праця, спілкування.

Діяльність пізнавальна – процес відображення в мозку людини предметів та явищ дійсності. Відображення реальності в людській свідомості може відбуватися на рівні чуттєвого та абстрактного пізнання. *Чуттєве* пізнання характеризується тим, що предмети та явища об'єктивного світу безпосередньо діють на органи чуття людини – її зір, слух, нюх, тактильні та інші аналізатори, і відображаються в мозку. До цієї форми пізнання дійсності належать пізнавальні процеси відчуття і сприймання. Враження, отримані за допомогою відчуттів і сприймання, містять інформацію про зовнішні ознаки та властивості предметів і явищ, становлячи чуттєвий досвід людини. Найвищою формою пізнання людиною реальності є *абстрактне* пізнання, що відбувається за допомогою процесів мислення та уяви. У своєму розвиненому вигляді ці пізнавальні процеси властиві тільки людині, яка володіє свідомістю і виявляє свою психічну активність у діяльності. Важливою особливістю мислення та уяви є опосередкована природа відображення ними реальності, зумовлена використанням людиною набутих раніше знань, досвіду, міркувань, побудовою гіпотез тощо. Об'єктом пізнання в процесах мислення та уяви є внутрішні, безпосередньо не дані у відчуттях властивості предметів і явищ, їхні закономірності. Особливу роль у

пізнавальній діяльності людини відіграє пам'ять, яка своєрідно відображає, фіксує і відтворює те, що відображається у свідомості в процесі пізнання. Не менш важливими для Д. п. є емоційно-вольові процеси, які спонукають особистість до активних дій, вольових актів. Пізнання предметів і явищ об'єктивної дійсності і психічного життя людини здійснюється всіма пізнавальними процесами в їх єдності. Мисленнєве пізнання світу, яким би складним воно не було, ґрунтується на чуттєвому пізнанні. Водночас сприймання, запам'ятовування, відтворення неможливі без участі в цих процесах мисленнєвої діяльності, переживань і вольових прагнень.

Діяльність провідна – діяльність, завдяки розвитку якої відбуваються головні зміни в психіці дитини і всередині якої розгортаються психічні процеси, які готують перехід дитини на новий, вищий рівень її розвитку (за О. Леонтьєвим). У процесі онтогенезу відбувається зміна провідної діяльності (гра – навчання – праця). Згідно з гіпотезою Д. Ельконіна, ця зміна відбувається так: безпосередньо-емоційне спілкування – предметно-маніпулятивна діяльність, рольова гра – навчальна діяльність – інтимно-особистісне спілкування – навчально-професійна діяльність.

Добробут (англ. well-being – бути в добрі, welfare – дії на благо (благочинність), prosperity – процвітання) – інтегративний феномен, що розкриває міру забезпечення людини матеріальними, соціальними, фізичними, психологічними, культурними та духовними складниками якості її життя, які становлять для неї цінність і є основою її життєдіяльності. Теоретична концепція Д. особистості концептуалізує феномен з позиції суб'єктивного і об'єктивного напрямів. Кожен із них визначає Д. з огляду на різні дослідницькі позиції: перша спрямована на інформативний опис загальної якості життя суспільства, а друга акцентує увагу на ідентифікації детермінант і корелят Д. *Об'єктивний* напрям ілюструє національні і міжнародні статистичні виміри економічної ефективності, соціального прогресу та суспільного розвитку, що вимірюється сукупністю матеріальних і нематеріальних показників якості життя людей, як-от: прибуток, освіта,

зайнятість, здоров'я, житло, прибуток, безпека, якість навколишнього середовища, політичне і соціальне включення тощо. *Суб'єктивний* напрям розглядає Д. особистості крізь призму індивідуального сприйняття людиною власного життя, суб'єктивного оцінювання нею якості всього, що становить її соціально-психологічний простір. У більшості словників і у вітчизняній науковій літературі термін «добробут» розглядають як синонім поняття «благополуччя». Однак для української мови більш природним є вживання поняття «добробут». Літ: Дзюбенко, 2023; Böhnke, & Kohler, 2008; Western, & Tomaszewski, 2016. (О. Дзюбенко).

Добробут психологічний – багатовимірний феномен, що відображає специфіку психологічного функціонування людини в соціальному середовищі, її внутрішню цілісність, потенціал особистісного розвитку і виявляється в її задоволеності собою і власним життям. Д. п., який охоплює широкий спектр показників, у зарубіжній психології представлений гедоністичним і евдемоністичним підходами. У *гедоністичному* підході акцент роблять на суб'єктивному оцінюванні людиною свого існування з огляду на соціальні обставини її життєдіяльності та особистісні властивості. Мірою добробуту тут є задоволеність життям як його когнітивна оцінка, що відображає баланс між позитивними і негативними афективними реакціями людини в певний момент часу. *Евдемоністичний* підхід представлений низкою психологічних теорій, які розкривають природу Д. п. особистості в особистісному та соціальному аспектах її життєдіяльності під кутом зору розвитку індивідуальності, самореалізації особистісного потенціалу, успішності соціального функціонування, набуття суб'єктності, актуалізації внутрішньої цілісності та міцності, самодетермінації, особистісного зростання. Беззаперечним є зв'язок Д. п. із здоров'ям, продуктивністю і почуттям щастя як найважливішими життєвими цінностями. Літ: Дзюбенко, 2023; Карагіна, 2015; Санько, 2016. Сердюк, 2021; Титаренко, 2018; Ruse et al., 2023. (О. Дзюбенко).

Довіра (від англ. trust) – властивість або стан особистості, що дає їй змогу бути впевненою в чийсь сумлінності, щирості, правильності чогонебудь; етична цінність і невід’ємний атрибут людського спілкування та взаємодії, заснованих на суб’єктно-об’єктних відносинах. Д., що проявляється як суб’єктивне ставлення до себе, до інших і до світу, має емоційно-почуттєву основу та віддзеркалює внутрішню позицію особистості. Ознаками Д. є: очікування прихильної поведінки; оптимізм людини щодо результату взаємодії; обмежена раціональність; вразливість; розуміння і діяльнісний характер. Д. розглядають поряд з такими поняттями, як-от «віра», «упевненість», «розрахунок», «контроль», в основі яких: наявність значущої ситуації, пов’язаної з невизначеністю і ризиком; оптимістичне очікування людиною певного результату від події; уразливість і залежність людини від інших учасників взаємодії; добровільність взаємодії; спрямоване на майбутнє передавання контролю, що пов’язано з можливістю ризику. Чинники, які можуть вплинути на формування Д.: інтерес, взаєморозуміння та узгодження предмета спілкування; взаємоприйнятна двостороння оцінка і прийняття цілей, мотивів та настановлень партнерів по спілкуванню і взаємодії; схожість когнітивного, емоційного та поведінкового реагування на прийнятні для партнерів засоби досягнення результатів спільної діяльності. Д. виконує важливі функції, зокрема регулює відносини з навколишнім світом, відтворює соціально-психологічний простір людини. Завдяки Д. суб’єкт вступає у взаємодію зі світом, пізнає та перетворює його і самого себе. Особливі соціально-психологічні функції виконує традиційна (кланова) Д. – як поєднання високої довіри до «своїх» з вираженою недовірою до «чужих»; у психології вона відома як «фамілізм», або спирання на сімейні зв’язки (коли людина довіряє тільки родичам і не довіряє людям поза сім’єю). Д. має здатність до накопичення як на особистісному, так і на соціальному рівні; таке накопичення успішного досвіду соціальних взаємодій може використовуватися як певний соціальний ресурс, який називають соціальним капіталом. Літ. : Василець, 2015; Шевченко, 2018. (С. Шевченко).

Допитливість – активне пізнавальне ставлення до дійсності. Д. дитини виявляється щодо всього, що її оточує, особливо до всього нового. Д. починає проявлятися з перших місяців життя і виражається в орієнтувально-дослідницьких діях немовляти щодо предметів, які його оточують, в експериментуванні з ними. У молодшому дошкільному віці Д. проявляється у численних запитаннях, спрямованих на пізнання дитиною навколишнього світу. У старшому дошкільному віці предметом Д. стає пізнання соціального світу, взаємин між людьми. Розвиток Д. триває і в шкільному віці, зокрема дитина пізнає приховані від безпосереднього спостереження закони природи і соціального світу. Д. є основою виникнення у дитини стійких інтересів; розвитку Д. сприяє уважне ставлення дорослих, насамперед батьків, до пізнавальних потреб дитини, організація відповідних ситуацій, стимуляція її пізнавальної активності.

Дружба – один із видів стійких індивідуально-вибіркових міжособистісних взаємин, що характеризуються взаємною симпатією людей і взаємними очікуваннями приязні у відносинах одне з одним. Д. людей передбачає взаєморозуміння, взаємодопомогу, відвертість, взаємний інтерес до справ і переживань іншого, щирість і безкорисливість почуттів. Д. залежить від спільності цілей, інтересів, ідеалів, намірів. Найбільшої інтенсивності та міцності Д. досягає в юнацькому віці і ранній дорослості, коли стосунки з друзями характеризуються глибокими емоційними контактами, а частота і тривалість зустрічей з ними мають виняткову цінність. Порушення таких стосунків призводить або до припинення Д., або перетворення її в поверхові приятельські взаємини, або ж навіть до перетворення дружби на її протилежність – ворожнечу.

Егоїзм (від лат. ego – Я) – ціннісна орієнтація суб'єкта, яка характеризується домінуванням у його життєдіяльності особистих, корисливих інтересів і потреб безвідносно до інтересів інших людей і соціальних груп. Проявам Е. властиве ставлення суб'єкта до іншої людини як до об'єкта і засобу досягнення своїх корисливих цілей.

Егоцентризм (від лат. ego – Я і centrum – центр, зосередження) – риса особистості, яка проявляється в її зосередженості на своєму «Я», своїх особистих переживаннях та інтересах; механізм пізнавальної діяльності особистості, що полягає в нездатності помітити і зрозуміти пізнавальну позицію іншої людини, у невмінні подивитися на що-небудь її очима. Е. найбільшою мірою проявляється в дошкільному віці.

Ейфорія – психоемоційний стан надмірного піднесення, що супроводжується настроєм з відтінком безхмарної радості, безтурботності, недостатньої критичності щодо свого стану. Е. може бути ознакою наркотичного або алкогольного сп'яніння та інших інтоксикацій, а також симптомом деяких психічних захворювань, пухлин мозку тощо.

Емоції (від лат. emovere – хвилюю, збуджую) – психічні стани і процеси у людини і тварин, у яких реалізуються їхні ситуативні переживання. Через Е. виявляється позитивне або негативне ставлення індивіда до предметів та явищ навколишнього світу, до інших людей, до себе. Виділяють емоції прості і складні. *Прості емоції* зумовлюються безпосередньою дією на організм тих чи інших об'єктів, пов'язаних із задоволенням або незадоволенням первинних потреб людини. Вони виникають у зв'язку з відчуттями властивостей об'єктів (кольори, запахи, смаки тощо), які бувають приємними або неприємними, можуть викликати задоволення або незадоволення. Емоції задоволення-незадоволення посилюють одна одну – пізнавши незадоволення, людина належно оцінює і задоволення. *Складні емоції* пов'язані з розумінням об'єктів, які їх викликали, усвідомленням їхнього життєвого значення. Задоволення від успішного виконання певного завдання, сприймання мальовничого пейзажу чи картини є складним переживанням. Згідно з класифікацією Б. Додонова, емоції поділяються на типи відповідно до потреб, які їх породжують, зокрема: альтруїстичні, гедоністичні, глоричні, комунікативні, праксичні, пізнавальні та моральні. *Альтруїстичні Е.* (від лат. alter – інший) – переживання, які виникають на основі потреби в сприянні, допомозі іншим людям, у намаганні бути

заступником для інших, бажанні нести людям радість і щастя. Ці емоції також виявляються в переживанні почуття занепокоєння через долю інших людей, у переживанні радості за успіхи інших, у ніжності, розчуленості, відданості тощо. *Гедоністичні* Е. (від лат. *hedonismus* – насолода, задоволення) – емоції, пов’язані із задоволенням потреби людини в тілесному й духовному комфорті; у насолоді і приємних фізичних відчуттях від смачної їжі, тепла, сонця; у почутті безтурботності, «солодкої лінії»; у легкій ейфорії. *Глоричні* Е. (від лат. *gloria* – слава) – емоції, пов’язані з потребою людини в самоствердженні, славі, у прагненні завоювати визнання, пошану; виникають переважно тоді, коли людина стає предметом загальної уваги і захоплення; у протилежному випадку у неї виникають негативні емоції у вигляді враженого самолюбства і бажання взяти реванш, гордині, переваги над іншими. *Комунікативні* Е. – емоції, що виникають на основі потреби людини в спілкуванні з іншими людьми. Проте, на думку вітчизняного дослідника проблеми емоцій Б. Додонова, не кожна емоція, яка виникає під час спілкування, є комунікативною. Такими є лише ті, що є реакцією на задоволення або незадоволення прагнення до емоційної близькості (мати співчутливого друга, співрозмовника), бажання спілкуватися, ділитися переживаннями й думками, розуміти іншого. До них учений також відносить симпатію, повагу до іншого, вдячність, обожнювання іншого, бажання заслужити схвалення.

Емоційність – властивість людини, що характеризує зміст, якість і динаміку її емоцій і почуттів, а також силу, глибину, тривалість і частоту їх переживання. Зміст Е. відображає явища і ситуації, які мають особливе значення для людини; вони пов’язані із серцевинними особливостями особистості, її моральним потенціалом, спрямованістю мотиваційної сфери, світоглядом тощо. Якісні особливості Е. характеризують ставлення особистості до навколишнього світу і виражаються в модальності домінантних емоцій. До динамічних властивостей Е. відносять особливості

виникнення, перебігу і завершення емоційних процесів та їх зовнішніх проявів. Е. поряд з активністю є одним з основних складників темпераменту.

Емпатія (від грец. *empathia* – співпереживання) – здатність людини розуміти емоційний стан, почуття, думки та переживання іншої людини, співпереживати їй, зберігаючи при цьому усвідомлення власної особистості.

Задатки – вроджені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, мозку, органів чуття і руху, що створюють потенційні можливості для розвитку здібностей та інших психічних властивостей дитячої особистості.

Засвоєння знань – пізнавальна діяльність, спрямована на оволодіння знаннями, уміннями і навичками. Процес З. з. є психологічним аспектом навчання, що охоплює сприймання та усвідомлення навчального матеріалу, запам'ятовування і практичне застосування здобутих знань. Важливе значення в процесі З. з. мають способи подолання труднощів, що виникають у процесі пізнавальної діяльності. Завдяки правильно організованому і раціонально побудованому процесу З. з. учні (студенти) опановують систему знань; у них формуються узагальнення, які становлять основу наукових понять.

Затримка психічного розвитку (ЗПР) – один з різновидів відхилень у психічному розвитку дітей. Це поняття як означення окремого явища впроваджено в широкий ужиток у світовій науці і практиці завдяки тривалим дослідженням вітчизняних психіатрів і психологів. У більшості країн, зокрема англomовних, поняття ЗПР не використовують, проте його виокремлення є виправданим, оскільки воно дає змогу провести більш чітку межу між порушенням інтелектуального розвитку легкого ступеня і часом зовні схожим, проте якісно іншим станом психічного розвитку дитини, який передбачає й іншу навчально-виховну траєкторію. Здійснені численні клінічні і психолого-педагогічні дослідження дають підстави розглядати ЗПР як стан, значно ближчий до нормативного розвитку, ніж до порушення інтелектуального розвитку легкого ступеня. Збережену здатність до узагальнення і логічного мислення у дітей із ЗПР не може бути повноцінно

виявлено без спеціальних медичних і психолого-педагогічних заходів через дефіцит окремих функцій, виснажуваність нервових процесів і низьку розумову працездатність тощо. Діти із ЗПР – дуже неоднорідна група з погляду причин і психологічних механізмів виникнення відставання у психічному розвитку, серед яких негрубі ураження центральної нервової системи, тривалі соматичні захворювання в ранньому віці, рання і тривала психічна депривація – різко обмежена сенсорна й емоційна стимуляція. Успішність корекції ЗПР великою мірою залежить від своєчасності її початку. Сензитивним для цього є ранній, дошкільний і почасти молодший шкільний вік. Оптимальним методом діагностики ЗПР є навчально-діагностичний експеримент, який дає змогу навіть за низьких показників актуального розвитку виявити навчуваність. Саме навчуваність є основним критерієм диференціації ЗПР і порушення інтелектуального розвитку легкого ступеня, що дає змогу будувати індивідуально спрямовану програму корекційної роботи з дитиною. Є певні перестороги щодо застосування діагностичних методик, спрямованих на отримання кількісних показників, – визначення коефіцієнта інтелекту (IQ), які можуть бути схожими у дітей із ЗПР і дітей, що мають порушення інтелектуального розвитку легкого ступеня. Через недостатню діагностику розвитку дітей у дошкільному віці дітей із ЗПР виявляють переважно вже тоді, коли вони приходять до школи і там стикаються з надмірними труднощами в навчанні. Включення дітей із ЗПР у навчальний процес потребує систематичної корекційно-педагогічної роботи, спрямованої на формування у них навчально-пізнавальної діяльності і заповнення прогалин у знаннях та уявленнях про довкілля. Корекційне навчання дітей із ЗПР має здійснюватися в спеціальних групах закладів дошкільної освіти та спеціальних класах інтенсивної педагогічної корекції початкової ланки закладів загальної середньої освіти. Інклюзивне навчання, яке активно запроваджується в нашій країні, може охопити велику частину дітей із ЗПР. Літ.: Ілляшенко, Бастун, & Сак, 1997. (*Т. Ілляшенко*).

Заучування – цілеспрямований процес багаторазового повторення навчального матеріалу для його запам'ятовування і відтворення. З. вирізняється наявністю мети і докладанням для цього певних волевих зусиль, застосуванням спеціальних прийомів запам'ятовування. Умови продуктивності З.: чітка постановка мети, завдання запам'ятати; наявність мотивів, що спонукають до запам'ятовування; застосування раціональних логічних прийомів запам'ятовування; розуміння матеріалу; складання плану матеріалу, що запам'ятовується; багаторазове розумно зорганізоване й систематичне повторення; розбивка матеріалу, який запам'ятовується, на частини і виокремлення в ньому смислових одиниць; довільне відтворення у формі переказування самому собі змісту запам'ятовуваного; використання мнемічних прийомів (за Г. Костюком).

Захисні механізми Его (за З. Фройдом). Захисні механізми Его (Я) – це свідомі стратегії, яку використовує індивід для захисту від імпульсів Ід (Воно) і зустрічного тиску Суперого (Над-Я). На думку вченого, механізми «Я» охороняють людину від надмірної тривоги. Основними ЗМЕ є: витіснення, проєкція, заміщення, раціоналізація, регресія, заперечення, сублімація. *Витіснення* З. Фройд розглядав як первинний захист Его, що забезпечує найбільш прямий спосіб «утечі» від тривоги, а також як основу для формування більш складних захисних механізмів. Витіснення є процесом, завдяки якому неприйнятні для індивіда думки, почуття, згадки, що спричиняють страждання, страх, тривогу, «виганяються» із свідомості у сферу несвідомого. Водночас Фройд вважав, що витіснені думки і почуття не втрачають своєї активності в несвідомому, а тому, щоб запобігти їх прориву назад у свідомість, людині потрібно постійно витрачати психічну енергію, що обмежує її використання на власний розвиток і творчість. *Проекція* – це процес, завдяки якому індивід приписує власні неприйнятні думки, почуття і поведінку іншим людям, що дає йому змогу перекладати провину за свої невдачі на кого-небудь або що-небудь. Класичний приклад проєкції – коли студент, який погано підготувався до екзамену, звинувачує у своїй низькій

оцінці погано підготовлені тести або перекладає вину на викладача за те, що не всі теми було викладено на лекціях, тощо. *Заміщення* – це зміна об'єкта, на який спрямовані почуття. Наприклад, дитина, яку покарали батьки, штовхає свою молодшу сестру або псує її іграшку. Заміщення також проявляється в підвищеній чутливості дорослого до найменших дратівливих моментів. Наприклад, вимогливий роботодавець критикує працівницю, а вона так само реагує надмірною роздратованістю навіть на дрібні невдалі дії чоловіка або дітей. Жінка не усвідомлює, що, ставши об'єктами її роздратованості, вони насправді заміщують її гнів на роботодавця. Менш поширеною є така форма заміщення, коли воно спрямоване проти себе самого (самої): гнівні імпульси, адресовані іншим, переадресовуються собі, що викликає відчуття пригніченості чи самоосуду. *Раціоналізація* – це спосіб упоратися з тривогою, шукаючи реальність, і таким чином захистити свою самооцінку. Раціоналізація пов'язана з фальшивою аргументацією, завдяки чому ірраціональна поведінка подається таким чином, що виглядає розумною і виправданою в очах інших. Помилки, невдалі судження і промахи можуть бути виправдані за допомогою магії раціоналізації. Наприклад, абітурієнтка, яка не змогла вступити на стоматологічний факультет, може переконувати себе в тому, що вона насправді і не хотіла стати стоматологом. Для *регресії* як механізму захисту від тривоги характерне повернення дорослої людини до дитячих моделей поведінки – це спосіб пом'якшення тривоги шляхом повернення до раннього періоду життя як значно безпечнішого і приємнішого. Регресія у дорослих проявляється в нестриманості, незадоволеності, протидії авторитетам, схильності «надуватися» і не розмовляти з іншими. *Заперечення* – це відмова людини визнати неприємну подію, повірити в її реальність. Навіть втративши когось із рідних чи близьких, вона й далі поводить себе так, ніби нічого не трапилось. Заперечення проявляється і тоді, коли людина наполягає: «Цього зі мною просто не може трапитися», незважаючи на очевидні докази. Так, наприклад, буває, коли лікар повідомляє пацієнтові про невиліковну хворобу. За Фройдом,

заперечення є найбільш типовим для маленьких дітей і дітей старшого віку, які мають знижений рівень інтелекту. Дорослі люди з нормальним розвитком також вдаються до заперечення в особливо травматичних ситуаціях. *Сублімація* – захисний механізм, що дає людині змогу задля адаптації змінювати свої імпульси так, щоб їх можна було виражати через соціально прийнятні думки і дії. Сублімація є єдиною здоровою конструктивною стратегією приборкання небажаних імпульсів, оскільки дає змогу «Я» змінювати мету чи об'єкт імпульсів без стримування їхніх проявів. Енергія інстинктів відводиться через інші канали вираження – ті, що прийнятні для суспільства. Наприклад, молода людина може сублімувати свої сексуальні ваблення в соціально схвалювану діяльність – різні види спорту. Інший приклад: людина із сильними садистськими нахилами може стати хірургом і в цій суспільно корисній діяльності довести свою перевагу над іншими. Фройд стверджував, що в західній науці і культурі сублімація сексуальних інстинктів стала головним поштовхом до великих досягнень, завдяки їй одній стало можливим надзвичайне піднесення в науці, мистецтві, ідеології.

Звичка – схильність людини до відносно усталених способів дій. Фізіологічною основою З. є закріплений в умовно-рефлекторних актах стереотип поведінки. З. стандартизують поведінку, дають змогу вивчати типологію поведінкових актів; виникають на базі багаторазового повторення окремих дій і властиві не лише людині, а й вищим тваринам. Будь-яка З. переживається людиною як потреба в задоволенні чогось. Розрізняють З. хороші і погані, корисні і шкідливі. З. відносять до сфери моральної поведінки: позитивні, корисні сприяють духовному зростанню людини. З. людей є соціально детермінованими, їх вивчають психологія, етика, соціологія.

Зворотний зв'язок (від англ. feedback) – процес повернення вихідної інформації системи на її вхід для коригування її подальшого функціонування. У соціальних науках – інформація про результати дій чи поведінки, яка використовується для коригування і відповідних змін. З.з. є основою

ефективного спілкування, під час якого співрозмовники отримують один від одного повідомлення про власну поведінку, побудовані і сформульовані так, що співрозмовники відчують готовність змінювати свої дії, а не захищатись чи сперечатись.

Здібності – істотні психічні властивості людської особистості, що виявляються в її цілеспрямованій діяльності і зумовлюють її успіх (за Г. Костюком). З. – індивідуально-психологічні особливості, які визначають успішність виконання діяльності або низки діяльностей і не зводяться до знань, умінь та навичок, але зумовлюють легкість і швидкість оволодіння новими способами та прийомами діяльності. Рівнем розвитку З. є швидкість, глибина і міцність засвоєння необхідних для певної діяльності знань, умінь, навичок, розумових дій тощо. Дослідження показали, що спеціальні форми навчання дають змогу сформувати ті чи інші З. у людей, у яких вони були на низькому рівні розвитку. Різні періоди дитинства сензитивні (сприятливі) для розвитку різних видів З. Якщо такий період упущено, то в подальшому їхній розвиток стає досить утрудненим. З. *загальні* – це такі, що тією чи іншою мірою виявляються у всіх видах людської діяльності. Такими є З. до навчання, загальні розумові З. людини, її З. до праці тощо. З. *спеціальні* – це такі, що проявляються в окремих спеціальних галузях діяльності (малярській, сценічній, музичній, спортивній, науковій, літературній, технічній тощо).

Здоров'я – стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя людини; стан живого організму, за якого всі його органи здатні добре виконувати своє призначення. Має два складники: З. *фізичне* і З. *психічне*. Охорона здоров'я громадян – одне із завдань державної політики.

Здоров'я ментальне (психічне) – стан щастя і добробуту, за якого людина реалізує свої творчі здібності, може протистояти життєвим стресам, продуктивно працювати і робити внесок у суспільне життя (за ВООЗ), тобто З. м. об'єднує здоровий дух і психіку людини із соціальним складником, є важливим для втілення бажань, реалізації цілей, гарного фізичного

самопочуття людини. Стан З. м. людини залежить від багатьох чинників: соціальних, психологічних, фізичних, екологічних, економічних тощо.

Зона найближчого розвитку – здатність дитини виконувати за допомогою педагога завдання певної складності, які самостійно не в змозі вирішити. Подальше самостійне виконання аналогічних завдань свідчить про розширення З. н. р., про те, що дитина піднялася на вищий рівень розвитку (завдяки співпраці з дорослим у неї сформувалися відповідні вміння). З. н. р. визначається розходженням між рівнем актуального розвитку (що оцінюється складністю завдань, які дитина здатна вирішувати самостійно) і рівнем потенційного розвитку (якого дитина може досягти, вирішуючи завдання під керівництвом дорослого). Поняття ввів у науковий ужиток Л. Виготський, який зазначав, що спроможність дитини навчатися з'ясовується шляхом визначення актуального рівня її розвитку і З. н. р.; відтак навчання, розширюючи З. н. р., «тягне» за собою розвиток; дієвим є тільки те навчання, яке «випереджає» розвиток. Положення про З. н. р. покладено в основу концепції вікової і педагогічної психології про співвідношення навчання і розумового розвитку. Вивчення З. н. р. має істотне значення для навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку (особливими освітніми потребами), оскільки стає основою вибору навчального навантаження, адекватного індивідуальним можливостям кожної дитини. Завдяки оцінюванню і постійному розширенню З. н. р. стають можливими коригування і компенсація недоліків розвитку таких дітей, реалізація їхніх особливих освітніх потреб. Визначення З. н. р. має також вирішальне значення в психодіагностиці, зокрема в диференційній діагностиці порушень інтелектуального розвитку; є теоретико-методологічною основою експериментального прийому оцінювання інтелектуального розвитку (діагностичний навчальний експеримент). Літ.: Бондар (Ред.), 2003; Бурлачук, & Морозов (Ред.), 1989. (*А. Обухівська*).

Зрілість – характеристика особистості, яка відображає досягнення певного рівня психічного, емоційного, соціального та морального розвитку;

проявляється в здатності людини самостійно визначати межі своїх можливостей, у яких вона діє вільно, тобто відповідно до психологічної оптимальності. Ступінь З. людини визначають зазвичай тим, наскільки її розвиток відповідає соціально і культурно прийнятим нормам. Те, що розглядають як незріле в одному суспільстві, можуть вважати цілком зрілим в іншому. У психології розрізняють кілька видів З.: інтелектуальну, статеву, вольову, емоційну тощо.

Ідентифікація (від. лат. *identificare* – ототожнення) – уподібнення (здебільшого неусвідомлюване) себе до значущого іншого як зразка на основі емоційного зв'язку з ним. У дитинстві шляхом І. починають формуватися більшість особистісних рис, поведінкові стереотипи, статева ідентичність та ціннісні орієнтації.

Ідентичність (від лат. *identicus* – тотожність) – багатозначний життєвий і загальнонауковий термін, що виражає ідею постійності, тотожності, спадкоємності індивіда і його самосвідомості. У науках про людину І. має три головні модальності. *Психофізіологічна І.* – це єдність і спадковість фізіологічних і психічних процесів та властивостей організму, завдяки чому він відрізняє свої клітини від чужих, що наочно проявляється в імунології. *Соціальна І.* – усвідомлення людиною своєї належності до тих чи інших соціальних груп і спільнот; ідентифікація себе з певними соціальними спільнотами перетворює людину з біологічної особини в соціального індивіда й особистість, дає їй змогу оцінювати свої соціальні зв'язки і належність за допомогою термінів «Ми» і «Вони». *Особиста І.*, або *самоідентичність* (Self-identity), – це єдність і спадкоємність життєдіяльності, цілей, мотивів і смисложиттєвих настановлень особистості, яка усвідомлює себе як суб'єкта діяльності. Це не якась особлива риса чи сукупність рис, притаманних індивідові, а його самість, відрефлексована в термінах власної біографії. Самість виявляється не так у поведінці суб'єкта і реакціях інших людей, як у його здатності підтримувати і продовжувати певний наратив,

історію власного «Я», що зберігає свою цілісність, незважаючи на зміну окремих її компонентів.

Ідентичність гендерна – одна з підструктур соціальної ідентичності, яка характеризує індивіда з погляду його належності до чоловічої або жіночої групи (статева ідентичність). І. г., як і етнічна, вікова, професійна, національна ідентичності, є складником соціальної ідентичності особистості. У структурі І. г. виділяють три компоненти: *когнітивний* (пізнавальний) – усвідомлення індивідом своєї належності до певної статі й опис себе з використанням категорій мужності/жіночості; *афективний* (оцінний) – оцінка психологічних властивостей та особливостей рольової поведінки на основі їх співвідношення з еталонними моделями маскулінності/фемінності; *конативний* (поведінковий) – презентація себе як представника гендерної групи, а також способи виходу з кризи ідентичності на основі вибору варіантів поведінки відповідно до особистісно значущих цілей і цінностей. І. г. розвивається впродовж усього життя людини завдяки інтеріоризації чоловічих або жіночих рис, що дає їй змогу освоювати різні соціокультурні вікові пласти відповідно до соціальних норм своєї гендерної групи і власних переваг.

Ізоляція групова – довготривале перебування групи в умовах обмеженого простору, унаслідок чого виникає емоційне напруження в міжособистісних відносинах; спілкування порушується внаслідок асенізації (послаблення) нервової системи через обмеження сенсорних впливів, втрачається адекватність сприйняття партнерів по спілкуванню, активізуються імпульсивні поведінкові прояви, виникають явища «психологічного стриптизу» та аутизації (відчуження особистості).

Ілюзії (від фр. *illusion* – помилка) – неадекватне, хибне сприймання, яке неправильно, викривлено, помилково відображає об'єкти, що діють на аналізатори. І. зумовлюються різними причинами, зокрема активізацією старих систем тимчасових зв'язків у нових, істотно відмінних від попередніх,

ситуаціях; часто виникають також у разі емоційного очікування людини на появу певного об'єкта.

Імідж (від англ. image – образ) – 1) особливий вид психічного образу, який характеризується: сформованістю в масовій свідомості стереотипу емоційно сильно забарвленого психічного образу чого-небудь або кого-небудь; 2) маніпулятивний, привабливий, зрозумілий психічний образ, який впливає на емоційну сферу людини (іноді на її підсвідомість), а через неї – на її вибір, механізми свідомості та поведінки.

Імпульсивність (від лат. impulsivus – спонукальний; той, що зумовлюється імпульсом) – схильність індивіда діяти за першим спонуканням під впливом емоцій або тиском зовнішніх обставин. Імпульсивна людина поводить нестримано, піддається ситуативним емоційним поривам, не обдумує свої вчинки, не зважає всі «за» і «проти»; швидко реагує і так само швидко розкаюється у своїх діях. Від І. потрібно відрізняти рішучість, коли людина також виявляє швидко й енергійну реакцію, але рішучість пов'язана з обдумуванням ситуації і прийняттям найбільш доцільних та обґрунтованих рішень.

Інгібіція соціальна (від лат. inhibere – стримувати, зупиняти) – зниження продуктивності діяльності, її швидкості і якості в присутності сторонніх людей або спостерігачів, як реальних, так і уявних. І.с. є протилежністю до фасилітації соціальної.

Індивід (від лат. individuum – неподільне) – окремий представник роду людського, носій сукупності морфологічних, фізіологічних і психологічних ознак, які відрізняють його від представників інших видів живих істот; особа в групі або суспільстві. Кожна людина є індивідом; І. стає особистістю, індивідуальністю, свідомим суб'єктом своєї поведінки й діяльності в процесі онтогенетичного розвитку.

Індивідуальний стиль діяльності – узагальнена характеристика індивідуально-психологічних особливостей людини, що складаються і проявляються в її діяльності. Залежить від виховання, психологічних якостей

суб'єкта, зумовлених властивостями його нервової системи, а також від особливостей його включення в однотипні ситуації, що постійно повторюються.

Індивідуальність (від лат. *individuum* – неподільне) – сукупність неповторно своєрідних рис та особливостей людини, що відрізняє її від інших людей. Виявляється в інтелектуальній, вольовій та емоційній сферах людини.

Ініціативність – вольова якість, що полягає в умінні людини працювати творчо, здійснювати дії та вчинки з власної ініціативи.

Інсайт (від англ. *insight* – розуміння) – миттєве і таке, що не впливає з попереднього досвіду, усвідомлення індивідом способів вирішення певної проблеми. У психології І. розглядають як одне з головних свідчень тісного зв'язку творчості з несвідомим мисленням.

Інтелект (від лат. *intellectus* – осягнення, розуміння) – відносно стійка структура розумових здібностей індивіда, яка проявляється в різних сферах його теоретичної і практичної діяльності.

Інтелект емоційний (від англ. *emotional intelligence*) – здатність людини розпізнавати емоції, розуміти наміри, мотивацію, бажання інших людей і свої власні, а також здатність керувати своїми емоціями та емоціями інших людей для вирішення практичних завдань. Високий рівень розвитку І. е. дає людині змогу розвиватися більш продуктивно як в особистісному, так і професійному планах, управляти стресом і будувати ефективну комунікацію з іншими людьми. Термін упровадив у науковий ужиток американський психолог П. Солоуей у 90-х роках ХХ ст.

Інтелектуальна зрілість – це не абсолютно висока вираженість усіх якостей інтелекту, а здатність особистості протягом усього життя підтримувати себе в стані суб'єкта інтелектуальної активності, бачити співвідношення сильних і слабких сторін свого розуму, уміти гармонізувати це співвідношення (за О. Старовойтенко). І.з. не є раз і назавжди сформованою особистісною структурою, а це постійна і напружена робота

особистості з виявлення і реалізації соціальних передумов самостійного інтелектуального розвитку у всьому різноманітті його форм, спрямувань, орієнтацій. Якщо ж особистості не вдається вирішити завдання неперервного інтелектуального саморозвитку, то цілком закономірним стає її сповзання на більш низькі рівні І. з.

Інтерес (від лат. interest – важливий, значущий) – емоційно забарвлене ставлення до навколишнього світу, спрямованість людини на певний об’єкт чи діяльність, викликану позитивним ставленням людини до чогось, когось. Задоволення І. не веде до його згасання, а породжує нові інтереси, які відповідають більш високому рівню пізнавальної діяльності. Розвиток І. може перетворюватись у схильність як прояв потреби в здійсненні діяльності, яка його викликає.

Інтеріоризація (від лат interior – той, що ближче до середини) – процес перетворення зовнішніх, реальних дій у внутрішні. Поняття І. розкриває взаємозв’язок діяльності і свідомості людини, механізм оволодіння нею суспільно-історичним досвідом у процесі взаємодії з витворами людської праці; дає людині змогу оперувати образами предметів, які наразі не перебувають у полі її сприймання, переміщатися подумки в минуле, майбутнє, у просторі тощо; засіб перетворення зовнішніх факторів людської поведінки на усталені якості особистості. Протилежне – екстеріоризація.

Інтуїція (від лат. intueor – пильно, уважно дивлюся) – безпосереднє відображення дійсності, за якого висновок ґрунтується головним чином на здогадці, чутті, майже раптовому осяянні. До сфери І. відносять такі феномени: миттєве віднайдення оптимального розв’язку проблеми, чого тривалий час не вдавалося зробити логічними зусиллями; майже підсвідоме, але своєчасне уникнення людиною небезпеки; швидке й правильне передбачення поведінки окремих людей; вгадування майбутнього перебігу подій тощо. Згідно із З. Фройдом, механізми інтуїтивного пізнання заховані в несвідомих рівнях творчого акту. І. є необхідним моментом виходу за межі

вже усталених стереотипів мислення і поведінки в пошуках вирішення певних завдань.

Інфантилізм особистісний (від лат. *infantilis* – дитячий) – збереження в психіці та поведінці дорослої людини особливостей, властивих дитині. За нормального або навіть прискореного фізичного і розумового розвитку така людина (інфантил) відрізняється незрілістю емоційно-вольової сфери, що проявляється в несаможиттєвості рішень та дій, почутті незахищеності, заниженій самокритичності щодо себе, підвищеній вимогливості щодо турботи інших про себе, фантазуванні.

Інфантилізм соціальний – розрив між біологічним і соціальним дорослішанням молоді, її відставання в долученні до дорослої життєдіяльності, відмова брати на себе основні соціальні зобов'язання, намагання зберегти за собою попередній підлітковий статус.

Когнітивний стиль (від лат. *cognition* – пізнання і грец. *stylos* – стрижень для письма) – 1) відносно стійкі індивідуальні особливості пізнавальних процесів суб'єкта, які виявляються в застосовуваних ним стратегіях; 2) сукупність пізнавальних настановлень особистості або видів контролю, які встановлюються набором спеціально дібраних тестів.

Коефіцієнт інтелекту (IQ) – кількісний показник рівня інтелектуального розвитку особистості, який вимірюється за допомогою тестів інтелекту. Поняття запропонував німецький психолог В. Штерн у процесі адаптації та доопрацювання ним тестів інтелекту Біне – Сімона. Показник IQ став нині синонімом інтелекту.

Компроміс – досягнення згоди суб'єктами конфліктної взаємодії на підставі взаємних поступок і водночас незадоволення їхніх власних амбіцій, що з часом може призвести до поновлення конфлікту.

Комунікабельність (від лат. *communis* – з'єдную, повідомляю) – риса особистості, що відображає її схильність, здатність до комунікації, налагодження контактів і зв'язків; легкість у спілкуванні. Як риса особистості, К. не є вродженою, а формується в процесі життя і діяльності

людини в соціальній групі. Водночас анатомо-фізіологічні задатки і схильності людини можуть істотно впливати на К. – підсилювати або послаблювати її.

Комунікація відновлювальна – це вільний від маніпуляцій і тиску організований діалог, спрямований на розуміння самою людиною різних контекстів проблемної ситуації і прийняття нею відповідальності за пошук виходу з неї. Таку комунікацію спеціаліст (педагог, медіатор, психолог) може організувати з учасником проблемної (чи просто важливої) ситуації або між учасниками ситуації, останні також можуть будувати своє спілкування як К. в. Це допомагає людині подивитися на конфліктну подію з усіх боків (зокрема зрозуміти стан інших її учасників), оцінити можливі наслідки, самій зробити усвідомлений вибір подальших дій. У К. в. основний акцент робиться на збереженні конструктивних відносин між людьми: людина фокусується не тільки на власному мовленні, а й більшою мірою – на підтримці розуміння співрозмовником ситуації завдяки позиції активного слухання, уточнень, постановці запитань, «відображенню» слів і станів іншої людини.

Консенсус (від. лат. consensus – згода, одностайність) – збіг думок; спосіб вирішення спору/конфлікту через спільне та узгоджене ухвалення рішення суб'єктами взаємодії щодо наявної проблеми; раціональна, усвідомлена солідарність між людьми; атрибут нормального стану суспільства; поведінка членів суспільства, що ґрунтується на узгодженні їхніх соціально значущих дій.

Конфлікт (від лат. conflictus – зіткнення) – зіткнення протилежно спрямованих, несумісних тенденцій у свідомості окремо взятого індивіда, міжособистісній взаємодії або міжособистісних взаєминах індивідів або груп людей, яке супроводжується гострими емоційними переживаннями. За напрямом взаємодії між учасниками в соціальній або організаційній структурі розрізняють *вертикальний* К. (між учасниками, які перебувають на різних рівнях ієрархії, – наприклад, між керівником і підлеглим, учителем і

учнем, батьками і дітьми) та *горизонтальний* К. (між людьми або групами, які перебувають на одному рівні соціальної, професійної чи організаційної ієрархії). Американський соціальний психолог Д. Маєрс наголошує, що взаємовідносини між окремими особистостями або взаємини всередині організації, у якій немає К., з великою імовірністю приречені на згасання, адже К. породжують відповідальність, рішучість, небайдужість, а усвідомлені і розв'язані К. стимулюють оновлення і поліпшення взаємин між людьми. Коли немає К., люди мало усвідомлюють свої проблеми, а тому не вирішують їх, не досягають справжньої узгодженості у взаємодії. М. Дейч, один з найбільш відомих американських теоретиків проблеми К., виокремлює два основні їх типи: деструктивний і конструктивний. *Деструктивний* К. перешкоджає продуктивній взаємодії сторін; переводить причини, що створили перешкоду у взаємодії, на особистість. Це пояснює особливості розгортання такого К.: розширення числа його учасників, примноження негативних настановлень на адресу одне одного, його ескалацію (зростання напруженості, упередженого ставлення до партнера). Розв'язати деструктивний К. надзвичайно складно, оскільки сторони вдаються до: 1) залякування та погроз; 2) лестощів; 3) посилення на свій авторитет або заперечення авторитету іншого; 4) приниження та образ на адресу опонента; 5) ухиляння від обговорення проблеми. Натомість *конструктивний* К. спрямовує сторони на усвідомлення наявної проблеми та пошук способів її розв'язання і приводить до задоволення обох сторін, поліпшення їхніх взаємин.

Конфлікт рольовий – тип конфлікту, що виникає в ситуації невідповідності, суперечності або неузгодженості між очікуваними соціальними ролями людини. Такий конфлікт може бути зовнішнім і внутрішнім. *Зовнішній* К.р. зумовлений суперечністю між реальною рольовою поведінкою людини і рольовими очікуваннями з боку оточення; виникає в ситуації, коли людина не хоче або не може виконувати ту соціальну роль, яку мала б грати відповідно до свого становища в групі, або

відкидає соціальні рольові стереотипи і норми, прийняті в суспільстві. *Внутрішній К. р.* зумовлений суперечністю між рольовою поведінкою людини і її уявленнями про себе як про суб'єкта цієї ролі; виникає тоді, коли людина приймає психологічну роль тільки зовнішньо, на рівні поведінки, але не може її прийняти на рівні власних переживань і вважати цю роль своєю. Ситуація внутрішнього К. р. може виникнути, коли людина змушена прийняти психологічну роль під тиском зовнішніх обставин; такий конфлікт виникає також у ситуації, коли до однієї ролі з боку різних суб'єктів або груп складаються суперечливі очікування, які неможливо задовольнити одночасно.

Конфлікт: моделі поведінки – характерні способи поведінки особистості в конфліктній ситуації (агресивна, маніпулятивна, пасивна). *Агресивна поведінка* – будь-які форми поведінки, що передбачають заподіяння комусь або чомусь фізичної чи психологічної шкоди; супроводжується діями, коли людина активно і послідовно відстоює свої інтереси, відкрито заявляє про свої цілі й наміри, не поважаючи при цьому інтереси інших. *Маніпулятивна поведінка* – навмисне спонукання іншої людини до переживання певних станів, прийняття рішень і виконання дій, необхідних для досягнення ініціатором його власних цілей. *Пасивна поведінка* – це відхід від ситуації; бути пасивним означає: уникати конфлікту будь-якою ціною; приховувати почуття та очікування; погоджуватися з іншими через страх засмутити їх; утаємничувати свої бажання; зайвий раз вибачатися; казати «так», коли краще сказати «ні», а потім виражати невдоволення нав'язаною думкою. Пасивна поведінка ніколи не сприяє розв'язанню конфлікту, бо не дає змоги зрозуміти його справжні причини; крім того, тривале уникання конфлікту зазвичай призводить до його ускладнення через накопичення нової інформації та емоційного напруження.

Конфлікт: стилі поведінки – передбачувані способи дій, які обирає людина (або група) в процесі конфліктної взаємодії. Виокремлюють п'ять основних стратегій поведінки індивідів у конфлікті: 1) *конкуренція*

(*боротьба*), коли кожен з учасників конфлікту прагне перемогти, турбується лише про власні інтереси. Ця стратегія, пов'язана з агресивною поведінкою особи, може бути ефективною в разі якоїсь загрози або в ситуаціях, що перешкоджають досягненню цілей, однак часто призводить до загострення конфлікту і тяжких наслідків для опонентів; 2) *уникання (втеча)*, коли індивід прагне уникнути конфлікту, не звертати на нього увагу, оскільки ця проблема або є неважливою для нього, або він не хоче витратити сили на її розв'язання, або відчуває, що перебуває в безнадійному становищі. Така стратегія доречна, коли: предмет конфлікту для індивіда не є важливою цінністю, він прагне прийняти рішення, але не знає, як вчинити; є надія, що конфлікт може розв'язатися сам собою; наразі бракує ресурсів для ефективного розв'язання конфлікту, але вони можуть з'явитися в майбутньому; 3) *пристосування*, коли індивід намагається не виявляти ознак конфронтації, демонструє терпимість і солідарність. Стратегія зумовлює підтримання тимчасового спокою і є корисною тоді, коли один з опонентів не може досягти свого, оскільки інший наділений більшою владою; або коли індивід відчуває, що, трохи поступившись, він мало втрачає. Якщо проблема залишається нерозв'язаною, але забарвлена в негативні емоції, то в майбутньому це зазвичай призводить до вибуху; 4) *компроміс*, коли до певної міри враховуються інтереси протилежної сторони на підставі взаємних поступок. Стратегія демонструє часову ефективність, оскільки зменшує гостроту конфлікту, підвищує доброзичливість у стосунках, що допомагає подолати конфлікт. Компромісне рішення однак несе потенційні загрози поновлення конфлікту, оскільки проблема залишилася нерозв'язаною; 5) *співпраця*, коли визнається право кожної сторони конфлікту на власну думку і є можливість об'єктивного аналізу розбіжностей, знаходження загальноприйнятного рішення щодо розв'язання проблеми. Ця стратегія є найбільш ефективною, оскільки опоненти не намагаються домогтися власних цілей за рахунок іншого, а разом шукають способи розв'язання проблеми.

Конформізм (від лат. *conformis* – подібний, відповідний) – позиція особистості, що виявляється в схильності уникати самостійних рішень і в пасивному, пристосовницькому настановленні на сприймання групових стандартів поведінки. Мотивами конформної поведінки індивіда є: 1) недостатня впевненість у власних силах, правильності своєї думки, позиції; 2) намагання бути таким, як і всі інші члени групи; 3) неусвідомлення помилковості чужої думки.

Креативність (від лат. *creatio* – створення) – рівень творчої обдарованості, здатність до творчості, що є відносно стійкою характеристикою особистості. Спочатку К. розглядали як функцію інтелекту, а рівень його розвитку ототожнювався з рівнем К. Згодом з'ясувалось, що рівень інтелекту корелює з К. до певної межі, більше того – надзвичайно високий інтелект заважає їй. Нині К. розглядають як функцію цілісної особистості, що залежить від цілого комплексу її психологічних характеристик і не зводиться до інтелекту. Ключовим напрямом у вивченні К. є з'ясування особистісних якостей, з якими вона пов'язана.

Криза (від грец. *krisis* – вирішення, поворотний пункт) – у психології стан душевного розладу, зумовлений невдоволенням людини собою, своїми успіхами, взаєминами з іншими людьми.

Кризи вікові – особливі відносно нетривалі за часом періоди онтогенезу, які характеризуються різкими психологічними змінами. На відміну від криз невротичних або травматичних, К. в. є нормативним процесом, необхідним для нормального поступального перебігу особистісного розвитку (Л. Виготський, Е. Еріксон), тобто вони закономірно виникають під час переходу людини від одного вікового етапу до іншого і пов'язані із системними якісними змінами у сфері її соціальних взаємин, діяльності й свідомості. Виокремлюють такі К. в.: новонародженості, одного року, трьох років, семи років, кризи підліткового віку, юнацького віку, кризи зрілості, кризи похилого віку. В умовах освітнього середовища особливо помітними є кризи семи років і підліткового віку, оскільки вони збігаються з

етапами переходу між освітніми ланками. *Криза семи років* збігається з переходом від дошкільного до молодшого шкільного віку; вона проявляється у втраті дитячої безпосередності, кривлянні, появі довільності в поведінці, дотриманні норм і правил. Дитина цього віку виявляє виразне прагнення посісти нове, більш значуще, становище в сім'ї і товаристві ровесників, виконувати важливу й нову не лише для неї, а й для інших роботу; вона починає диференціювати внутрішню і зовнішню сторони своєї особистості, уже здатна усвідомлювати зміст власних переживань (розуміє, що вона радіє, сумує, гнівається тощо), узагальнювати їх, прогнозувати можливий успіх чи невдачу у своїй діяльності. У дитини поступово формується мотивація вступу до школи, що засвідчує перехід до нової суспільно значущої діяльності – навчальної. Важливо, щоб значущі зміни в житті дитини узгоджувалися з її внутрішніми потребами. Майже всі діти 6-7 років хочуть іти до школи. Однак у багатьох із них переважає зовнішня мотивація: «У мене буде красивий заплічник», «У школі не треба спати». Водночас дитина стає емоційно нестійкою, занадто збудливою і важко керованою, що найбільше проявляється у її взаєминах з близькими дорослими, вимоги і поради яких вона часто ігнорує, може виявляти агресивність у стосунках з ровесниками. (Кризю семи років у психологічній літературі часто називають «кризою 6-7 років», що зумовлено початком навчання дітей у школі із шести років). *Кризю підліткового віку* в широкому розумінні прийнято розглядати як весь підлітковий вік – приблизно від 11 до 15 років. У вузькому розумінні криза охоплює короткий перехідний період – приблизно 11-12 років, коли дитина виходить з молодшого шкільного віку і вступає в підлітковий період. У західній психології дотримуються переважно першого погляду, у вітчизняній – другого. Криза відбувається на тлі початку статевого дозрівання, проте терміни початку фізіологічних і психологічних змін іноді можуть не збігатися; у дівчат фізіологічне дозрівання і психологічні прояви кризи настають у середньому на один-два роки раніше, ніж у хлопців. У підлітка з'являється «почуття дорослості», усвідомлення себе вже не

дитиною, претензія на права і становище дорослої людини, що супроводжується частими проявами негативізму, грубості, порушення правил і вимог. Підліток прагне незалежності, усіляко намагається вийти за межі, встановлені батьками, які з небажанням і тривогою дозволяють підлітку бути більш автономним і самостійним у прийнятті рішень. Така поведінка батьків зазвичай призводить до напружених стосунків між ними і підлітком, а головне – підсилює його негативізм. Саме тому взаємодія підлітка із соціумом іноді буває не лише соціальною, а й антисоціальною.

Криза ідентичності – психологічний стан внутрішньої невизначеності, пов'язаний із пошуком власного «Я», коли однаково динамічно наростає вразливість і розвивається потенціал особистості.

Культура монетарна – це культура господарювання у фінансово-економічній сфері суспільства, що відображає монетарний аспект (складник) економічної культури. Якщо економічна культура виявляється в рівні економічного розвитку, то К. м. сприяє цьому розвитку. У понятті К. м. акцент робиться на наявності двох сторін – грошей і культури; воно охоплює компоненти соціальних відносин, досвіду, світогляду і практичної діяльності людини, пов'язані з монетарними відносинами в суспільстві. К. м. особистості формується в процесі соціально-економічного життя людини і є «штучним феноменом», який створює вона сама. Виражається в сукупності теоретичних і практичних знань, здобутих суб'єктом у сім'ї, закладах освіти і подальшій практичній діяльності, а також у його активності в монетарному середовищі. Розвиток К. м. особистості відбувається поетапно відповідно до її вікового розвитку та індивідуальних особливостей. Завдяки пізнавальній і спеціально організованій практичній діяльності змінюються знання людини про фінансово-економічний світ, який її оточує, розуміння свого місця в ньому, формуються монетарні цінності та ідеали. Що вищий рівень К. м. індивіда, то більш досконалою буде його діяльність. У вітчизняній соціальній психології термін упроваджений автором цієї статті. Літ.: Зубіашвілі, 2019 (а; б); Скринник, 2006; Шкребець, 2006. (І. Зубіашвілі).

Ліворукість (шульга) – важлива індивідуальна особливість, яку конче потрібно враховувати в процесі навчання і виховання дитини. Асиметрія рук, тобто домінування правої або лівої руки, зумовлена особливостями функціональної асиметрії півкуль головного мозку. У правш домінантною зазвичай є ліва півкуля, яка спеціалізується на опрацюванні вербальної (мовної) інформації. У 95% правш мовний центр розташований у лівій півкулі. Як свідчать дослідження, у ліворуких функціональна асиметрія виражена меншою мірою. Мовний центр може розташовуватися як у лівій, так і водночас у правій півкулі, а зорово-просторові функції, які зазвичай виконує права півкуля, може контролювати так само і ліва. Отже, у ліворуких людей спеціалізація в роботі півкуль головного мозку виражена менш чітко. До недавнього часу Л. була досить серйозною педагогічною проблемою; ліворуких дітей активно переучували, вдаючись іноді навіть до жорстоких способів (покарання, одягання рукавички на ліву руку тощо) і не зважаючи на індивідуальні особливості й можливості дитини. Дослідження свідчать, що у ліворуких дітей невротичні стани і неврози трапляються значно частіше, ніж у праворуких. Однією з головних причин розвитку неврозів у цих дітей вважається їх насильницьке переучування діяти правою рукою, особливо в перший рік навчання в школі. Останнім часом школа відмовилася від практики переучування ліворуких дітей.

Лідер (від англ. leader – ведучий) – особистість, яка організує, мобілізує і веде за собою групу людей, що реалізують напрацьовані чи запозичені ідеї, цілі та завдання спільної діяльності. Зазвичай Л. володіє певним авторитетом, має підтримку і довіру людей, йому делегують право керувати членами групи, приймати відповідальні рішення.

Людяність – риса особистості, що виявляється в повазі до людей, гуманності, уболіванні за добробут і культурний розвиток людства. Найповніше виявляється в груповій формі буття людей, коли їм потрібно діяти спільно, вступати в безпосереднє спілкування між собою. Передбачає, крім любові і пошани до інших людей, високий рівень вимогливості. З

погляду соціальної психології, Л. є важливим фактором наслідування (за В. Войтком).

Маскулінність (від лат. *masculus* – чоловік) – сукупність рис, моделей поведінки, цінностей і соціальних ролей, які суспільство традиційно асоціює з чоловіками, як-от фізична сила, домінування, незалежність, емоційна стриманість, а також турбота і співпраця; варіюється залежно від культури та історичної епохи.

Ментальність (від лат. *mens, mentis* – спосіб мислення, склад душі) – притаманний певній нації варіант світосприймання, поведінки, який реалізується на спільній мовній, культурній і моральній основі; одна із форм суспільної свідомості поряд з наукою, мистецтвом, міфологією та релігією; визначається архетипами і стереотипами культури певної спільноти. Національний М. є продуктом певної культури; вплив культури на М. і вдачу людини здійснюється в її ранні роки через родину, яка відтворює культурне середовище етногрупи, її традиції, звичаї, обряди: із родинного стилю життя в глибинне несвідоме дитини входить певна система цінностей, якої вона буде дотримуватися протягом усього свого життя.

Милосердя – співчуття, що проявляється в дієвій готовності допомагати нужденним; здатність співчувати стражданням інших людей і вчиняти конкретні дії з надання необхідної допомоги; вищий прояв моральності людини.

Мислення – процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їхніх істотних зв'язках і відношеннях. Як і відчуття, сприймання та пам'ять, М. належить до пізнавальних процесів, проте пізнання навколишньої дійсності за допомогою М. є більш складним, ніж шляхом прямого, безпосереднього її пізнання через відчуття і сприймання. У процесі М. людина здобуває знання не безпосередньо через органи чуття, а опосередковано. Наприклад, вона дізнається, що на вулиці холодно, не обов'язково лише тоді, коли виходить на вулицю і відчуває холод, – вона може дізнатися про це і не виходячи туди,

а лише поглянувши на стовпчик термометра, який висить за вікном. Іншою особливістю М. є його узагальнювальна природа. Саме завдяки *узагальненню* ми пізнаємо внутрішню суть предметів і явищ, їхній зміст і зв'язки з іншими предметами та явищами. Наприклад, ступаючи на лід і не знаючи його товщини, людина спочатку робить це дуже обережно, щоб не провалитися. Вона не знає, що буде саме зараз, але в минулому таке з нею траплялося. Цю якість льоду вона узагальнює і переносить на нинішню ситуацію. Проте узагальнення неможливе без того, щоб попередньо не виділити і не відокремити властивості предмета і явища від самого предмета. Лише після такого відокремлення (*абстрагування*) виділені властивості поширюються на ті чи інші класи (групи) предметів, і це відбувається за загальними законами, спільними для всіх людей. М. набуває відмінних особливостей залежно від змісту завдань, для вирішення яких його використовують. Відповідно до цього М. поділяють на технічне, наукове і художнє.

Мислення: види – наочно-дійове, наочно-образне, словесно-логічне (абстрактне). *Наочно-дійове* М. виникає в процесі сприймання людиною конкретних об'єктів і дій з ними; характеризується тим, що розв'язання мисленнєвої задачі здійснюється безпосередньо шляхом залучення людини до самої практичної діяльності. Це перший і найпростіший вид мислення, який з'являється в онтогенезі; в елементарній формі воно властиве уже дітям раннього віку, проте це не означає, що його немає у дорослих. *Наочно-образне* М. характеризується тим, що змістом мисленнєвої задачі є образний матеріал, маніпулюючи яким людина аналізує, порівнює та узагальнює властивості предметів і явищ, тобто в змісті цього М. переважають образи. Типовими його проявами у дорослої людини є різні види художнього мислення; найчастіше виявляється в діяльності, що вимагає оперування образами різної міри узагальненості. *Словесно-логічне* М. (абстрактне, понятійне) пов'язане з використанням понять, логічних конструкцій; функціонує на базі мовних засобів і є найбільш пізнім етапом історичного й онтогенетичного розвитку людського М. Залежно від того, які поняття в

ньому переважають, воно буває конкретно-понятійним або абстрактно-понятійним. Цей вид М. дає змогу виявляти загальні закономірності природи і суспільства, будувати наукові теорії та гіпотези.

Мислення: індивідуальні відмінності – якості розуму, в яких найбільше виявляються відмінності М.: самостійність, критичність, гнучкість, швидкість, глибина, широта, послідовність. *Критичність* М. – якість, яка виявляється в здатності людини реально оцінювати власні і чужі думки, бачити в них сильні і слабкі сторони; переглядати погляди і теорії, які уже склалися, змінювати їх, якщо вони суперечать новим даним науки, суспільного життя, практики. *Критичність* М., як і його *самостійність*, великою мірою залежить від життєвого досвіду людини, багатства і глибини її знань. *Гнучкість* М. виявляється в умінні людини швидко змінювати свої дії в разі зміни ситуації діяльності, звільняючись від залежності закріплених у попередньому досвіді способів і прийомів вирішення аналогічних завдань, переключатися з одного способу вирішення завдань на інший, змінювати тактику і стратегію їх вирішення, знаходити нові, нестандартні способи дій у разі зміни умов. Протилежністю є інертність, косність М. *Швидкість* М. характеризується часом, протягом якого різні люди справляються з виконанням одного і того ж пізнавального завдання. Швидкість правильного, обґрунтованого вирішення завдань є цінною рисою людини, необхідною у всіх видах її діяльності. *Глибина* М. – це вміння людини проникнути в суть найскладніших питань теорії і практики, розібратися в них, зрозуміти причини явищ, побачити проблему там, де її не помічають інші, передбачити подальший перебіг подій. Глибина М. властива особам, які в простих і добре відомих фактах уміють помічати суперечності і на цій підставі розкривати закономірності природи й суспільного життя. *Широта* М. (думки) полягає в здатності охопити питання в цілому, вникнути не тільки в суть справи, а й у те, що з нею пов'язано, водночас не випускати з уваги подробиць процесу чи явища. *Послідовність* М. виражається в умінні дотримуватися логічної наступності під час висловлювання суджень, їх обґрунтування. М. людини

можна назвати послідовним, якщо вона чітко дотримується теми міркування, не відхиляється від неї, не перестрибує з однієї думки на іншу, не підміняє предмет міркування. Важливою особливістю мисленнєвої діяльності в освіті є *навчальність* – індивідуальна особливість мислення людини, що відіграє важливу роль у її успішності в навчанні. У дослідженнях з педагогічної психології навчальність розглядають як загальну здібність до навчання, яка охоплює здатність до аналізу, узагальнення, перенесення знань у нові ситуації, а також швидкість і гнучкість мисленнєвих операцій.

Мислення: логічні форми – поняття, судження, умовивід. *Поняття* – одна із форм мислення. Це думка про предмет чи явище, яка відображає спільні й до того ж суттєві його властивості. Коли, наприклад, людина бачить предмет, що висить на стіні, і люди на ньому пишуть, то у неї у зв'язку з розумінням його призначення виникає поняття «дошка». Окремі ознаки предмета в понятті можуть не братися до уваги, наприклад розмір, колір. Поняття відрізняється від уявлення, яке є образом предмета. Коли, наприклад, ми уявляємо батьківський будинок, то подумки бачимо саме той будинок. Якщо ж ми мислимо: «Будинок – це житло людини», то не маємо на увазі певний будинок, а використовуємо поняття, що узагальнює будь-які будинки. *Судження* – форма логічного мислення, яка виражає твердження про предмети, явища або зв'язки між ними. У судженні щось стверджується або заперечується, воно може бути істинним або хибним. Низка пов'язаних між собою суджень, спрямованих на з'ясування істинності певної думки, її доведення або заперечення, називається міркуванням. Прикладом міркування може бути доведення теореми. У процесі міркування людина, спираючись на вже відомі судження, виводить нові шляхом умовиводів. *Умовивід* – це така форма М., у якій з одного або кількох суджень виводиться нове судження. Умовиводи бувають індуктивні, дедуктивні, за аналогією. Індуктивний умовивід – це судження, у якому на підставі конкретного, часткового робиться узагальнення. Наприклад: «Срібло, залізо, мідь – метали, у процесі нагрівання вони розширюються. Отже, метали внаслідок нагрівання

розширюються». Дедуктивний умовивід – це судження, у якому на підставі загального здобувають знання про часткове, конкретне. Наприклад: «Усі метали під час нагрівання розширюються, срібло – метал, отже, під час нагрівання воно розширюється». Умовивід за аналогією ґрунтується на схожості окремих істотних ознак об'єктів, і на цій підставі робиться висновок про можливу схожість цих об'єктів за іншими ознаками. Умовиводи широко використовують у науковій і практичній діяльності, зокрема в навчальній діяльності з учнями. Літ.: Максименко (Ред.), 1898.

Мислення: операції – аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, конкретизація. *Аналіз* – мисленнєва операція, спрямована на розчленування об'єктів свідомості, виділення в них окремих частин, елементів, ознак і властивостей. Об'єктом аналізу є все те, про що ми мислимо, тобто безпосередньо сприйняті та уявлювані предмети і явища об'єктивної дійсності, зафіксовані в словах поняття, думки про їхні істотні властивості, зв'язки і відношення, їхні художні зображення, наукові концепції тощо. Аналіз спочатку виникає в практичних діях людини, виконання яких допомагає їй подумки виділити в складному об'єкті його частини і сторони. Від такого практичного аналізу людина переходить до аналізу, який здійснюється за допомогою тільки перцептивних і мисленнєвих дій, до аналізу уявлюваних об'єктів. *Синтез* – мисленнєва операція, яка полягає в практичному або теоретичному об'єднанні виділених у процесі аналізу частин у нове ціле. *Порівняння* – мисленнєва операція, за допомогою якої встановлюють схожість і відмінності між предметами та їхніми окремими елементами й ознаками. Порівняння відіграє важливу роль у розкритті істотних ознак предметів. Великого значення порівнянню в процесі пізнання надавав видатний вітчизняний педагог і психолог К. Ушинський, який стверджував, що «все у світі ми пізнаємо через порівняння, і коли б нам трапився який-небудь новий предмет, який би ми не могли ні з чим порівняти, ні від чого відрізнити (якби такий предмет був можливий), то ми про цей предмет не могли б скласти жодної думки і не могли б сказати про

нього жодного слова». *Абстрагування* – мисленнєва операція, що полягає в мисленому відокремленні одних ознак і властивостей предмета від інших і від самих предметів, яким вони властиві. У процесі М. часто доводиться абстрагуватися від певних ознак предмета або ж і від самих предметів, виділивши якусь одну ознаку чи властивість. Так, наприклад, про зелений колір ми говоримо як про такий, що благотворно впливає на зір людини, але при цьому не вказуємо на конкретні предмети. Або ми говоримо: «Чемність – це надзвичайно позитивна риса». При цьому ми не називаємо конкретну людину, якій ця риса властива. У наведених прикладах «колір» і «чемність» – абстрактні поняття. Виокремлені в процесі абстрагування ознаки предмета мисляться незалежно від інших його ознак і стають самостійним об'єктом М. Застосування в пізнавальній діяльності розумової операції абстрагування дає змогу більш глибоко й повно відображати найскладніші явища об'єктивної дійсності. *Узагальнення* – це мисленнєва операція, яка полягає в уявному об'єднанні предметів і явищ, які мають спільні властивості. Узагальнення є правильними, коли предмети і явища об'єднуються за суттєвою ознакою. Так, мислити поняття «метал» означає виділити спільні ознаки, які мають залізо, чавун, сталь, золото, срібло, мідь тощо, та об'єднати їх в одному узагальнювальному слові «метал». Узагальнення – це продовження і поглиблення синтезувальної діяльності мозку за допомогою слова, яке здійснює свою узагальнювальну функцію. *Конкретизація* – мисленнєва операція, яка полягає в переході від загального до часткового, тобто в уточненні, деталізації.

Мислення: показники розумового розвитку. Різні вчені по-різному підходять до трактування розумового розвитку і визначення його показників, проте всі вони зазвичай звертаються до аналізу розумової діяльності учнів, яка здійснюється в процесі шкільного навчання. У цьому разі як такі показники найчастіше розглядають *інтеріоризацію*, тобто перетворення практичних (зовнішніх) предметних дій у дії розумові (Л. Виготський, П. Гальперін, Н. Тализіна); *научуваність*, тобто здатність до засвоєння знань,

прийомів роботи, що характеризується темпом просування вперед (Б. Ананьєв, З. Калмикова, Г. Костюк); здатність до узагальненого перенесення мислительних операцій на новий матеріал і в нові умови (Є. Кабанова-Меллер). Деякі вчені показниками рівня розумового розвитку вважають знання і мислительні операції (Д. Богоявленська, Н. Менчинська, Г. Люблінська); теоретичне мислення (В. Давидов); логічне мислення та аналізувальне спостереження (Л. Занков); внутрішній план дій, тобто здатність діяти подумки, гнучкість мислення, уміння знаходити нові способи вирішення завдання (Я. Пономарьов); творче перетворення матеріалу в проблемній ситуації (О. Тихомиров). Дослідники цієї проблеми наголошують, що жоден із показників розумового розвитку не є вичерпним, таким, що повністю відображає особливості когнітивної сфери індивіда на окремих етапах розвитку.

Міміка (від грец. *mimica* – наслідувальний) – рух м'язів обличчя людини відповідно до її почуттів чи настрою; мистецтво (уміння) виражати думки й почуття, створювати образи за допомогою рухів рук, обличчя тощо; важливий елемент акторського мистецтва.

Мовлення – оволодіння і застосування особою певної мови в процесі її спілкування з іншими людьми та монологу. Завжди здійснюється певною мовою з усіма особливостями її словникового складу і граматичної будови, підкоряється її законам і правилам, дотримання яких упорядковує мовну діяльність людини. М. – це складна свідомо діяльність, спрямована на досягнення певних цілей спілкування людини з іншими людьми; буває усним і писемним, зовнішнім і внутрішнім.

Мораль (від лат. *moralis* – моральний) – загальна ціннісна основа культури, яка спрямовує активність людини на утвердження самоцінності особистості, рівності людей у їхньому прагненні до гідного і щасливого життя; система моральних норм, санкцій, оцінок, приписів, зразків поведінки. М. виконує пізнавальну, оцінну та виховну функції; підтримує і забезпечує функціонування соціальної системи; регулює, впорядковує,

оцінює взаємодію та поведінку представників різних соціальних груп, забезпечуючи виконання необхідних і бажаних для суспільства й різних спільнот форм поведінки і діяльності їхніх членів. Як соціальний інститут, М. є вмістилищем вироблених суспільством і різними спільнотами норм, уявлень про належне і бажане; формує моральну сферу суспільної свідомості і систему моральних зразків, звичаїв, обрядів і ритуалів. М. є предметом вивчення етики.

Мрія – особлива форма уяви, тісно пов'язана з емоційним ставленням до уявлюваного. М. є образом бажаного майбутнього; безпосередньо пов'язана з потребами людини, з тими її бажаннями і потягами, для здійснення яких потрібен час і певні передумови.

Мужність – особистісна риса, що виражається в здатності людини діяти рішуче і доцільно за складних та небезпечних обставин, при цьому контролювати імпульсивні дії, долати можливий страх і невпевненість, мобілізувати всі сили на досягнення мети. Вищий прояв М. – героїзм.

Навіюваність, сугестивність (від лат. *suggestio* – навіювання) – властивість особистості, яка проявляється в неусвідомленому прийнятті нею думок, поглядів, оцінок інших людей або групи. Н. – це характеристика індивіда, що залежить від його особистісних властивостей і ситуативних чинників. До особистісних властивостей, які зумовлюють підвищену Н., належать: невпевненість у собі, низька самооцінка, довірливість, підвищена емоційність, вразливість, слабкість логічного мислення. Ситуативними чинниками, які підвищують Н., є: психофізичний стан суб'єкта (у стані спокою і релаксації Н. підвищується, як і в стані сильного емоційного збудження, втоми, стресу; максимальна Н. – у стані гіпнозу); низький рівень компетентності й обізнаності щодо обговорюваної проблеми, мала її значущість для людини, груповий тиск на неї. Особистісна властивість, протилежна Н., – критичність.

Насолода – психічний стан, який виникає в процесі задоволення суб'єктом своєї потреби, бажання чи пристрасті до чогось. Інколи може набувати форми афекту, як, наприклад, в азартного гравця, гурмана тощо.

Настановлення

Настрій – загальний емоційний стан, який протягом певного часу забарвлює переживання і діяльність людини. Причини такого стану людина не завжди усвідомлює. Н. зумовлюється такими чинниками: життєвими обставинами, навколишньою обстановкою (предмети побуту, приміщення), настроями оточення (емоційне зараження), фізичним станом людини тощо. Уміння контролювати свій Н., знаходити і застосовувати способи його коригування є важливим завданням виховання і самовиховання. Безпричинні коливання Н. можуть мати патологічне підґрунтя, як-от деякі властивості індивіда, зокрема підвищена тривожність, емоційна нестійкість, надмірна емоційність тощо.

Негативізм дитячий (від лат. *negativus* – заперечний) – невмотивована поведінка дитини, що проявляється в діях, які суперечать вимогам та очікуванням інших людей чи соціальних груп. Н. д. як ситуативна реакція або як особистісна риса зумовлений потребою в самоствердженні, захисті свого «Я», а також може бути наслідком сформованого егоїзму дитини і її відчуженості від інтересів інших людей. Його психологічною основою є настановлення на незгоду, заперечення певних вимог, звернень, очікувань соціальної групи. Найбільш виражений Н. д. у періоди вікових криз, що знаходить своє вираження в демонстративній поведінці, упертості, конфліктності. У підлітків Н. д. спостерігається часто; він виражається в протесті проти вимог і настанов дорослих, неслухняності, взаємному нерозумінні та інших подібних проявах поведінки.

Ностальгія – болісна туга за Батьківщиною внаслідок відриву людини від рідних місць, від своєї країни; нерідко стає домінантним почуттям, відтісняючи на другий план усі інші почуття.

Нужда – відчуття організмом, особистістю або групою людей дефіциту чого-небудь, що виводить їх зі стану рівноваги.

Образ – суб'єктивне цілісне відображення дійсності, у якому одночасно поєднуються три форми існування матерії, виражені в категоріях простору, часу і руху.

Оптимізм – упевненість у тому, що у світі панують позитивне начало і добро.

Організованість – вольова якість, що полягає в розумному плануванні та упорядкуванні людиною своєї діяльності.

Особистісна ефективність – здатність особистості досягати високих результатів під час виконання заздалегідь запланованих дій, мобілізуючись для подолання виниклих труднощів, що забезпечується вмінням адекватно оцінювати як власні знання та навички, так і вимоги оточення.

Особистісне зростання – безперервний процес актуалізації складників саморозвитку особистості, який відбувається за умови розгортання людиною особистісно значущих цілей у різних сферах своєї діяльності. Центральне поняття в гуманістичній психології.

Особистість – стійка система соціально значущих рис, що характеризує індивіда як людину того чи іншого суспільства або спільноти. За Е. Кантом, людина стає О. завдяки самосвідомості, яка відрізняє її від тварин і дає змогу вільно підпорядковувати своє «Я» моральному закону.

Пам'ять – пізнавальний процес, фізіологічною основою якого є утворення, збереження та актуалізація тимчасових нервових зв'язків у корі великих півкуль головного мозку. Залежно від змісту того, що запам'ятовується, П. поділяють на образну, словесно-логічну, рухову, емоційну, а також на короткочасну, довготривалу та оперативну. П. поєднує процеси запам'ятовування, збереження, упізнавання, відтворення і забування людиною різноманітного досвіду. *Запам'ятовування* забезпечує сприймання, відбір і фіксацію людиною інформації завдяки виникненню і закріпленню тимчасових нервових зв'язків у корі головного мозку. *Збереження* – процес

утримання, фіксації та збереження інформації на певний період часу; є ключовим етапом у функціонуванні пам'яті, який дає змогу накопичувати знання, досвід і спогади. *Упізнавання* – найпростіша форма відтворення, пов'язана з повторним сприйманням людиною предметів і явищ. Воно буває повним і неповним. У разі повного повністю відтворюються час, місце та інші деталі першого сприйняття предмета (зустріч добре знайомої людини, прогулянка добре відомою вулицею тощо), у разі неповного – можна спостерігати невизначеність, труднощі співвіднесення об'єкта, що сприймається, з тим, що було в попередньому досвіді (почувши мелодію, людина переживає почуття знайомості, проте не може пригадати, у якому кінофільмі ця мелодія звучала). *Відтворення* – це процес пам'яті, який полягає в актуалізації знань, умінь та навичок, засвоєних під час запам'ятовування. Фізіологічною основою є активізація раніше утворених тимчасових нервових зв'язків у корі великих півкуль головного мозку. Воно має декілька форм: упізнавання, згадування, пригадування, спогади. *Пригадування* виникає тоді, коли в потрібний момент не вдається згадати те, що треба. У цій ситуації людина докладає певних зусиль, щоб подолати труднощі, напружує волю, вдається до пошуку шляхів активізації минулих вражень, до різних мнемічних дій. Це може бути складна розумова діяльність, яка передбачає поетапне відтворення всіх обставин та умов, за яких відбувалося запам'ятовування об'єкта чи явища. Від уміння пригадувати залежить ефективність використання набутих знань і розвиток пам'яті. К. Ушинський одну з головних причин «поганої пам'яті» вбачав саме в лінощах пригадування. *Забування* – це мнемічний процес, що призводить до втрати чіткості і зменшення обсягу запам'ятовуваного, виникнення помилок у відтворенні, що унеможливорює впізнавання. Його фізіологічною основою є згасання тимчасових нервових зв'язків, що не підкріплювалися тривалий час. Цей процес зумовлюється об'єктивними і суб'єктивними причинами, провідними серед яких є: час; значущість для людини інформації, яка зберігалася в пам'яті; обсяг матеріалу; відсутність

повторення; втрата мотивації тощо. Дослідження німецького вченого-психолога Г. Еббінгауза засвідчили, що забування особливо інтенсивно відбувається відразу після заучування, а далі воно відбувається повільніше. Результати досліджень інших психологів показали, що темпи забування залежать від змісту матеріалу, його усвідомленості, а також підтвердили те, що забування змістовного та усвідомленого матеріалу відбувається значно повільніше, ніж матеріалу беззмістовного. Проте і змістовний матеріал спочатку забувається швидше, а далі – дещо повільніше.

Пам'ять емоційна – запам'ятовування і відтворення людиною своїх почуттів та емоцій. Запам'ятовуються не самі по собі емоції та почуття, а предмети і явища, які їх викликають.

Пам'ять: індивідуальні відмінності – виявляються у швидкості, точності, міцності, готовності до відтворення.

Пасивність (від лат. *passivus* – пасивний, сприйнятливий) – характеристика особистості і поведінки дитини (і дорослої людини), що характеризується особливо низькою активністю. Пасивна поведінка часто характерна для дітей, які виховуються в умовах дефіциту спілкування. Такі діти відрізняються переважанням реактивної поведінки над ініціативною, збідненою емоційною сферою, низьким рівнем розвитку діяльності і спілкування, слабкою сформованістю образу Я, заниженою самооцінкою.

Патріотизм – почуття любові до батьківщини, відповідальність за її долю і готовність їй служити, дбати про її інтереси, а в разі потреби – самовіддано боронити здобутки свого народу; це соціально-політичний і моральний принцип, що в загальній формі виражає вищезгадані почуття і свідчить про переживання людиною відповідних їм емоційних станів. Значущість П. зумовлена його здатністю мобілізувати суспільство, залучати матеріальні і людські ресурси для досягнення окресленої мети, зокрема в умовах внутрішньої або зовнішньої загрози. П. є не тільки важливим складником системи загальнонаціональних цінностей, основою національної ідентичності, а й фундаментом державного будівництва та

національної безпеки. У психологічному контексті П. – індивідуальне психічне явище у вигляді емоцій і моральних почуттів щодо батьківщини з їх усвідомленням на когнітивно-ментальному рівні та активізацією мотиваційно-дієвої сфери людини в ситуації потреби. Розвиток зазначених властивостей П. є завданням виховання та соціалізації дитини в умовах певного суспільства та його державного укладу життя. У демократичних суспільствах цей процес урегульовується з позиції цінності людини, її прав та свобод, у тоталітарних – стає жорсткою умовою належності та примусовим обов'язком. Літ.: Череповська, 2023; Скуратівський, 2002; Шинкарук (Ред.), 2002. (*Н. Череповська*).

Патріотизм у кіберпросторі – прояв почуття любові до батьківщини, усвідомлення себе патріотом, свідоме ставлення до її актуальних потреб, а також мотивація/реалізація дій, спрямованих на її добробут, що актуалізуються виключно у вимірі цифрової реальності. Проявом ПК є цифрова патріотична поведінка, яка опосередковується цифровими технологіями й цифровим контентом і визначається як агентність патріотичної спрямованості, що здійснюється користувачами через взаємодію з цифровим середовищем та особисті цілеспрямовані активні дії. Така активність з поширення і/або створення цифрового контенту патріотичного змісту часто доповнюється емоційною підтримкою патріотичного контенту, створеного іншими користувачами, через «вподобайки», коментарі, «тегування» тощо. Патріотичний цифровий контент у вигляді цифрових даних, що зберігається на будь-яких цифрових носіях у різних форматах, має виключно національне, патріотичне змістове наповнення: позиціонує в кіберпросторі патріотичні ідеї, настрої; реагує на актуальні події в країні; відображає в різноманітних версіях любов до батьківщини, любов і повагу до її захисників; закликає до єднання українців; презентує героїчні приклади з історії України; популяризує українську символіку, культуру – від народної, класичної до сучасної, досягнення українців у різних галузях науки, мистецтва, спорту та ін. Патріотична

активність у кіберпросторі може бути також спрямована на викриття ворожої пропаганди та її знищення; участь у патріотичних флешмобах; збирання коштів для ЗСУ; донати на добрі справи; підтримання однодумців тощо. Патріотична цифрова поведінка користувачів українських соцмереж визначається через зміст поширюваного ними цифрового контенту: він може бути не тільки етичним, а й неетичним, що становить медіапсихологічну й освітню проблему в контексті цифрового гуманізму і цифрової етики зокрема. Літ.: Череповська, 2023; 2024. (*Н. Череповська*).

Педагогічна занедбаність – несформованість особистості дитини як суб'єкта навчально-пізнавальної, ігрової та інших видів діяльності, зумовлена недоліками виховної та освітньої роботи переважно в дошкільному і молодшому шкільному віці. Зазвичай проявами П. з. вважають брак необхідного запасу знань, недостатнє володіння способами і прийомами їх здобування, несформованість пізнавальних і навчальних мотивів, а також відхилення від норми в поведінці, зумовлені недостатнім засвоєнням моральних норм. П. з. є наслідком негативного впливу середовища і помилок у вихованні і навчанні. Причини П. з. у дошкільному віці: низький культурний рівень сім'ї, дефіцит спілкування з батьками, бездоглядність, а також потуральна або домінантна гіперпротекція, недоліки дошкільного навчання і виховання, унаслідок чого дитина приходить до школи не готовою до навчання. Невідповідність змісту і методів навчання можливостям розвитку такої дитини призводить до стійких труднощів у навчанні та виникнення вторинних ускладнень у формуванні її особистості. Основні прояви П. з. у молодшому шкільному віці – стійка неуспішність у навчанні, негативне ставлення до школи, недотримання правил поведінки, порушення взаємин з однокласниками та пошук емоційного комфорту і психологічної підтримки поза сім'єю і школою. У підлітковому та старшому шкільному віці П. з. ускладнюється порушенням соціальної адаптації, часто призводить до асоціальної поведінки. Щодо інтелектуальної діяльності учнів, які систематично не встигають, використовують поняття ранньої та пізньої П. з.

Первинна П. з. обмежується сферою знань та вмінь, несформованістю навчальних мотивів; для вторинної П. з., яка починається в ранньому дитинстві і триває довго, характерні якісні зміни в інтелектуальній діяльності: знижується гнучкість, критичність, допитливість розуму, здатність виявляти суттєве в предметах та явищах, узагальнювати, що дає підстави говорити про виникнення затримки психічного розвитку психогенного походження. Вплив тривалої П. з. на виникнення змін в інтелектуальній діяльності можна пояснити з позицій базових положень вітчизняної психології про розвиток психіки в діяльності та вікової сензитивності індивіда щодо розвитку окремих психічних функцій і властивостей. Згідно з цими положеннями, психічні функції формуються в діяльності; П. з. – це насамперед збіднення та обмеження діяльності, а отже, можливостей для розвитку. У зв'язку з цим П. з. можна розглядати як один із суттєвих аспектів психічної депривації. Розв'язання проблеми П. з. вимагає подолання дитячої бездоглядності, підвищення батьківської педагогічної компетентності, поліпшення якості педагогічного процесу в закладах дошкільної та загальної середньої освіти. Літ.: Боришевський, & Бевз (Ред.), 2005; Максимова, 2011. (*Т. Ілляшенко*).

Переконання – усвідомлена потреба особистості, яка спонукає її діяти відповідно до своїх ціннісних орієнтацій. Як упорядкована система поглядів (політичних, філософських, естетичних, природничо-наукових та ін.), сукупність П. становить світогляд людини.

Перфекціонізм – особистісна риса, яка проявляється в прагненні до ідеалу, надмірно високих стандартів і жорстких вимог щодо себе та інших.

Перцепція (від лат. *perceptio* – сприймання, пізнання) – сприймання, безпосереднє відображення навколишньої дійсності органами чуття. Перший погляд на людину вже дає змогу сформувати перше уявлення про неї. Саме це уявлення відіграє важливу роль у подальшій оцінці людини чи об'єкта, що сприймалися вперше.

Пізнавальний інтерес – виразна і майже завжди усвідомлена інтелектуальна спрямованість людини на пошук нового у предметах, явищах, подіях, яка супроводжується прагненням глибше пізнати їхні особливості, причини виникнення. П. і. завжди емоційно забарвлений (здивування, захоплення, радість від пошуку, переживання успіху), зазвичай супроводжується вольовими діями.

Пізнання – процес психічного відображення, який забезпечує набуття і засвоєння людиною знань.

Поведінка девіантна (від лат. *deviatio* – відхилення) – вчинки і дії, які не відповідають очікуванням і нормам, що фактично склалися або офіційно встановлені в цьому суспільстві (соціальній групі), моральним і правовим нормам. П. д. може бути як аморальною (пияцтво, розпуста) чи кримінальною, так і досить далекою від порушення моральних або юридичних норм (наприклад, своєрідні поведінкові прояви представників молодіжної субкультури). П. д. веде до дезорганізації суспільного життя і є певною мірою антиподом конформної поведінки, спрямованої на підтримання соціально прийнятих норм. Людина не народжується девіантною, а стає такою поступово внаслідок специфічних зовнішніх реакцій на її нестандартність. П. д. завжди є винятком із правил; водночас те, що сприймається як відхилення в одній культурі, є цілком нормальним для іншої культури.

Поведінковий континуум (від лат. *continuum* – безперервне, суцільне) – послідовність поведінкових актів, які індивід здійснює протягом свого життя. Така поведінка може трактуватися як допомагальна, альтруїстична, маніпулятивна, девіантна, асоціальна, експресивна, агресивна, потуральна тощо.

Потреба – сутнісна динамічна психічна сила, що проявляється як стан внутрішнього напруження, що спонукає індивіда до цілеспрямованої активності для задоволення життєво важливих функцій самозбереження і саморозвитку.

Почуття – психічні стани і процеси, у яких відображається суб’єктивне переживання людиною подій та її емоційне ставлення до навколишнього світу. П. забезпечують пристосування людини до суспільного середовища, виконують велику роль у регулюванні поведінки і діяльності людини. Відмінності в силі і спрямованості П. у людей зумовлюються різноманітністю предметів і явищ, серед яких живе людина; різною їх значущістю для задоволення її потреб; суб’єктивним ставленням людини до природного і суспільного оточення, що й відображається в її переживаннях. П. поділяють на моральні, естетичні, інтелектуальні та праксичні.

Почуття: види – естетичні, інтелектуальні, моральні, праксичні. *Естетичні П.* – переживання, у яких виявляється ставлення людини до прекрасного в природі, мистецтві, житті людей; це почуття піднесеного і низького, прекрасного і потворного, драматичного, трагічного і комічного, гумору і сатири. *Інтелектуальні П.* пов’язані з пізнавальною діяльністю людини: допитливістю, цікавістю, подивом, здивуванням, упевненістю, радістю вирішення складних завдань. *Моральні П.* переживає людина у зв’язку з усвідомленням відповідності чи невідповідності своєї поведінки вимогам суспільної моралі; вони невіддільні від моральної свідомості особистості; відображають різний ступінь прихильності до певних людей, потреби в спілкуванні з ними, ставлення до них. *Праксичні П.* виявляються в ставленні людини до практичної діяльності; вони тісно пов’язані з волею людини, допомагають їй долати труднощі, які трапляються в процесі праці, досягати поставленої мети.

Працьовитість (працелюбність) – риса особистості, яка виявляється в усвідомленні особистого і соціального значення праці як чинника всіх власних здобутків та здобутків людства. Праця потребує від людини чималого напруження фізичних і нервових зусиль, спрямованості на неї. Ця риса виховується у людини в сім’ї з дитинства, формується в праці і через працю; важливо, щоб людина розуміла її потрібність для себе та інших, бачила результати праці.

Прив'язаність – свідомий зв'язок, що має чітко окреслений об'єкт «прив'язування» (інших людей, ситуацію, територію, місце проживання чи праці, робочі стосунки тощо), формується на основі певних виборів, проявляється через почуття симпатії, відданості комусь і свідчить про певне фіксоване положення чи відносини близькості до когось/чогось. Термін використовують для опису поведінки дітей і дорослих, спрямованої на підтримання або відновлення близького емоційного контакту з іншою людиною; у практиці психологічної допомоги – у терапевтичному і замінному батьківстві (зокрема усиновленні/удочерінні) для створення нових безпечних контактів, а саме між замінними батьками і прийнятими в сім'ю некривними дітьми. Розвиток стосунків прив'язаності спирається на новоутворення прихильності як первинного емоційного зв'язку між матір'ю і дитиною. Для побудови відновлювального процесу стосунків та запобігання ймовірним розривам важливо враховувати тип прихильності (В, А, С, D). Перекладаючи термін з англійської мови на українську, варто брати до уваги мовні відмінності. На відміну від англійської мови, в українській є два терміни, які вказують на емоційні зв'язки, – прихильність і прив'язаність. Прихильність фіксує несвідомий емоційний зв'язок між матір'ю і дитиною, що формується як новоутворення дитини раннього віку і слугує основою для розвитку подальших стосунків прив'язаності. Літ.: Словник української мови, 1976; Бевз, 2006. (Г. Бевз).

Принциповість – моральна риса, що виявляється в чіткості соціальної позиції особистості, її вірності певним ідеям, переконанням та послідовності їх обстоювання, утілення в життя.

Пристрасть – емоційний стан, пов'язаний зі стійким потягом (тягою) людини до певного об'єкта; складне психічне явище, яке не вичерпується емоційною сферою, а охоплює ще й вольові та пізнавальні процеси. Ідея, що породила П., домінує у свідомості людини над іншими її інтересами, думками, практичними діями. Характерні ознаки П.: її органічний зв'язок зі спрямованістю особистості, вибірковість, дієвість, стійкість.

Прихильність (від англ. attachment – вкладення, прикріплення, надання чинності) – новоутворення дитини раннього віку, яке базується на взаємному емоційному зв'язку між матір'ю і дитиною, що стає в подальшому основою розвитку у неї почуття приязні, доброзичливості, симпатії (приязне, доброзичливе ставлення); проявляється через позитивне вибіркове ставлення та здатність створювати тривкі емоційні контакти в процесі соціалізації. Сучасне трактування П. базується на теорії прихильності (attachment theory), яку запропонував 1969 року британський психоаналітик Дж. Боулбі: він розрізняв «поведінку П.» (плач, усмішка, смоктання, кликання, чіпляння і слідування), спрямовану на досягнення близькості з особою доглядальниці/ка, емоційного контакту з нею/ним та захисту, і «П. як диспозицію». Об'єктом П. зазвичай стає особа, яка чутливо реагує на виражені дитиною потреби. Основу для перцептивного розвитку та виділення доглядаючих дорослих як значущих осіб забезпечує розвиток органів чуття (сенсорної системи) дитини, що фіксує її перша усмішка (у перші тижні після народження) та комплекс пожвавлення у віці двох-трьох місяців після народження. Так у немовляти формується перший емоційний зв'язок між власними тілесними відчуттями безпеки і образом матері. Чуттєва сфера та емоції організовують життя немовляти в перший рік життя, а створений міцний емоційний зв'язок з матір'ю формує міцну прихильність, що стане основою подальшого соціального розвитку дитини. У розвитку П. вирізняють три стадії: недиференційованої П. (до 6 місяців), специфічної П. (7-9 місяців) і сформованої П. (2-3 роки). Сформована, міцна П. дає дитині підґрунтя для опанування власної автономії (відокремлення), що започатковується вимогою, наполяганням «Я сам/а». У ранньому віці поведінка П. проявляється у вибірковості, прагненні до контакту та фізичної близькості з близькою людиною (матір'ю), досягненні почуття комфорту, а перед незнайомими людьми чи невідомою ситуацією – у почутті страху. Сформована міцна П. на етапі дорослості дає змогу формувати довірливі, міцні і тривалі стосунки як в колі близьких, так і в більш широких колах

соціальних контактів. У розвитку П. традиційно виділяють три типи – В, А, С, де тип В – збалансована, безпечна і міцна П. Інші два типи свідчать про її порушення: тип А – уникнення (зневажлива, когнітивна П.); тип С – тривожно-амбівалентна, заклопотана, афективна П. Четвертий тип (описаний у 1986 р. М. Мейн і Дж. Соломон) – D (дезорганізована/дезорієнтована), що теж фіксує порушення в розвитку П., ознаки якого і досі дебатують у дослідницьких колах. Для вивчення розвитку П. у дітей раннього віку використовують тест «Незнайома ситуація» Мері Ейсворт, а у дорослих – структуроване інтерв'ю Мері Б. Мейн. Порушення П. науковці пов'язують із жорстоким поведінням з дітьми, нехтуванням їхніми потребами, дитячою депривацією, зловживаннями і травмуванням. Літ.: Манова-Томова, (1978); Діти державної опіки, 2005, с. 53–160; Bowlby, 1999; Duschinsky, 2015. (Г. Бевз).

Психіка – здатність мозку відображати об'єктивну дійсність у формі відчуттів, уявлень, думок та інших суб'єктивних образів реального світу.

Психічна стійкість – складна властивість особистості, що є синтезом окремих рис і здібностей, що допомагають їй протистояти життєвим труднощам і несприятливому тиску обставин, зберігати здоров'я та працездатність. Ідеться про помірність, рівновагу сталості і мінливості особистості; сталість головних життєвих принципів і цілей, домінантних мотивів, способів поведінки, реагування в типових ситуаціях. Мінливість виявляється в динаміці мотивів, пошуку нових способів діяльності, виробленні нових форм реагування на певні ситуації. Тобто в основі П. с. особистості лежить гармонійна єдність сталості і динамічності, які доповнюють одна одну: завдяки сталості вибудовується життєвий шлях особистості, вона зміцнює й підтримує самооцінку, сприяє сприйняттю себе як особистості й індивідуальності, тоді як динамічність пов'язана з розвитком та існуванням особистості. П. с. залежить від урівноваженості особистості як її здатності зіставляти рівень напруження з ресурсами своєї психіки й організму загалом. Рівень напруження завжди зумовлений певними

зовнішніми стресорами і залежить від їх суб'єктивної оцінки та інтерпретації. Урівноваженість, як складник П. с., виявляється в здатності людини мінімізувати негативний вплив, утримувати напруження в прийнятних межах, уникати крайностей у силі відгуку на події, тобто людина має бути чутливою і небайдужою до різних подій та явищ і водночас не реагувати на них надто сильно. П. с. залежить також від опірності як здатності особистості протистояти тому, що обмежує свободу її поведінки, свободу вибору нею рішень та способу життя загалом. Міжособистісна взаємодія і соціальні зв'язки, з одного боку, справляють вплив на особистість, а з другого – стимулюють її опірність надмірній взаємодії. Остання може порушувати особистісну автономність, форми поведінки, стиль діяльності, спосіб життя, перешкоджати відчуженню власного «Я» тощо. П. с. пов'язана зі здатністю особистості протистояти зовнішнім впливам, дотримуючись своїх намірів і цілей, вибудовуючи свій життєвий шлях (за М. Варієм).

Психологічна захищеність – відносно стійке позитивне емоційне переживання та усвідомлення індивідом можливості задоволення своїх основних потреб, забезпеченості власних прав у будь-якій ситуації. Важливим механізмом, що забезпечує П. з., є психологічний захист – неодмінна умова формування адекватного почуття П. з. У протилежному випадку виникає почуття психологічної незахищеності. Емпіричними гарантами П. з. є почуття належності до групи, адекватна самооцінка, реалістичний рівень домагань, здатність протистояти страхам, підвищеній тривожності, виникненню неврозів.

Психологічна травма (від грец. *trauma* – рана, ушкодження) – деструктивний стан психіки, який виникає внаслідок надмірного переживання (вікно толерантності Д. Сігел) явної чи уявної загрози фізичному та особистісному буттю і добробуту. Переживання, не отримавши природного завершення, хронізується, відщеплюється, що призводить до внутрішнього розколу психіки особистості на три частини (Ф. Рупперт): 1) *травмовану*, у якій і далі переживається страх, біль, гнів, безпорадність;

2) *компенсаторну*, яка створює механізми виживання і захисту в нових умовах; і 3) *здорову*, здатну до усвідомлення та зцілення. До психологічного травмування призводить переживання сильного стресу чи болючого досвіду в складній життєвій ситуації, якій притаманні раптовість, невизначеність, інтенсивність та сила емоціогенного впливу, суб'єктивна непереносимість і дезадаптивне, афективне відреагування. Наслідки П. т. проявляються в змінах нейрофізіологічної регуляції мозку, функціонування серцево-судинної системи та шлунково-кишкового тракту, у розладах імунної системи; у порушенні стабільності психічного реагування та усталеного способу життя, руйнуванні внутрішнього світу особистості, появі супутніх психологічних проблем (тривожність, панічні атаки, розлади сну та ін.), хворобливих реакцій (соматичні фітбеки, напруження, тремтіння, завмирання, спітніння та ін) та інших відхилень (депресії, неврози та психічні розлади). Через несформованість функцій рефлексії набути в дитячому віці П. т. відрізняється від П. т. дорослої людини тим, що часто закарбовується у вигляді соматичних реакцій і настирливих дитячих трансів (Wolinsky). Пережита здебільшого в дитячому і підлітковому віці П. т. може стати серйозним обтяженням для психологічної травматизації в дорослому віці. П. т. категоризують так: а) за інтенсивністю і терміном дії травмувального чинника (гостра, хронічна); б) за генезисом і періодом виникнення (ПТСР; дитинство як віковий період); в) за провокатором травмувального впливу (людина, соціум, внутрішня або зовнішня природа); г) за мішенню ураження: шоків, що відображається в психофізіологічних збоях і психосоматичних проблемах, і П. т. розвитку, яка вносить деструкцію в гармонійний розвиток та становлення особистості; д) за змістом: П. т. ідентичності, прив'язаності та ін.; е) за умовами, у яких П. т. виникає (катастрофа, сім'я, професійна діяльність, воєнні дії, вимушена міграція тощо). П. т. сама по собі не є формальним діагнозом. Порушення, пов'язані з травмувальними подіями, представлені в довіднику діагностичних критеріїв DSM-5 та класифікації хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я МКХ-11. Літ.: Васьківська,

2017; Колк ван дер, 2022, Сігел, & Брайсон, 2024; Wolinsky, 1993 (С. Васьківська).

Риси особистості – стійкі і такі, що повторюються в різних ситуаціях, особливості поведінки індивіда. В експериментальній психології особистості найбільш дослідженими є такі її риси: екстраверсія-інтроверсія, тривожність, ригідність, імпульсивність. Нині з погляду дослідників опис Р.о. є недостатнім для розуміння і передбачення індивідуальних особливостей її поведінки, оскільки опис дає лише загальну картину проявів особистості.

Риси характеру – набуті впродовж життя складні індивідуальні особливості людини, які дають змогу з певною вірогідністю передбачати її поведінку в тому чи іншому конкретному випадку.

Розвиток особистості – історія її становлення як суб'єкта пізнання і праці, носія суспільних відносин; історія розвитку функціональних можливостей її нервової системи, психічних процесів і властивостей, фізичних, розумових моральних та інших якостей, її знань і почуттів, потреб та інтересів, ідеалів і смаків, світобачення і переконань, трудових умінь і навичок, здібностей до навчання, до засвоєння створеного людством і до творення матеріальних і духовних цінностей (за Г. Костюком). Р.о. – це процес закономірної зміни особистості як системної якості індивіда внаслідок його соціалізації. Маючи природні анатомо-фізіологічні передумови для становлення особистості, у процесі соціалізації дитина вступає у взаємодію з навколишнім світом, оволодіваючи досягненнями людства. Здібності і функції, які формуються в цьому процесі, відтворюють в особистості історично сформовані якості. Дитина опановує дійсність у процесі діяльності з допомогою дорослих, а тому виховання є провідним у розвитку її особистості. Діяльнісно-опосередкований тип взаємовідносин, який складається у людини з найбільш референтною групою (або особою), є провідним фактором розвитку особистості. Потреби людини визначають загалом передумови і результат Р.о.; разом з тим постійно виникають

внутрішні суперечності між зростаючими її потребами і реальними можливостями їх задоволення.

Роль – форма соціальної поведінки; соціальна функція особистості, яка полягає у виконанні нею прийнятих у певній групі норм, правил, приписів.

Самовідчуження – неможливість досягнення людиною злагоди із самою собою, втрата відчуття своєї цілісності через внутрішньоособистісний конфлікт, дезінтеграцію, що може спонукати до аутоагресивних дій.

Самовладання – здатність людини свідомо керувати власними почуттями, настроями та узгоджувати їх з конкретними життєвими ситуаціями; може виявлятися як у самостримуванні, так і в самоактивізації. Є показником соціальної та емоційної зрілості особистості.

Самокатування – форма самоушкоджувальної поведінки, що проявляється в навмисному заподіянні собі фізичного болю або страждання. В основі цього явища лежить негативне емоційне ставлення до себе, яке супроводжується невпевненістю, гіперболізацією власних недоліків і слабкостей та фіксацією на них. Схильність до С. супроводжується проявами тривожності, підвищеної чутливості, замкнутості та зниженої самооцінки.

Самоконтроль – здатність особистості усвідомлювати, оцінювати та регулювати власні дії, емоції, думки та психічні стани. Норми С. задаються вимогами суспільства щодо поведінки людини в соціумі. Рівень розвитку С. особистості сприяє скеровуванню дій в етичному напрямі, підвищує рівень зосередженості, допомагає в подоланні внутрішніх і зовнішніх перешкод у конструюванні життєвого шляху. Механізм С. полягає в умінні особистості самостійно виробляти певний план і дотримуватися його. В особливих видах діяльності людини С. є неодмінною умовою здійснення такої діяльності. Недостатній рівень С. унеможливорює здійснення таких операцій, як-от: формування висновку, якщо час для цього обмежений; учинення конструктивних дій задля подолання небезпеки; швидка оцінка екстремальної ситуації та її можливих наслідків тощо. С. як новоутворення не має жорсткої вікової прив'язки; його формування відбувається в різні

вікові періоди під впливом виховання і самовиховання. Здатність особистості до С. є одним із показників розвитку її вольової сфери.

Самооцінка – судження людини про міру наявності у неї тих чи інших якостей, властивостей порівняно з певним еталоном, зразком. С. – основний структурний компонент самосвідомості особистості; відіграє важливу роль у регулюванні людиною своєї поведінки і діяльності.

Самопрезентація – базовий аспект існування людини в суспільстві, за допомогою якого вона дає іншим зрозуміти, яка вона (або якою б вона хотіла бути, щоб з нею рахувалися); людина створює враження про себе своїми словами, невербальною поведінкою та вчинками.

Самореалізація – процес постановки особистістю перспективних цілей, який триває протягом усього її життя, оскільки людина постійно ставить цілі в різних сферах своєї діяльності і прагне відтак досягти їх.

Самосприйняття – процес орієнтації людини у власному внутрішньому світі завдяки самопізнанню та порівнянню себе з іншими людьми.

Самоставлення – усталене почуття, яке виникає на основі самосприйняття, самооцінки та оцінок значущих для людини інших людей.

Самостійність – вольова якість, що полягає в умінні людини не піддаватися впливу різних факторів, які можуть відволікати від досягнення мети, критично оцінювати поради й пропозиції інших, діяти на основі своїх поглядів і переконань.

Світогляд – система поглядів людини на навколишній світ і своє місце в ньому.

Себелюбство – вияв егоїзму як негативної риси людини, її зосередженість на власній персоні, закоханість у себе, нездатність і небажання розуміти потреби, інтереси, радість чи горе інших людей.

Сепарація дитяча (від лат. separation – відокремлюю) у психології – це відокремлення дитини від матері (від батьків, батьківської сім'ї), перехід з дитячого стану в дорослий. Сепарація від батьків – це природний процес у житті кожної людини; завжди відбувається поступово: на початку життя

дитини – це більше фізіологічне відокремлення, з віком – емоційне, побутове, психологічне. *Фізична* сепарація – це перший етап сепарації, коли дитина фізично відокремлюється від батьківської фігури. Це відбувається, наприклад, коли дитина йде до школи, їде з друзями на відпочинок або переїздить на навчання до іншого міста. *Емоційна* сепарація полягає в тому, що дитина починає формувати власний індивідуальний стиль життя, відходячи від цінностей і поглядів своїх батьків; цей етап може бути для дитини досить складним, оскільки вона ще не почувається впевненою і самостійною. *Психологічна* сепарація – це третій етап, коли дитина вже розуміє, що вона може і повинна бути самостійною та відповідальною за своє життя. Це останній етап С. д., що дає дитині змогу повністю відокремитися від батьків і стати самостійною. Підсумком С. д. є вміння без сторонньої допомоги управляти і розпоряджатися своїм життям, самостійно приймати рішення і відповідати за їхні наслідки.

Симпатія (від грец. *sympatheia* – ваблення) – стійке прихильне емоційне ставлення людини до інших людей, їхніх груп або соціальних явищ; проявляється в привітності, доброзичливості, захопленні, намаганні виявити увагу, надати допомогу тощо. Найчастіше С. виникає на основі спільних поглядів, цінностей, інтересів, моральних ідеалів.

Складне порушення – поєднання двох і більше порушень психічного розвитку, які є не просто сумою порушень, а зумовлюють якісно своєрідну структуру окремого порушення. Діти із С. п. – особлива категорія дітей, серед яких виділяють такі групи: з порушенням інтелекту незрячі; з порушеннями інтелекту нечуючі або слабкочуючі; із сліпоглухотою; нечуючі з порушенням опорно-рухового апарату та ін. Поєднання порушень спотворює розвиток цих дітей значно більшою мірою, ніж дітей з особливими освітніми потребами інших категорій. Їхні освітні потреби ускладнюються значними навчальними труднощами і необхідністю забезпечення найвищого рівня педагогічної підтримки. Застосовуваний раніше як синонім термін «комбіноване порушення» слід наразі вважати

таким, що недостатньо відображає специфіку розвитку цієї категорії дітей.
Літ.: Бондар (Ред.), 2003. (*А. Обухівська*).

Совість – здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов’язки, вимагати від себе їх виконання та оцінювати власні вчинки (таке оцінювання завжди супроводжується сильними почуттями). За Е. Кантом, С. – це закон у собі, це загострене почуття особистої відповідальності перед людьми і суспільством за свою поведінку і вчинки. С. ніби «прокидається», коли свідомість констатує збіг або розбіжності вчинку і моральної норми, унаслідок чого у людини з’являється потреба оцінити свій вчинок: негативна оцінка призводить до засудження свого вчинку, невдоволеності собою; якщо ж оцінка позитивна, то самооцінка людини підвищується.

Сором – соціально зумовлена емоція, яка виникає внаслідок усвідомлення людиною невідповідності (реальної або надуманої) своїх вчинків або певних індивідуальних проявів прийнятим у цьому суспільстві нормам і вимогам моралі, які поділяє і вона сама. Людина переживає С. як незадоволеність собою, осуд або звинувачення себе. Різні люди мають різні пороги С., що зумовлено ціннісними орієнтаціями, спрямованістю особистості, чутливістю до оцінок і думок інших людей щодо себе тощо. Намагання людини уникнути таких переживань є досить сильним мотивом поведінки, спрямованої на самовдосконалення, набуття знань і вмінь, розвиток своїх здібностей. С. сприяє розвитку самосвідомості, самоконтролю, самокритичності особистості.

Соціалізація – процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, що здійснюється в діяльності і спілкуванні. С., або активне входження людини в систему соціальних відносин, відбувається як розширення, примноження соціальних зв’язків індивіда із зовнішнім світом; може відбуватися як в умовах стихійного впливу на особистість навколишнього світу й обставин життя, так і в умовах організованого навчання і виховання, спрямованих на розвиток людини в її

інтересах чи інтересах суспільства. Поняття, що вперше з'являється в працях американських психологів А. Бандури, Дж. Кольмана та ін. у 40-50 роках ХХ ст., у різних наукових школах має різне трактування: у необіхевіоризмі його тлумачать як соціальне наuczіння; у школі символічного інтеракціонізму – як результат соціальної взаємодії; у гуманістичній психології – як самоактуалізацію «Я». Вітчизняні дослідники, спираючись на принцип діяльнісної сутності людини, її активності, розглядають С. як двосторонній процес, який охоплює, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду завдяки входженню в соціальне середовище, а з другого – активне відтворення індивідом системи соціальних зв'язків завдяки його активній діяльності. С., як активне входження людини в систему соціальних відносин, відбувається через розширення і примноження її соціальних зв'язків із зовнішнім світом, причому не тільки суспільство впливає на людину, а й вона певною мірою здійснює вплив на суспільство. Тому С. розглядають як процес, у якому індивід є передумовою всього суспільного розвитку і водночас його результатом, що відображає єдність об'єктивного і суб'єктивного, природного і суспільного, тобто всю багатогранність взаємопов'язаності індивіда і суспільства. Оскільки С. – це процес, що детермінується конкретними соціально-історичними умовами, його не можна вважати завершеним на певному етапі життєдіяльності людини, адже це не тільки завершення формування зрілих особистісних рис, а й розвиток і модифікація зрілих форм соціальності як головного її результату в процесі включення людини в систему зв'язків і залежностей (за В. Москаленко). Основні механізми С.: ідентифікація, інтеріоризація, екстеріоризація, наслідування, навіювання. Інститути С.: сім'я, заклади освіти, офіційні організації, неформальні групи.

Соціалізація економічна – процес залучення індивіда до економічної сфери суспільства, формування в нього економічного мислення; процес інтеріоризації економічної реальності, що передбачає пізнання економічної дійсності, засвоєння економічних знань, формування економічних уявлень,

знання економічних категорій, засвоєння і реалізацію ролей та навичок економічної поведінки. С. е., як і економічний розвиток, охоплює все життя людини; цілі і завдання С. е. багато в чому збігаються з цілями і завданнями економічного виховання як цілеспрямованою формою економічної соціалізації; це процес, який детермінується конкретними соціально-економічними умовами, його не можна вважати завершеним на якомусь етапі життєдіяльності людини. С. е. – конкретно-культурне та історичне явище; на кожному етапі історії суспільство по-своєму вирішує пов'язані з ним питання. Уперше терміном «економічна соціалізація» скористалися представники зарубіжної економічної психології С. Камінгс і Д. Тейбель, означивши ним процес засвоєння індивідами соціального досвіду в економічній сфері життя. Підкреслюючи стадіальність цього процесу, більшість дослідників акцентують увагу на тому, що процес С. е. здійснюється зі значними якісними відмінностями у двох вікових періодах – дитинства і юності. Ці два періоди відрізняються особливостями провідного чинника, завдяки якому відбувається залучення людини до економічної сфери суспільства: у дитинстві економічна реальність засвоюється за посередництвом грошей, у юнацькому віці входження в економічну реальність відбувається завдяки економічній діяльності, особливості якої визначаються сутністю соціально-економічних відносин у суспільстві. Отже, С. е. особистості – це процес поступового формування економічної свідомості особистості на основі розвитку наукових і повсякденних знань про економічну реальність, системи особистісних цінностей з домінантною функцією власності та грошей як системотвірних чинників. Літ.: Дембицька, 2020; Зубіашвілі, 2007, 2019; Москаленко, 2006. (*І. Зубіашвілі*).

Соціалізація монетарна – безперервний динамічний процес економіко-психологічного розвитку особистості, що реалізується як внутрішньо-мотивований процес прийняття особистістю певних соціально-економічних умов її існування, інтеріоризації монетарних цінностей суспільства, здобуття особистістю знань про гроші, оволодіння навичками монетарної поведінки,

що створює цілісне відображення у свідомості людини монетарних відносин, і формує особистісне ядро економічної соціалізації. У вітчизняній психології С. м. як порівняно нове поняття вперше впровадила в науковий ужиток авторка цієї статті (2013). С. м. можна розглядати як складний процес входження людини в монетарну сферу суспільства, завдяки чому вона, набуваючи відповідних соціально-психологічних властивостей, стає суб'єктом монетарних відносин. Засобом С. м. особистості на всіх вікових етапах її розвитку є *гроші*; через гроші людина пов'язана з іншими людьми в єдину економічну реальність; за посередництвом грошей відбувається ознайомлення людини з усіма іншими соціально-економічними явищами та інститутами. С. м. детермінується конкретними соціально-економічними умовами, а тому її ніколи не можна вважати завершеним процесом на якомусь етапі життєдіяльності людини – вона охоплює все життя людини. Успішність С. м. виявляється у формуванні адекватних уявлень про соціально-психологічну сутність грошей, розумінні кредитно-грошової політики держави та світу, розвитку навичок монетарної поведінки, гнучкості їх використання для вирішення питань власного життєзабезпечення. Літ.: Зубіашвілі, & Никоненко, 2013; Никоненко, 2013; 2014; 2018. (І. Зубіашвілі).

Соціалізація політична – здійснюється поетапно і триває протягом усього життя людини. Більшість дослідників виділяють три стадії цього процесу. *Перша* стадія охоплює віковий період від 4 до 12 років; особливістю цієї стадії є переважний розвиток емоційних компонентів майбутніх політичних настановлень і визначальний вплив на дитину батьків. Дослідження американського вченого Е. Лоусона показали, що діти 4-6 років уже мають політичні симпатії й антипатії, які виникають унаслідок неусвідомленого сприйняття реакцій дорослих на ті чи інші політичні символи (наприклад, прапор). У 9-10 років у дітей формується, за словами англійського психолога П. Купера, «патріотичний фільтр», який підсилює уявлення «Ми-Вони». У віці 11-12 років відбувається швидкий розвиток

політичних уявлень. Політичні психологи наголошують на важливості ранніх вікових періодів С. п. для становлення політичного профілю особистості. Дослідження американських соціальних психологів показали, що досвід, здобутий у дитинстві, справляє визначальний вплив на формування особистості загалом і політичної орієнтації зокрема, адже базові дитячі почуття значно важче витісняються і змінюються, ніж ті, що були набуті пізніше. Друга стадія – 12-18 років – характеризується швидкою інтеграцією емоційних компонентів з когнітивним змістом і формуванням політичних настановлень. Розширюється коло соціальних чинників, що впливають на політичний розвиток індивіда; у когнітивному розвитку спостерігається важлива зміна політичного мислення – воно стає абстрактним. У лексиконі 15-річних підлітків з'являються такі поняття, як-от: «влада», «свобода», «демократія», «індивідуальне право»; він починає усвідомлювати найближчі і більш віддалені впливи політичних подій на сучасне і майбутнє, а політичні події оцінює залежно від їхніх наслідків для окремих людей, оскільки він ще не може бачити їхнє значення для груп і суспільства загалом. Третя стадія охоплює весь подальший період життя людини; тут відбувається або стабілізація політичних настановлень на вже досягнутому когнітивному рівні, або їх трансформація під впливом життєвого досвіду індивіда. Дослідники підкреслюють значення юнацького періоду соціалізації як етапу політичного самовизначення, яке вже відбувається не як пасивне вбирання сімейних цінностей, а як самостійний вибір позиції, що означає політичну зрілість, пов'язану з формуванням свідомості громадянина (В. Москаленко).

Соціалізованість – відповідність людини соціальним вимогам, які висуває суспільство до певного вікового етапу розвитку; наявність особистісних і соціально-психологічних умов, які забезпечують нормативну поведінку або процес соціальної адаптації. Більш вузьке поняття, ніж соціалізація, оскільки остання, крім соціалізованості, передбачає також готовність переходу людини до нових ситуацій соціального розвитку.

Соціальна ситуація розвитку – сутнісна характеристика вікового періоду розвитку, обґрунтована Л. Виготським; неповторні і специфічні взаємини між дитиною і середовищем, які визначають: спосіб життя дитини, її соціальне буття, особливості її свідомості як відносини між суб'єктом, який розвивається, і середовищем; місце дитини в системі соціальних відносин і відповідні очікування та вимоги, які висуває до неї суспільство, а також особливості розуміння дитиною своєї соціальної позиції і своїх взаємин з іншими людьми.

Спілкування – взаємодія суб'єктів, у процесі якої відбувається обмін пізнавальною та емоційною інформацією, діяльністю і її результатами; неодмінна умова розвитку і формування особистості та груп. У соціальній психології С. розглядають з різних позицій: як діяльність, як специфічну форму взаємодії між людьми, як важливу умову життєдіяльності людини, як засіб передавання суспільного досвіду і культури, як засіб впливу на інших тощо. За визначенням Б. Паригіна, С. – це складний і багатогранний процес, який водночас можна розглядати і як процес взаємодії, і як ставлення людей одне до одного, і як процес їхнього взаємовпливу, і як процес співпереживання та взаємного розуміння. *Суб'єктами С.* є люди (не менше ніж двоє) чи групи людей, які беруть участь у процесі взаємодії, а її *змістом* – інформація, дії, емоції і почуття. *Засоби С.* – це механізми передавання його змісту: вербальні (слова) і невербальні (жести, міміка, пантоміміка, паузи, речі). *Результати С.:* практичні – обмін інформацією, речами; психологічні – осмислення інформації, налагодження стосунків, переживання емоцій та почуттів. С. різноманітне як за змістом, так і за формою прояву: воно може бути безпосереднім (віч-на-віч) або опосередкованим тими чи іншими засобами (телефоном, комп'ютером тощо); включеним у контекст певної професійної діяльності або дружнім; суб'єкт-суб'єктним (діалогічним, партнерським) або суб'єкт-об'єктним (монологічним); неформальним (міжособистісним) або формальним (функціонально-рольовим). Виділяють три групи засобів спілкування: 1) *експресивно-мімічні* виражальні засоби

спілкування, які в процесі онтогенезу формуються першими. До них належать: усмішка, сміх, експресивні вокалізації, міміка; це індикатори ставлення однієї людини до іншої, що виникають наприкінці першого місяця життя дитини і зберігають своє значення протягом усього життя людини, оскільки виражають увагу, доброзичливість, інтерес до іншої людини; 2) *предметно-дійові* зображувальні засоби спілкування, до яких відносять: локомоції (наближення, пози, повертання), вказівні жести, передавання предметів, доторкування тощо; вони виражають готовність партнера до спілкування і показують, до якої взаємодії він запрошує; 3) *мовленнєві*, які є найбільш вживаними й ефективними, оскільки дають партнерам змогу вийти за межі безпосередньої дійсності, тобто обговорювати події, предмети, явища, якості людей поза наявною ситуацією. Усі засоби С. формуються прижиттєво в процесі реальної взаємодії людей.

Спілкування: інтерактивна функція (СІ) – це функція, що проявляється не лише через обмін інформацією, а й через зусилля індивідів щодо організації спільних дій, які дають змогу партнерам по спілкуванню реалізовувати спільну для них діяльність. СІ полягає в обміні діями, предметами в процесі взаємодії; успішність її реалізації значною мірою визначається тими завданнями, які поставили суб'єкти спілкування, а також узгодженістю цих завдань. Взаємодіючи між собою, люди прагнуть вплинути одне на одного, отримати від партнера бажану відповідь, виконати його прохання тощо. Форми впливу можуть бути різноманітні. Прямою формою впливу є *примус*, висловлений у формі наказу, вимоги, розпорядження, погрози покарання, якщо ці вимоги не будуть виконані. Більш ефективним впливом є *переконання*; завдяки йому у людини формується аргументоване настановлення здійснювати певні дії та вчинки як найбільш доцільні для досягнення поставленої мети. Іноді, щоб вплинути на іншого, використовують *навіювання*, за допомогою якого намагаються викликати у партнера по спілкуванню бажані для того, хто здійснює навіювання, погляди, переконання, вірування, настановлення. Вплив на партнера може відбуватися

і через *зараження*, коли стан і настрій однієї людини передається іншій, що спонукає останню наслідувати людину, що була джерелом зараження. Форма взаємовпливу великою мірою залежить від дистанції між партнерами, від їхніх офіційних і міжособистісних стосунків.

Спілкування: комунікативна функція (СК) – це дії особистості, свідомо спрямовані нею на їх сприйняття іншими людьми. У комунікативному процесі відбувається не просто рух інформації, а активний обмін нею. Особливу роль у цьому процесі відіграє значущість того або іншого повідомлення. Комунікація являє собою соціально зумовлений процес передавання інформації та обміну думками, почуттями між людьми в різних сферах пізнавально-трудової і творчої діяльності. Це акт і процес налагодження контактів між суб'єктами взаємодії за допомогою вироблення загального змісту переданої і сприйнятої інформації.

Спілкування: перцептивна функція (СП) – сприймання та оцінювання людьми соціальних об'єктів (інших людей, самих себе, інших соціальних груп). СП розгортається як сприймання співрозмовника з подальшим формуванням першого враження про нього чи ставлення до нього. Перше враження про співрозмовника зумовлюється взаємодією трьох факторів: самопрезентації людини, особистого досвіду, особливостей ситуації знайомства. Поєднання цих факторів визначає психологічний комфорт учасників спілкування та його успішність.

Спогади – локалізоване в часі і просторі відтворення образів нашого минулого. У С. людина співвідносить етапи свого життя із суспільними подіями, з важливими в особистому житті датами. Об'єктом С. як специфічної форми відтворення є життєвий шлях конкретної особи в контексті історичних умов певного періоду, до яких вона була так чи інакше безпосередньо причетна; це насичує С. різними емоціями, які збагачують і поглиблюють зміст відтворення.

Сприймання – форма психічного відображення об'єктивного світу, що ґрунтується на розумінні його цілісності. Особливості С.: *вибірковість* –

зміна діяльності органів чуття під впливом попереднього досвіду, настановлень та інтересів людини; *константність* – відносна постійність образу сприйнятого об'єкта; *осмисленість* – розуміння суті сприйнятого предмета, його призначення, належності до певної групи, класу тощо; *предметність* – співвіднесення образу сприйнятого предмета із самим предметом, завдяки чому для людини, яка сприймає, ніби зникає різниця між реальним предметом і його образом; *цілісність* – структурна єдність частин сприйнятого, коли навіть за окремою рисою постає об'єкт у всій його повноті й багатогранності

Ставлення особистості – фундаментальна і найбільш змістовна в сучасній психологічній науці категорія, що характеризує конкретну особистість. Як стверджують дослідники проблеми психологічних С. о., сама особистість і є відносно стійкою системою характерних для неї ставлень, а її психологічне вивчення – це і є насамперед вивчення ставлень людини до навколишньої дійсності: до інших людей, себе самої, праці. Ці С. о. є системотвірними і провідними в особистості, оскільки в них проявляються її сутнісні якості, які пояснюють особливості її поведінки загалом та окремі вчинки зокрема. Систему С. о. до навколишнього світу прийнято вважати ядром особистості, а її всебічний розвиток розглядають як формування широкого спектру її ставлень до дійсності. С. о. завжди визначають зовнішню соціальну активність особистості, її життєву позицію. Психологія в поняття «ставлення» вкладає не стільки об'єктивний зв'язок людини зі своїм оточенням, скільки насамперед її суб'єктивну позицію в цьому оточенні. Дослідники проблеми С. о. погоджуються з тим, що усталеність ставлень є суттєвою характеристикою людини як суб'єкта діяльності. Ставлення, які стають типовими для людини і проявляються у звичних для неї способах поведінки, утворюють її характер. Психологічні С. о. спрямовують поведінку та діяльність людини, залучаючи в цей процес такі важливі утворення особистості, як-от почуття, потреби, мотиви, переконання, інтереси тощо. С. о. є цілісною формою їх синтезу, тобто системним утворенням

особистості; продуктом індивідуального розвитку людини, адже їх формування відбувається разом з формуванням її психічного відображення. Система С. о. людини закладається в дошкільному віці, який учені (О. Запорожець, Г. Костюк та ін.) вважають періодом початкового становлення особистості, зокрема формування особистісних механізмів поведінки. (Ю. Приходько).

Статус (від лат. status – стан, становище) – місце індивіда в системі міжособистісних взаємин у групі та суспільстві, його права, обов'язки і привілеї.

Стать – сукупність анатомо-фізіологічних ознак організму, які забезпечують продовження роду і дають змогу розрізняти жіночі і чоловічі особи. С. індивіда є передумовою становлення психологічної статі людини, яка не визначається лише генетичною, гормональною чи морфологічною ознакою, а розвивається в процесі соціалізації особистості.

Страх – емоційний стан, який відображає захисну біологічну реакцію людини чи тварини в ситуації переживання ними реальної або уявної небезпеки для їхнього здоров'я і добробуту. Стан С. є досить типовим для людини, особливо в екстремальних видах діяльності, за несприятливих умов і в незнайомій ситуації. Механізм появи С. у людини є переважно умовно-рефлекторним, тобто пов'язаний з перенесенням раніше болем чи якоюсь неприємною ситуацією в минулому. Проте можливий також інстинктивний вияв С. Небезпеки, що породжують С., поділяють на три групи: *реальні*, які об'єктивно загрожують здоров'ю і добробуту людини; *уявні*, які об'єктивно їй не загрожують, але вона сприймає їх як загрозу для свого добробуту; *престижні*, які загрожують похитнути авторитет особистості в групі. Форми вияву С.: острах, тривожність, боязкість, переляк, побоювання, розгубленість, жах, панічний стан. Німецький психоаналітик Ф. Рівман виокремлює чотири основні форми С.: 1. С перед самовідторгненням, який людина переживає як втрату власного «Я» і залежність; 2. С. перед самостановленням (стагнація «Я»), що переживається як беззахисність та

ізоляція; 3. С. перед змінами, який людина переживає як мінливість і невпевненість; 4. С. перед необхідністю, що переживається як доконечність і неволя.

Сценарій життєвий (від італ. *scenari* – сцена) – поступове розгортання своєрідного життєвого плану; сукупність характерних для особистості способів розв’язання життєвих проблем; схильність до повторення певних моделей поведінки. С. ж. – інтегральне утворення, що впливає на формування життєвих планів, життєвих цілей, програм, хоча відрізняється від них меншою усвідомленістю. Зазвичай С. ж. починає формуватися в ранньому дитинстві під впливом батьків.

Темперамент – психічне утворення, що зумовлюється типом нервової системи і виявляється в силі, напруженості, швидкості та зрівноваженості перебігу психічних процесів. Поняття запропонував І. Павлов, а саме виокремлення чотирьох типів Т. пов’язують з іменем давньогрецького лікаря Гіппократа.

Темперамент: меланхолік (від грец. *melanos* – чорний і *chole* – жовч) – характеризується низьким рівнем психічної активності, затримкою рухів, стриманістю моторики і мовлення, швидкою втомлюваністю. Virізняється високою емоційною сензитивністю, глибиною і стійкістю емоцій за слабкої їх зовнішньої вираженості і переважання негативних. У несприятливих умовах у такої особи можуть розвинутися емоційна вразливість, відчуженість, замкнутість. За І. Павловим, у М. переважають гальмівні процеси на тлі слабкості як збудження, так і гальмування.

Темперамент: сангвінік (від лат. *sanguis* – кров) – virізняється високим рівнем психічної активності, працездатністю, швидкістю рухів, багатством міміки, швидким мовленням. Тяжіє до швидкої зміни вражень, легко вступає в спілкування з іншими людьми, швидко відгукується на події, порівняно легко і швидко переживає невдачі. За І. Павловим, у С. процеси збудження і гальмування досить сильні, урівноважені, рухливі. За несприятливих умов і

негативних виховних впливів активність С. може проявлятися як нездатність зосереджуватися, невиправдана поспішність учинків і поверховість суджень.

Темперамент: флегматик (від грец. phlegma – слиз) – характеризується низьким рівнем психічної активності, малою рухливістю, невиразною мімікою, переважанням спокійного, рівного настрою. Ф. важко переключатися з одного виду діяльності на інший і пристосовуватися до нових обставин; за несприятливих умов у нього можуть розвинутися в'ялість, схильність до виконання одноманітних звичних дій. За І. Павловим, це сильний урівноважений, інертний тип нервової системи.

Темперамент: холерик (від грец. chole – жовч) – від інших типів відрізняється високим рівнем психічної активності, енергійністю рухів, різкістю поведінки і вчинків, схильністю до різкої зміни настрою, емоційних зривів, нетерплячості; часом буває запальним та агресивним. За І. Павловим, це сильний неурівноважений тип темпераменту. Якщо людина не дістала належного виховання і вирізняється недостатньою емоційною урівноваженістю, це може призвести до нездатності контролювати свої емоції за важких життєвих обставин.

Толерантність (від лат. toleration – терпіння, здатність до витримки) – здатність індивіда без заперечень і протидії сприймати думки, відмінні від його власних, спосіб життя, погляди, вірування та особливості поведінки інших людей. У більшості європейських мов це поняття наділено позитивним змістом. Виділяють такі види Т.: гендерну, міжгрупову, міжетнічну, міжособистісну, релігійну тощо.

Тривога – емоційний стан, який виникає в ситуаціях невизначеності і небезпеки; проявляється в очікуванні несприятливого розвитку подій. На відміну від страху як реакції на конкретну загрозу, тривога є генералізованим, безпредметним страхом.

Тривожність – схильність індивіда до переживань тривоги, що характеризується низьким порогом виникнення реакції тривоги; один з основних параметрів індивідуальних відмінностей.

Увага – форма психічної діяльності людини, яка полягає в спрямованості і зосередженості її свідомості на певних об'єктах (під спрямованістю розуміють вибір об'єкта, а зосередженість на чомусь означає відволікання від усього, що не стосується цього об'єкта). У. не є психічним процесом – це форма організації свідомості людини та умова успішного перебігу психічних процесів і зміни станів. У. не має власного змісту, а виявляє свою дію у зв'язку з відчуттями, сприйманням, пам'яттю, мисленням тощо. Велике значення для появи У. має так званий орієнтувальний рефлекс, який є реакцією організму на будь-яку зміну навколишнього середовища. Цей рефлекс є як у людей, так і у тварин і пов'язаний з мимовільним підсиленням або послабленням уваги, пов'язаними зі зміною збудливості відповідних ділянок кори великих півкуль головного мозку. У. зумовлює успішне орієнтування людини в навколишньому світі й забезпечує більш повне і чітке його відображення в психіці людини. Залежно від характеру дій людини У. буває зовнішньою і внутрішньою (за Г. Костюком), а також довільною і мимовільною, післядовільною. У. *довільна* є вольовою і активною, що свідомо спрямовується і регулюється особистістю; це вияв такого ставлення до зовнішнього світу, коли особистість виходить за межі безпосередньо цієї ситуації, ставить перед собою більш або менш віддалені цілі і за допомогою спеціальних засобів скеровує і підтримує У. до об'єктів, пов'язаних із цими цілями. У. *мимовільна* – це зосередження свідомості людини на об'єкті як подразнику через його певні особливості; іноді таку У. називають пасивною, а іноді – емоційною. Коли говорять про *пасивну* У. до об'єкта, то наголошують на тому, що людина не робить якихось зусиль, щоб зосередитися на ньому. Коли ж ідеться про *емоційну* У., то виділяють зв'язок між об'єктом уваги і переживаннями, інтересами, потребами людини, пов'язаними з цим об'єктом. У. мимовільну викликають предмети і явища без свідомого наміру людини бути уважною, тобто її спрямованість цілком визначають саме якості об'єктів. Ця У. з'являється у людини не лише без будь-яких вольових зусиль, а й без наміру щось чути або бачити, наприклад:

звук, що пролунав серед тиші; незвичний, яскравий предмет; незвична зачіска зустрічної людини тощо. Цю У. ще називають ненавмисною. *У. післядовільна* поєднує в собі позитивні сторони мимовільної і довільної уваги. Вона має цілеспрямований характер (як довільна увага) і не вимагає постійних зусиль (як увага мимовільна), що дає змогу людині тривалий час зосереджуватися на потрібних їй предметах, але при цьому не стомлюватись. Це відбувається завдяки тому, що людина захоплюється роботою, а тому легко зосереджується на ній.

Увага: індивідуальні особливості – виявляються в її властивостях: стійкості, обсязі, розподілі, концентрації, спрямованості та змінності.

Увага: основні властивості – інтенсивність, концентрація, нестійкість, обсяг, переспрямування (перенесення). *Інтенсивність* (напруженість) – властивість, яку можна оцінити за допомогою електроенцефалографічного методу. Що менший у людини інтерес до діяльності, то більше впливають на неї якісь інші подразники. Загальмувати дію подразників людині важче, а тому її У. буде більш напруженою. *Концентрація* – це міра зосередженості У. на певному об'єкті; тут об'єднується дві її інші властивості – зосередженість та інтенсивність. Концентрація У. дає змогу знизити монотонність роботи (завдяки чому протягом тривалого часу нівелюється додаткове збудження, що виникає в разі переходу від однієї форми діяльності до іншої) і при цьому живить та підсилює У. Концентрацію У. підвищують слабкі сторонні подразники, які посилюють дієвість основного подразника, завдяки чому У. значною мірою посилюється. Звідси висновок: розумова праця в абсолютній тиші є менш продуктивною. *Нестійкість* – властивість У., протилежна стійкості; виявляється у відволіканні У. на інші об'єкти. Що менш стійка увага, то частіше і легше вона відволікається другорядними для певної роботи зовнішніми і внутрішніми чинниками. *Обсяг* – властивість У., пов'язана з кількістю предметів, які людина сприймає одночасно: кількістю чисел, літер, геометричних фігур тощо. Обсяг У. можна визначити за допомогою тахістоскопа. *Переспрямування (перенесення) У.* – властивість,

що полягає у свідомій зміні людиною спрямованості своєї уваги з одного об'єкта на інший. В основі зміни спрямованості уваги лежить переміщення в корі головного мозку осередку оптимального збудження. Успіх переспрямування У. залежить від особливостей попередньої і нової діяльності та особистісних якостей людини. Якщо попередня робота цікавила її, а наступна не викликає інтересу, то переспрямувати У. буде важко. Якщо ж людина охоче береться за нову справу, то її увага переспрямовується досить легко. Зловживати частим перенесенням У. не варто, оскільки це може призвести до перевтоми.

Уважність – складне утворення, що визначається спрямованістю особистості, системою її ціннісних орієнтацій. У. формується в процесі діяльності. Уважна людина вирізняється спостережливістю; вона більш повно і точно сприймає навколишній світ, навчається і працює значно успішніше, ніж людина неуважна.

Настановлення – стан налаштованості людини на певну активність, спрямовану на задоволення тієї чи іншої потреби. Термін упровадив у науковий ужиток німецький психолог Г. Мюллер. Грузинський психолог Д. Узнадзе експериментально довів наявність загальнопсихологічної готовності до реалізації актуальної в певній ситуації потреби та виявив закономірності її закріплення в разі неодноразового повторення ситуацій, які дають змогу задовольняти цю потребу.

Уява – психічний процес, що полягає у створенні людиною нових образів, думок на базі її попереднього досвіду. Залежно від змісту діяльності людини У. поділяють на художню, технічну, наукову. З огляду на характер діяльності людини її У. може бути творчою і репродуктивною (відтворювальною). У. *репродуктивна* виникає на основі опису чи зображень, виконаних іншими людьми. Так, читаючи книгу, ми уявляємо її героїв, події, природу, яких змальовує автор. Репродуктивна (відтворювальна) У. потрібна людині, зокрема, у навчальній і трудовій діяльності. Якби людина не могла досить чітко уявити образи предметів, явищ і дій, про які їй повідомляють

інші, вона не змогла б їх зрозуміти, не могла б переймати їхній досвід. У. може бути довільною і мимовільною. *Довільна У.* – коли людина, зайнята певною творчою працею, примушує свою У. працювати над створенням певних образів. Якщо ж продукування нових образів не спрямовується спеціальною метою – уявити певні предмети чи події, а людина мимоволі починає мріяти, фантазувати, то йдеться про *мимовільну У.* Сюди відносять і сновидіння, у яких реальні образи нерідко набувають дуже химерних обрисів.

Уявлення – образи конкретних об'єктів, які в цю мить безпосередньо не впливають на наші аналізатори (за Г. Костюком). Фізіологічною основою У. є активізація раніше утворених тимчасових нервових зв'язків у корі великих півкуль головного мозку. Джерело У. людини – об'єктивний матеріальний світ, відображенням якого вони є.

Фантазія – процес створення людиною нових образів на основі пережитого; суто людська психічна властивість, неодмінний компонент творчої діяльності. Ф. тісно пов'язана з мрією та уявою. Може бути як реалістичною, так і порожньою, беззмістовною.

Фемінність – сукупність рис, моделей поведінки, цінностей і соціальних ролей, які суспільство традиційно асоціює із жінками, як-от: емоційність, турбота, співпраця, підпорядкованість, слабкість, ніжність. Варіюється залежно від культури та історичної епохи.

Фобії (від грец. phobos – страх, побоювання) – нав'язливі неадекватні переживання страхів конкретного змісту, які охоплюють людину за певних (фобічних) обставин і супроводжуються вегетативними дисфункціями (серцебиттям, пітливістю тощо). Ф. часто супроводжують неврози, психози, органічні захворювання головного мозку.

Фрустрація (від англ. frustratio – руйнування планів, крах сподівань) – психічний стан сильного невдоволення, що виникає, коли бажання і наміри людини натикаються на реальні перепони або такі перешкоди, що здаються їй нездоланими. Стан Ф. асоціюється із психічною і навіть психофізичною

напруженістю та супроводжується депресивними станами. Можна стверджувати, що Ф. – це завжди страждання певної інтенсивності – від терпимого до нестерпного. Сильно виражена Ф. порушує нормальний перебіг психофізіологічних процесів, негативно позначається на пізнавальних та емоційних процесах людини, спотворює її внутрішню картину світу, порушує взаємодію з іншими людьми і довкіллям.

Характер (від грец. *charakter* – риса, ознака, особливість) – індивідуальна своєрідність психічного складу особистості, що виявляється в її поведінці, її ставленні до суспільства, до колективу, до інших людей і до себе самої (за Г. Костюком). Коли говорять про Х. людини, то мають на увазі такі її риси, як-от: чуйне або байдуже ставлення до людей чи довкілля, принциповість, скромність, працьовитість, сміливість тощо. Х. не є надбудовою над інтелектуальними, емоційними та вольовими рисами людини, а це їх своєрідний синтез, певна система систем тимчасових нервових зв'язків. У Х. більш повно, ніж у темпераменті, виявляється індивідуальність людини.

Цілепокладання – це процес, здатність, навичка і механізм формування, постановки та усвідомлення цілей, що передбачає визначення бажаних результатів діяльності, їх конкретизацію та напрацювання способів досягнення. Основні аспекти Ц.: формулювання мети (визначення чіткого, вимірюваного і досяжного результату); аналіз вихідних умов (оцінка наявних ресурсів, можливостей та обмежень); планування дій (розроблення стратегії та визначення конкретних заходів); мотивація (внутрішня або зовнішня зацікавленість у досягненні мети); оцінка ефективності (перевірка проміжних і кінцевих результатів). Ц. відіграє важливу роль у різних сферах життя людини: освіті, бізнесі, управлінні та особистісному розвитку. Це один із ключових механізмів самореалізації людини та її успіху; вимагає не лише чіткого розуміння своїх бажань і можливостей, а й дисципліни, гнучкості та стійкості перед труднощами. Основні чинники, що утруднюють процес цілепокладання: неусвідомленість власних бажань (багато людей не знають,

чого вони насправді хочуть, або їхні цілі нав'язані зовнішніми обставинами); брак навичок планування (якщо людина не вміє розбивати процес досягання мети на конкретні етапи, вона може швидко втратити мотивацію); страх невдачі (боязнь зробити помилку або не досягти результату може блокувати навіть початкові спроби діяти); низька мотивація (якщо мета не є достатньо важливою чи цікавою, людина може легко відмовитися від неї); вплив зовнішніх факторів (суспільний тиск, критика, нестача ресурсів чи підтримки можуть ускладнювати процес); прокрастинація (небажання працювати над метою через брак внутрішньої дисципліни); недостатня гнучкість (занадто жорстке ставлення до плану без урахування змінних обставин може призвести до розчарування). Ц. – це навичка, яку можна розвивати: важливо навчитися аналізувати свої бажання, правильно ставити цілі та систематично працювати над їх досягненням. Навіть маленький досвід успішного Ц. є важливим стимулом для продукування нових цілей. Літ: Панок, & Рудь, 2006; Заболотна, 2021. (*Л. Опанасенко*).

Цілепокладання навчальне – це здатність особистості усвідомлено визначати власні навчальні цілі, узгоджувати їх з іншими особистісно значущими цілями та оцінювати досягнуті й бажані результати навчання. Ц. н. проявляється як процес визначення освітніх перспектив. Типи навчальних цілей: пізнавальні (спрямовані на глибоке розуміння і засвоєння знань); пізнавально-прагматичні (поєднують інтерес до знань із практичним застосуванням); соціально-прагматичні (пов'язані з досягненням соціальних або кар'єрних переваг); формально-навчальні (зосереджені на виконанні вимог без глибокого інтересу до змісту). Функціональна модель Ц. н. містить такі блоки психологічної компетентності: когнітивний (знання і розуміння навчального матеріалу); мотиваційний (внутрішні і зовнішні стимули до навчання); діяльнісний (навички та вміння, потрібні для досягнення навчальних цілей); рефлексивний (здатність аналізувати власну навчальну діяльність); регулятивний (уміння контролювати і коригувати процес навчання). Домінування певного типу навчальних цілей визначає тип Ц. н., а

розвиток блоків психологічної компетентності відображає рівень його сформованості. Ефективне Ц. н. сприяє особистісному розвитку учнів, підвищенню їхньої навчальної мотивації та успішності; допомагає школярам усвідомлено підходити до вибору освітніх і професійних шляхів, формує відповідальність за власне майбутнє. Літ: Опанасенко, 2020; Швалб, & Опанасенко, 2020. (*Л. Опанасенко*).

Цілепокладання професійне – це процес усвідомленого формування і досягнення професійних цілей, що передбачає планування кар'єрного розвитку, самореалізацію в обраній сфері діяльності та адаптацію до змін у професійному середовищі. Цей феномен охоплює когнітивні, мотиваційні, емоційні та поведінкові аспекти, які забезпечують ефективну побудову професійного шляху та сприяють особистісному розвитку. До ключових характеристик Ц. п. належать: цілеспрямованість (людина усвідомлює, яких результатів хоче досягти в професійній сфері); планування (розроблення чіткого алгоритму дій, що ведуть до бажаної професійної реалізації); мотиваційна стійкість (здатність попри труднощі зберігати зацікавленість і наполегливість); гнучкість (уміння адаптуватися до змін у професійному середовищі та коригувати свої цілі); автономність (здатність самостійно приймати рішення щодо власного кар'єрного розвитку); саморефлексія (аналіз власних можливостей, здібностей і досягнень для коригування кар'єрних планів). У психологічній структурі Ц. п. виділяють такі компоненти: *когнітивний* (усвідомлення і розуміння цілей) – формування професійного світогляду, аналіз власних здібностей та навичок, оцінювання професійного ринку та перспектив розвитку; *мотиваційний* (внутрішні і зовнішні стимули) – інтерес до професійної діяльності, прагнення до кар'єрного зростання і самореалізації, фінансові мотиви, соціальне визнання; *емоційно-ціннісний* (емоційне ставлення до професійної діяльності) – відчуття задоволення від роботи, переживання невдач і здатність їх долати, стресостійкість у процесі кар'єрного розвитку; *діяльнісний* (поведінкові прояви у професійному становленні) – активний пошук можливостей для

розвитку (курси, освіта, досвід), побудова стратегії кар'єрного зростання, самодисципліна, організованість, відповідальність. Прояви Ц. п.: чітко сформульовані професійні цілі; висока мотивація до навчання і вдосконалення навичок; уміння долати професійні труднощі; баланс між роботою і особистим життям; задоволення від професійної діяльності. Про дефіцит Ц. п. свідчать: невизначеність щодо професійного майбутнього; несформованість плану розвитку кар'єри; часті зміни роботи без стратегічного бачення; емоційне вигорання через брак чітких цілей; низький рівень мотивації та відчуття безглуздості роботи. Фактори, що впливають на Ц. п.: особистісні особливості (рівень самооцінки, схильність до ризику, рівень відповідальності); соціальні фактори (вплив сім'ї, колег, професійного середовища); освітній рівень (знання і компетентності, здобуті під час навчання); економічні умови (стан ринку праці, рівень зарплат, кар'єрні перспективи); психологічна підтримка (наявність наставників, кар'єрних консультантів) тощо. Ц. п. – складний, багаторівневий процес, що визначає кар'єрний шлях людини. Формування цього феномену є важливим завданням як для особистості, так і для суспільства, оскільки забезпечує професійну самореалізацію працівника і соціально-економічний розвиток країни. Літ.: Коkun, 2012; Рева, 2016. (*Л. Опанасенко*).

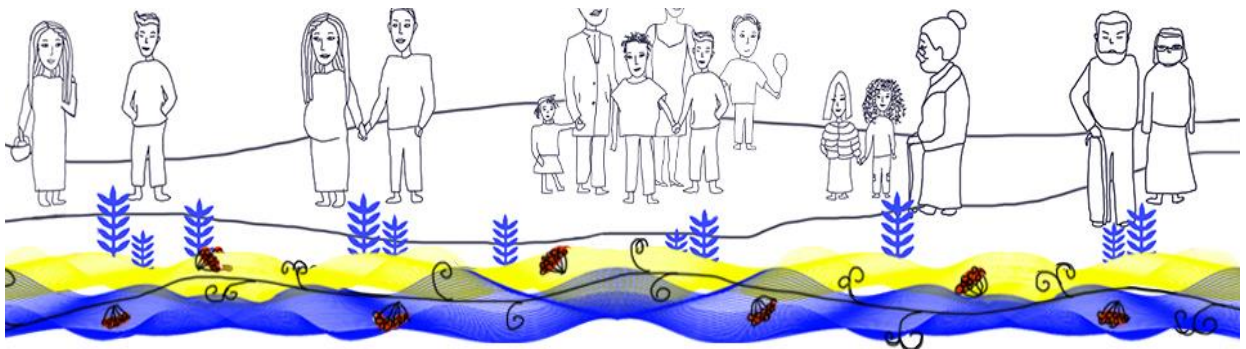
Цілеспрямованість – суб'єктивне усвідомлення людиною цілей своєї діяльності, засобів і методів їх досягнення.

Черствість – морально-психологічна риса людини, що виявляється в нездатності до переживання в ситуаціях, коли інші виявляють хвилювання і тривогу. Свідчить про емоційну ущербність особи, її неспроможність перейматися радіщами і болями інших людей та поділяти з ними свої. Черстві люди зазвичай некоммунікбельні, замкнуті і потенційно схильні до проявів жорстокості. Ч. буває наслідком перенесених людиною хвороб, психічних і моральних травм (розчарування в коханні, втрата рідних і близьких людей, друзів тощо).

Чутливість – здатність реагувати на порівняно слабкі або такі, що неістотно відрізняються один від одного, впливи.

Я-концепція – сукупність усіх уявлень індивіда про себе, поєднана з їх оцінкою. Описовий складник Я-концепції часто називають «образом Я», або «картиною Я». Складник, пов'язаний зі ставленням до себе або до окремих своїх якостей, називають самооцінкою, або прийняттям себе (за Р. Бернсом). Негативна Я-концепція – це негативне ставлення до себе, неприйняття себе, відчуття власної неповноцінності (за К. Роджерсом), натомість позитивна Я-концепція – це позитивне ставлення до себе, самоповага, прийняття себе, відчуття власної гідності.

Я – процес і результат виокремлення людиною себе з навколишнього середовища, завдяки чому вона здатна відчувати себе суб'єктом своїх фізичних і психічних станів, дій і процесів, переживати свою цілісність і тотожність із самою собою – як щодо свого минулого, так і теперішнього та майбутнього. «Я» формується в діяльності і спілкуванні. Змінюючи в предметній діяльності навколишній світ і взаємодіючи з іншими людьми, суб'єкт відділяє своє «Я» від «не-Я», переживає свою неідентичність з іншими суб'єктами. «Я» оцінюється суб'єктом в «Я-концепції», що утворює ядро людської особистості. Р. Берн виділяє три «Я»: 1) *Я-реальне* – систему уявлень людини про себе, яка формується на основі досвіду її спілкування з іншими та їхньої поведінки щодо неї і змінюється залежно від ситуацій, які їй доводиться переживати, і власних дій у цих ситуаціях; 2) *Я-дзеркальне* (соціальне) – Я-настановлення, пов'язані з уявленнями індивіда про те, як його сприймають інші люди; 3) *Я-ідеальне* – уявлення про себе як про такий ідеал, яким би людині хотілося стати в підсумку реалізації своїх можливостей.

РОЗДІЛ 2

СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ СТАНОВЛЕННЯ ДИТИНИ

Сім'я є первинним соціальним середовищем, де дитина засвоює норми поведінки і спілкування, моральні цінності та культурні традиції. Саме сім'я створює умови для емоційного добробуту, безпеки й особистісного зростання, формуючи основу соціальної компетентності зростаючої особистості. У сучасному суспільстві, позначеному соціальними змінами, викликами війни і трансформацією подружньо-сімейних ролей, зростає значення відповідального батьківства, партнерських стосунків і психологічної підтримки. Сім'я стає не лише простором виховання дитини, а й носієм культурної спадщини та духовних цінностей родини і суспільства.

У цьому розділі наведено поняття і ключові категорії, що представляють сім'ю як соціальну систему: її структуру, функції, правові й виховні засади батьківства (материнства і татківства), а також наукові підходи до психологічного вивчення й підтримання родини як важливого середовища емоційного розвитку і становлення особистості дитини.

2.1. Сім'я як система і параметри її функціонування

1	генеалогія	сімейна пружність
2	ефект «скидання масок»	сімейна криза
3	життєвий цикл сім'ї	сімейний конфлікт
4	задоволеність шлюбом	сімейні ролі
5	закон кругової причинності сімейних стосунків	сімейні цінності
6	кохання	сімейний холон
7	конфлікт лояльності	стосунки
8	параметри сім'ї за Д. Олсоном	структура сім'ї
9	подружня сумісність	суродженці
10	психологічне здоров'я сім'ї	ступені сімейної спорідненості
11	родовід	теорія сімейних систем М. Боуена
12	сім'я	трансгенераційна передача
13	сім'я егалітарна	функції сім'ї
14	сім'я проста	шлюбна адаптація: вторинна
15	сімейна динаміка	шлюбна адаптація: первинна
16	сімейна інтеграція	

Генеалогія (давньогрец. *γενεαλογία* – родовід, *γενεά* – сім'я; *λόγος* – наука) – родознавство, історія походження та родинних зв'язків особи, сім'ї і роду. В історичному контексті генеалогічна інформація зберігається в історичних записах, усних переказах, свідченнях та інших джерелах, що можуть підтвердити родинну спорідненість і допомогти дізнатися про родовід членів сім'ї. Для вивчення родоводу людини використовують наративи, інтерв'ю, сімейні фотографії, спогади та їх аналіз. У психології знання Г. є важливим для встановлення генотипу індивіда, його здібностей, обдарованості, а також для з'ясування природи соматичних і психічних захворювань, розв'язання сімейних проблем. Практика створення родинних історій знайшла втілення в альбомах сімейних фотографій, настінних сімейних віньєтках, графічних зображеннях «дерева роду» і генограмі.

Ефект «скидання масок» – глибоке пізнання молодятами одне одного на початку спільного сімейного життя в побутових умовах, що супроводжується побудовою реалістичного образу шлюбного партнера. Навіть якщо мотивацією шлюбу було не почуття кохання, яке може ідеалізувати обранця, процес глибокого пізнання молодятами одне одного в умовах сімейної взаємодії є неминучим. Так, під час спільного родинного життя можуть розкритися сприятливі для шлюбу якості дружини або чоловіка, яких не було помітно на стадії залицяння. Водночас Е. с. М. може стати першою родинною кризою для молодят, якщо в передшлюбному періоді вони надто прикрашали свої особистісні якості й ідеалізували обранця. Унаслідок послаблення емоційності дошлюбних відносин після одруження ідеалізація партнера теж послаблюється, тому Е. с. м. може викликати розчарування чи конфлікт і спровокувати кризу прийняття подружніх зобов'язань. (*О. Столярчук*).

Життєвий цикл сім'ї – це послідовні стадії розвитку сім'ї, зміст яких визначається їхніми специфічними завданнями й особливостями їх опанування, що відображається в ступені задоволеності членів сім'ї своїм сімейним життям. Особливістю Ж. ц. с. є двошаровість його динамічних

процесів, де перший стосується індивідуально-вікових та особистісних характеристик членів сім'ї, а другий – сімейно-групових, міжособистісних аспектів, що динамічно змінюються залежно від чисельності та персонального складу сім'ї, рольового розподілу, наявності дітей, особливостей переходу між стадіями та демографічних змін у контексті історичних і соціально-політичних трансформацій. Більшість класифікацій Ж. ц. с. спирається на типову структуру сім'ї з її специфічною функцією народження дітей і типовими завданнями їх соціалізації та виховання. У вітчизняній науці використовують адаптовану класифікацію Ж. ц. с. американської дослідниці Евелін Дюваль (Duvall, 1967). Її модель Ж. ц. с. логічно пов'язана з дітонародженням як специфічною функцією сім'ї і складається з восьми стадій, перехід між якими зумовлює зміни в сімейній системі: трансформацію подружніх ролей на батьківські і сімейних позицій суродженців, динаміку перехідних періодів в опануванні їхніх труднощів і криз. Модель є нормативно-послідовною, скільки спирається на очікувані фази розвитку подружньої пари з дітьми. Перша стадія цієї класифікації – створення подружньої пари, за якою іде стадія народження дітей, де виділяються стадії з дітьми різного віку (немовлятами, дошкільниками, школярами та дітьми підліткового віку). Наступна стадія описує сім'ю, що «відпускає» дітей, коли вони досягають повноліття (порожнє сімейне гніздо). Далі – стадія середнього дорослого віку подружжя, а потім – вік старечої сім'ї. Розширення розуміння Ж. ц. с. історичним контекстом і демографічними перемінними зумовило створення моделей для терапевтичного втручання і міжкультурних досліджень. Клінічно-системна модель Джея Хейлі зосереджує увагу на процесах сепарації дітей і стадіях переходу, труднощі в яких проявляються в індивідуальній симптоматиці членів сім'ї (Haley, 1980). Інтегративна мультикультурна модель Бетті Картер і Моніки Голдрік бере до уваги в стадійності Ж. ц. с. процеси взаємодії поколінь і соціальний контекст (Carter, & McGoldrick, 1980). У цій моделі важлива будь-яка соціальна інформація, особливо про сімейні міграційні

процеси, повторні шлюби, нетрадиційні сексуальні орієнтації тощо. Загалом, у моделях Ж. ц. с. увагу зосереджують на таких проблемах, як-от 1) труднощі переходу як нормативна криза і «залипання» на певній стадії, де симптом фіксує порушення сімейного розвитку; 2) травми і їх передавання від покоління до покоління (травматична «петля», «заморожені» ролі, міжпоколінна пам'ять і трансгенераційна передача); 3) міжпоколінні стреси; 4) сімейна ієрархія тощо. А проте, незважаючи на тип моделі, логіка розвитку сім'ї та послідовність стадій цього розвитку незмінно стосується процесуальних і змістових аспектів розвитку людини: від молодості і створення подружньої пари до старіння організму та самовизначення в суспільстві. Доречність застосування цих моделей визначається пріоритетними цілями. Літ.: Duvall, 1957; McGoldrick, Carter, & Garcia-Preto, (Eds.), 2013; Haley, 1987; Столярчук, 2015. (Г. Бевз).

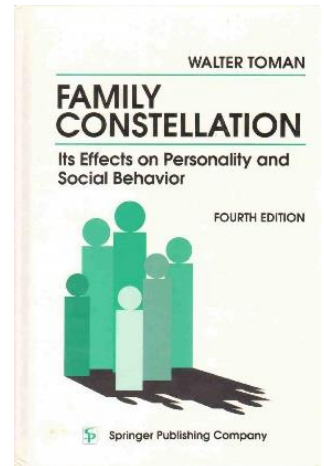
Задоволеність шлюбом – суб'єктивне оцінювання кожним членом подружжя ефективності і якості родинної взаємодії, рівня прийнятності та приємності шлюбних взаємин. З. ш. доречно розглядати як суб'єктивне сприймання членами подружжя функціональності сім'ї з погляду задоволення їхніх індивідуальних потреб і крізь призму соціокультурних норм. Загальновідомо, що родина має бути для особистості осередком психологічного затишку і комфорту. Якщо людина їх отримує від свого подружнього партнера, то за цим критерієм вона буде задоволена шлюбом. З. ш. є динамічною характеристикою, яка може змінюватися впродовж усього подружнього життя як у бік поліпшення, так і навпаки. З. ш. обох членів подружжя визначають такі чинники, як-от матеріальний (оцінювання внеску кожного шлюбного партнера в загальний матеріальний статус сім'ї), культурний (задоволеність інтелектуально-культурних запитів подружжя), сексуальний (відповідність реальної картини інтимної близькості кожного з партнерів їхнім сексуальним очікуванням), психологічний. Основні психологічні аспекти, що впливають на З. ш., такі: позитивне ставлення до подружнього партнера, емоційна задоволеність відносинами з партнером,

ефективність спілкування в подружній парі та спільність їхньої діяльності. Літ.: Котлова, & Саух, 2019; Столярчук, 2015. (*О. Столярчук*).

Закон кругової причинности (каузальности) сімейних стосунків (*англ. law of circular causality of family relationships*) – збалансованість подружніх стосунків зумовлюється узгодженістю трьох рівнів їх розгортання за формулою «знання - емоції - поведінка», зміна одного з них позначається на інших. Когнітивний рівень стосунків – як їх розуміють, уявляють члени сім'ї; афективний – як вони ставляться до стосунків: поведінковий – їхні вчинки в стосунках. Якщо баланс порушиться на будь-якому із зазначених рівнів, це негативно проявляється в інших, що часто спричинює появу сімейних викликів – непорозумінь чи конфліктів. У такий само спосіб відбуваються й позитивно підкріплювальні процеси. Літ. : Омельченко, 2014; Балахтар & Волошина, 2022 (*Л. Омельченко*).

Комплементарність подружнього союзу – одиниця психологічного аналізу подружньої підсистеми, що фіксує створення пари з доповнюючими позиціями, відповідно до тих, що вони мали в сім'ях свого походження (старша дитина - менша дитина) і можуть легко відтворитися у рольовій взаємодії подружньої пари. К.п.с. створює підґрунтя для взаємодії на основі рольового підлаштування, співпраці та домовленостей. Параметрами доповненості чи її відсутності є 1) порядок дитячої позиції кожного із подружжя у батьківській сім'ї, що буде мати значення у розподілі влади та підкорення у подружньо-рольовій взаємодії; 2) досвіду спілкування з суродженцями протилежної статі, як прототипу гендерно-обумовленої поведінки. Відповідно *некомплементарні подружні союзи* створюють партнери з однаковою (ідентичною) порядковою позицією в батьківській сім'ї свого походження (менша дитина – менша дитина). Подібність рольових позицій в досвіді дитинства надає їм легкість у розумінні один одного та налаштованості на взаємозамінність (симетричні рольові стосунки за Д.Джексоном), однак несе конкурентність та складність домовленостей щодо співпраці. *Часткова комплементарність* стосуються подружніх

союзів, коли обидва партнера мають хоч один доповнюючий зв'язок відносно до позиції із своїми братами та сестрами у сім'ях свого походження. Як одиниця аналізу К.п.с. є третім компонентом теорії «сімейної констеляції» Вальтера Томана поруч із двома іншими 1) структура, унікальність ролей та досвід життя у батьківській сім'ї «програмує» поведінковий репертуар кожного із подружжя; 2) досвід стосунків із суродженцями в батьківській сім'ї стають моделлю дорослих подружніх стосунків (лідерство, турбота, конкуренція, підкорення). Як окремий випадок розглядається позиція однієї дитини у батьківській сім'ї та позиція близнюків. Як одиниця аналізу К.п.с. обумовлює внутрішньо-сімейну комунікацію та виступає механізмом підтримки гомеостазу сімейної системи. Водночас висунута автором ідея К.п.с. як умова стабільності шлюбу, емпірично отримала слабкий статистично значущий зв'язок. Літ.: Jackson, 1965; Toman, 1976. (Г. Бевз).

Конфлікт лояльності (loyalty conflict) — це внутрішній емоційний конфлікт у дитини, що виникає внаслідок потреби підтримувати позитивні стосунки з обома батьками у ситуації міжособистісного конфлікту між ними (наприклад, при розлученні або судовому спорі). У такій ситуації дитина може відчувати, що: прояв прив'язаності до одного з батьків означає «зраду» іншого; вона змушена обирати лише одну сторону — батька чи матері; її власні почуття є небезпечними або «неправильними». Конфлікт лояльності порушує автономність дитини та може призводити до тривожності, почуття провини, уникання одного з батьків, емоційної дезорганізації, формування вторинних поведінкових реакцій (відмова від контакту, надмірна слухняність, емоційне відсторонення). К.л. як системне поняття, вперше було введено в дитячу психотерапію та сімейну психологію Іваном Бозормені-Надь угорсько-американським психіатром, засновником контекстуальної сімейної терапії. Він також вперше ввів у психотерапевтичну практику

поняття «невидима лояльність» (invisible loyalties), як системний етичний зв'язок між членами сім'ї, що пояснював, як діти (в умовах конфлікту між батьками) внутрішньо «розриваються» між конфліктуючими сторонами: батьком та матір'ю. Літ. : Boszormenyi-Nagy, & Spark, 1973. (*А.Козлова*).

Кохання – складний психоемоційний стан людини, що інтегрує всі рівні її функціонування (біологічно-фізіологічний, тілесно-статевий, психологічний, уявно-ідеальний та соціальний), відображається в змінах емоційної, когнітивної та поведінкової сфер, проявляється в численних формах залежно від контексту та індивідуальних особливостей людини. Інтимне і глибоке почуття, К. спрямоване на іншу особу як цінну і прекрасну, стосунки з якою ґрунтуються на привабливості і задоволеності від споглядання та контактування. К. можна розглядати як ціннісну відповідь зацікавленості коханою людиною в певний момент часу чи в ідеальному вимірі. Наявні «теорії К.» розкривають динаміку, компоненти та прояви цього глибокого почуття – від пристрасного захоплення до тривалої прихильності. Доповнюючи одна одну, ці теорії розглядають К. як біологічне явище, психологічний стан і соціальну взаємодію. *Теорія Елейн Хетфілд* виділяє дві форми К. – *пристрасне* із сильним сексуальним прагненням бути разом з іншою людиною, і *співчутливе*, що спирається на почуття прихильності до коханої людини та бажання її підтримати. *Теорія Джона Лі* розкриває три основні стилі К.: пристрасне і романтичне (Ерос), ігрове (Людус), компанійське і сімейне (Сторге), а також три додаткові: прагматичне і практичне (Прагма), безкорисливе (Агапе) та одержиме (Манія). *Трикомпонентну теорію Р. Стернберга* можна зобразити у вигляді трикутника, кожна сторона якого є окремим компонентом: інтимність/близькість, пристрасть (сексуальне тяжіння) і зобов'язання (рішення підтримувати стосунки), а їх комбінації формують сім типів К. (довершене/досконале, симпатія, романтичне, порожнє, дружнє, фатальне/безглузде, без кохання). Антрополог Х. Фішер виокремлює *три стадії стосунків К.* як стратегічної лінії відтворення, що підтримується

активізацією певних нейрохімічних речовин і статевих гормонів: пристрасне бажання (лібідо), закоханість / романтична любов (ейфорія, одержимість) і глибока прив'язаність (спокій, емоційна близькість). Теорія *сексуального сценарію* Дж. Геньона і У. Саймона свідчить про соціокультурне формування уявлень про взаємодію закоханих партнерів як заданих сценаріїв (культурних, міжособистісних та інтрапсихічних). Силу К. оспівують у піснях, прославляють у віршах, зображують на картинах і в літературних творах. Е. Фромм називає К. мистецтвом, якого варто вчитися, а Р. Мей наголошує на силі переорієнтації на кохану людину, що створює додатковий потенціал особистісного зростання. Літ.: Гупаловська, 2016; Золотнюк, 2015; Fisher, 1993; Lee, 1977. (*Г. Бевз*).

Параметри сім'ї (за Д. Олсоном) – ключові характеристики, які описують динаміку функціонування сім'ї та її здатність до адаптації і взаємодії. П. с. використовують для аналізу сімейних стосунків, визначення рівня згуртованості, гнучкості та ефективності комунікації в сім'ї. До основних параметрів належать: згуртованість сім'ї (англ. – family cohesion), що відображає ступінь емоційної близькості між членами сім'ї, рівень підтримки, взаємозалежності та відчуття єдності; гнучкість сім'ї (англ. – family flexibility) – характеризує здатність сім'ї змінювати свою структуру, ролі та правила у відповідь на стресові ситуації або зміну обставин; комунікація в сім'ї (англ. – family communication) – описує процес обміну інформацією, думками та почуттями між членами родини, сприяючи підвищенню згуртованості й гнучкості; емоційна прив'язаність (англ. – emotional bonding) – визначає глибину емоційного зв'язку між членами сім'ї, впливаючи на рівень взаємної підтримки і любові. Іншими важливими параметрами є сімейні ролі (англ. – family roles), які охоплюють функції та обов'язки, розподілені між членами сім'ї для забезпечення її гармонійного функціонування; сімейні правила (англ. – family rules) – норми і принципи, що регулюють поведінку членів

сім'ї та підтримують її стабільність; баланс залежності і незалежності (англ. – balance of dependence and independence) – визначає взаємозв'язок між автономією кожного члена сім'ї і їхньою залежністю від сімейної системи; рівень конфліктності (англ. – conflict level) – характеризує частоту, інтенсивність і способи вирішення конфліктів у сім'ї, що впливає на її стабільність; сімейні межі (англ. – family boundaries) – відображають рівень відкритості сім'ї до взаємодії із зовнішнім середовищем та регулювання контактів з іншими людьми. Ці параметри є основою *циркумплексної моделі Д. Олсона* (від лат. circumplexus – охоплення; оточення; обіймання; англ. – Olson's Circumplex Model), яку широко використовують у психології для оцінювання ефективності функціонування сім'ї. Літ.: Olson, 2000; Olson, & Gorall, 2003; Olson, & DeFrain, 2006, Мізін, 2021. (Л. Боброва).

Подружня сумісність – ступінь узгодженості фізичних та особистісних характеристик членів подружжя, що виражається в їхній задоволеності шлюбом. Зовнішнім та об'єктивним показником П. с. є сам факт збереження шлюбу, внутрішнім і суб'єктивним показником – переживання дружиною і чоловіком психологічного комфорту, надійності, захищеності, задоволення від спілкування одне з одним. П. с. шлюбних партнерів, що має набутий характер і формується на основі шлюбного потенціалу, ґрунтується на взаємному позитивному психологічному сприйнятті якостей характеру, темпераменту, розуму, звичок і потреб, а також суттєво залежить від взаємної поваги, симпатії, дружби, кохання, єдності поглядів та уявлень. П. с. є багатоплановою та охоплює такі базові аспекти, як-от: соціальний (узгоджене розуміння подружжям сенсу життя, суспільна активність, ставлення до себе і до інших людей), сексуальний (відповідність реальної сексуальної поведінки кожного із шлюбних партнерів очікуванням іншого), психологічний (гармонійність взаємодії характерів, темпераментів, когнітивних і вольових якостей подружньої пари), побутовий (узгодженість поглядів на стиль життя, призначення сім'ї, сімейні ролі). Пріоритетним аспектом вважають психологічний, оскільки він найбільше

впливає на стабільність шлюбу і психологічний добробут сім'ї. Літ.: Перепелюк, 2019; Столярчук, 2015. (*О. Столярчук*).

Психологічне здоров'я сім'ї – рівень психологічного добробуту родини, що забезпечує адекватні життєвим умовам стан і регуляцію поведінки, спроможність протистояти небажаним впливам соціального середовища. Рівень П. з. с. визначається психологічним, соціальним, економічним, біологічним і психологічним чинниками. Оскільки сім'я складається з окремих особистостей, то їхнє психологічне здоров'я впливає на психологічне здоров'я всієї сім'ї як один з аспектів *психологічного* чинника; сюди також відносять психологічну атмосферу сім'ї, частоту і характер міжродинної взаємодії, рівень узгодженості та згуртованості поведінки членів родини. *Соціальний* чинник на предметному рівні відображає успішність взаємодії конкретної родини з іншими соціальними інститутами. *Економічний* чинник проявляється через матеріально-побутове становище родини – її фінансові можливості, наявність та облаштованість житла тощо. *Біологічний* чинник психологічного здоров'я сім'ї відбиває стан фізичного здоров'я усіх її членів, а також ступінь їхньої фізіологічної сумісності. Провідні критерії П. з. с.: схожість родинних цінностей, функціонально-рольова узгодженість, сімейна адаптованість та ідентичність, емоційна задоволеність, баланс між сімейною стабільністю і розвитком. В умовах перманентної турбулентності суспільного розвитку П. з. с. забезпечує економічну, соціальну, фізичну і психологічну безпеку та захищеність для своїх членів. Літ.: Кошонько, 2010; Столярчук, 2015. (*О. Столярчук*).

Родовід (генеалогічне дерево) – історія роду, родинних зв'язків, зафіксована в письмовій формі. Писані Р., родові герби мали представники української знаті; у селянському середовищі відомості про предків зберігалися в усних переказах. Вивчення родинного коріння сприяє пізнанню та збереженню сімейної історії, психосоціального досвіду предків. Відповідно до прийнятих у міжнародній практиці стандартів генеалогічні відомості можуть бути представлені в декількох форматах, найчастіше – у

вигляді дерева або діаграми. На дереві роду найстарші покоління зображують зверху, а молодші – знизу Сучасний запит на генеалогічні дослідження свідчить про їхню важливість для особистої, сімейної ідентичності. Українські генеалогічні ресурси «Родовід» (<https://uk.rodovid.org>), «Пращур» (<https://prashhur.com>), які зібрали значний архівний матеріал, можуть надати цифрові шаблони для конструювання власного родоводу. Створення (виготовлення, малювання) родового дерева як педагогічний, терапевтичний прийом широко використовують у сучасній педагогіці та психології. Літ.: Собчук, 2014; Недосєкіна, 2010. (Г. Бондаренко).

Сім'я – мала соціальна група, спільність якої ґрунтується на шлюбі чи кровній спорідненості і яка здійснює спільну життєдіяльність на основі спільного побуту, матеріальної і морально-психологічної взаємодопомоги. С. завжди була основою суспільства, тому її тип і форма залежать від національних особливостей народу, соціальних та економічних відносин і змінюються разом з ними. Історичні та археологічні матеріали свідчать про формування в Україні переважно *моногамної* С. (один чоловік має лише одну жінку). Тип моногамної С. визначається кількістю шлюбних пар і кровно споріднених членів у ній. За цією ознакою українські С. поділяють на прості, які ще називають малими, елементарними, індивідуальними, нуклеарними (від лат. *nucleus* – ядро), і складні, відомі під назвою великі, нерозділені. Найбільш поширеною в Україні у XIX-XX століттях, як і загалом у розвинених суспільствах, була *проста* С. Оптимальне функціонування С. залежить від правильного розподілу ролей і позасімейних обов'язків, ситуативної гнучкості. Інтеграція С. відбувається завдяки напрацюванню загальної стратегії поведінки чоловіка і дружини шляхом формування взаємної толерантності до певних особистісних рис, самовиховання і стриманості задля психологічного уподібнення відповідно до уявлень сімейного партнера. Інтегратором міжособистісних стосунків у С. є її психологічний центр – ідентифікаційно-сміслова домінанта, навколо якої об'єднується весь спектр суб'єкт-суб'єктних взаємодій, спосіб поєднання

«Я» і «Ми», зона вироблення психологічної, етичної і ціннісної сумісності всіх її членів. Психологічний центр С. змінюється в процесі її становлення і розвитку: у період виникнення С. – це стосунки між подружжям, у період її зростання – догляд за дітьми та їх виховання, у період зрілості – відпускання дітей у самостійне життя. Регулятивна роль психологічного центру С. полягає в дієвому поєднанні індивідуальних потреб, цілей, цінностей членів С. у загальносімейні. (Ю. Приходько).

Сім'я егалітарна – сім'я, у якій право голосу має кожний її член незалежно від віку, статі чи статусу, а розподіл сімейної влади має ситуативний характер залежно від можливостей і ситуації. Цю сім'ю не слід плутати із синкретичною (подружньо-демократичною), де право влади і право голосу є однаковими лише для кожного члена подружжя і не поширюються на дітей чи інших членів сім'ї. С.е є найбільш сучасним і прогресивним типом сім'ї за ознакою розподілу влади. Характеристики С.е близькі до виокремлених К. Роджерсом ознак психологічно здорової сім'ї як такої, що сприяє повномірному розвитку особистості кожного її члена. Основні характеристики С.е: рівність і взаємоповага (сімейні стосунки будуються не на владі чи контролі, а на партнерстві, незалежно від віку чи ролі в сім'ї), безумовне прийняття та емпатійне розуміння членами сім'ї одне одного (кожного члена сім'ї приймають таким, яким він є, – без оцінювання, критики чи умов, а члени сім'ї прагнуть зрозуміти внутрішній світ одне одного, подивитися на ситуацію очима іншого), автентичне самовираження і відкрите, щире спілкування (члени сім'ї поведуться природно, не приховують справжніх емоцій і почуттів, не бояться висловлювати свої погляди, не звинувачують іншого), підтримання самореалізації (у сім'ї створюються умови для того, щоб кожен міг розвиватися, робити вибір, брати на себе відповідальність і йти власним шляхом). Літ.: Столярчук, 2015; Rogers, 1961. (О. Столярчук).

Сім'я проста – сім'я, що складається з однієї шлюбної пари (чи одного з батьків) з неодруженими дітьми або без них. Є кілька її різновидів:

подружня пара, повна сім'я – батьки і діти, неповна сім'я – один з батьків і діти. Серед українців традиційно переважала повна сім'я. Дуже рідко траплялися сім'ї, що склалися лише з подружжя, оскільки народна мораль трактувала бездітність як покарання за гріхи. Неповні сім'ї зазвичай виникали внаслідок смерті одного з подружжя і дуже рідко – через розлучення. Єдина причина розлучення, яку могла сприйняти громада, – коли у подружжя не було дітей. Народна і християнська мораль була проти розірвання шлюбу. Іноді з різних причин чоловік або жінка залишали свою сім'ю і створювали нову, у якій жили «на віру» (без шлюбу). Громада і держава такі подружжя не вважали сім'єю; до них зазвичай ставилися негативно і з осудом. Удови і вдівці з дітьми, які становили основну частину неповних сімей, одружувалися, але не раніше, ніж через рік після смерті чоловіка або жінки (Ю. Приходько).

Сімейна динаміка – це сукупність процесів і змін, що відбуваються в межах сім'ї протягом часу, які визначають взаємодію між її членами, етапи розвитку сімейних відносин, а також вплив внутрішніх і зовнішніх чинників на функціонування сім'ї. Основні аспекти С. д.: 1) структура сім'ї, що охоплює кількість членів родини, їхні вікові, статеві та соціальні характеристики, а також тип сім'ї (нуклеарна, розширена тощо); 2) сімейні ролі, які визначають функції кожного члена сім'ї, наприклад: батька, матері, дитини чи опікуна. Зміна або порушення цих ролей може впливати на стабільність сімейних відносин; 3) комунікація в сім'ї, що є процесом обміну інформацією, емоціями та очікуваннями між членами родини. Відкрита і конструктивна комунікація є основою гармонійної динаміки; 4) сімейні конфлікти, які виникають через розбіжності в потребах, цінностях чи цілях. Рівень і спосіб їх розв'язання значною мірою впливають на емоційне здоров'я родини; 5) згуртованість і гнучкість, що характеризують взаємозв'язок між членами родини, рівень емоційної близькості та здатність адаптуватися до змін; 6) вплив зовнішнього середовища, зокрема економічних, культурних, соціальних та екологічних факторів, які істотно

впливають на функціонування сім'ї. С. д. є важливим аспектом розгляду для психології, соціології та педагогіки, адже визначає умови виховання дітей, підтримання дорослих членів родини та функціонування сім'ї в суспільстві. Гармонійна динаміка сприяє психологічному добробуту, водночас дисфункціональна може призводити до стресу, конфліктів і порушення сімейних відносин. Літ.: Olson, 2000; Помиткіна, Злагодох, Хімченко, & Погорільська, 2010; Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2020; Бейкер, & Варга, 2022. (Л. Боброва).

Сімейна інтеграція (англ. *integration*; від латинського «*integratio*» – поповнення, відновлення) – процес нерозривно пов'язаний із сімейною адаптацією; добровільне об'єднання, узгодження позицій, уявлень, думок членів подружжя щодо різних аспектів сімейного життя: стилю взаємних стосунків та очікувань, матеріально-побутового забезпечення, сімейного бюджету, системи цінностей, способу проведення вільного часу, інтимних взаємин, народження дітей, стосунків із прабатьківськими родинами, ставлення до професійної та громадської діяльності подружнього партнера/ки, суспільних цінностей. Зазначений процес уможливорює формування психологічної єдності подружжя: утворення спільних для членів подружжя настановлень, сімейних норм, цінностей, переконань; емоційної близькості: розвиток і поглиблення довіри в стосунках, взаємної підтримки та поваги, поглиблення взаєморозуміння; актуалізацію адаптаційного ресурсу сім'ї: підвищення здатності до пристосування до нових умов (міграція, народження дитини, хвороба одного із членів сім'ї), вирішення проблемних ситуацій, конфліктів, опанування сімейних ролей; сприяє спільній власне сімейній діяльності членів подружжя: досягненню взаємної узгодженості намірів, цілей у спільних справах, прийняттю сімейних обов'язків, співпраці; об'єднанню зусиль членів подружжя для досягнення спільних цілей. Соціально-функціональними механізмами сімейної інтеграції є спільність долі (процеси, що підтримують формування уявлень і навичок, які є підґрунтям власне сімейного, а не індивідуального задоволення потреб

членами подружжя) та емоційна ідентифікація (підтримується емоційними стосунками симпатії між членами сім'ї). Літ. : Омельченко, 2014; Федоренко, 2024. Мушкевич,...& Дучимінська, 2018 (*Л. Омельченко*).

Сімейна криза – загострення суперечностей у сімейній взаємодії, різке погіршення ритму сімейного життя, коли звичні способи реагування членів сім'ї не розв'язують посталі проблеми. Хоча переживання С. к. супроводжується зростанням емоційної напруженості, тривожності, роздратованості через необхідність адаптації, важливо розглядати цей період не лише як виклик, а і як шанс для зростання, зміцнення стосунків, формування нових навичок. С. к. за ознакою передбачуваності поділяють на нормативні і ненормативні. Основними ознаками *нормативної* С. к. є її прогнозованість у часі (кризові події пов'язані з типовими етапами розгортання сімейного циклу, наприклад: шлюб, народження дитини, перехід дітей до самостійного життя тощо). Дослідники розглядають такі нормативні кризи сімей з дітьми, як-от криза прийняття подружніх зобов'язань, криза народження першої дитини, криза входження дитини в зовнішні соціальні інститути, криза прийняття дорослішання дитини, криза залишення дорослою дитиною батьківської сім'ї. Нормативні С. к., хоч і досить поширені, загалом не є обов'язковими, їх перебіг та інтенсивність можуть варіюватися в різних сім'ях залежно від рівня психологічного здоров'я. Якщо ж кризу викликає несподівана негативна подія, то розгортається *ненормативна* С. к. До типових ненормативних сімейних криз відносять: кризу подружньої зради, кризу домашнього насильства, кризу тяжкої хвороби/смерті члена родини, кризу інцесту. Подолання ненормативної кризи вимагає від членів родини значної згуртованості та взаємної підтримки. Літ.: Столярчук, 2015; Федоренко, 2022. (*О. Столярчук*).

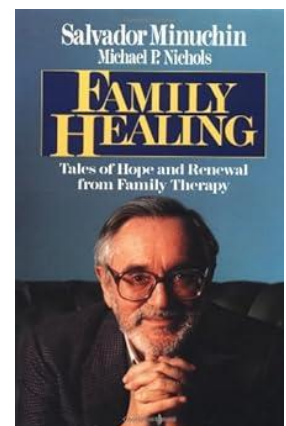
Сімейний конфлікт – суперечність між членами сім'ї, що виникає в процесі їхньої взаємодії через розбіжності в поглядах, цінностях, потребах, очікуваннях чи ролях і проявляється в емоційному напруженні, протистоянні або відкритому зіткненні позицій, які порушують гармонію сімейних

відносин. Залежно від того, хто із членів родини є учасниками С. к., розрізняють такі їх типи: подружні, батьківсько-дитячі, між бабусями/дідусями і внуками. У сучасних родинх найбільш поширеними є подружні конфлікти, значно рідше трапляються конфлікти між бабусями/дідусями і їхніми внуками. За ознакою наслідків С. к. поділяють на *конструктивні (творчі)*, що супроводжуються розв'язанням проблеми, усуненням негативних емоцій, прощенням та відновленням взаєморозуміння, і *деструктивні (руйнівні)*, які вирізняють несправедливе завершення ситуації щодо когось із членів родини, руйнація довіри, пригнічення самоповаги, відчуження. Також з погляду наслідків більш небезпечним є *латентний (прихований) С. к.*, аніж відкритий. Характерні ознаки латентного родинного конфлікту: демонстративне мовчання, холодність, ігнорування партнера тощо; такий конфлікт супроводжується накопиченням негативного ставлення до іншого члена родини і тривалістю нерозв'язуваної суперечливої ситуації. Натомість *відкритий С. к.* має добре виражені зовнішні вияви: взаємні словесні претензії та докори, висловлення образи, демонстративні дії тощо. Літ.: Столярчук, 2015; Турбан, 2016. (О. Столярчук).

Сімейна пружність – властивість (від англ. – family resilience), яка співвідноситься з властивістю пружності особи (resilience) і її стосунками з іншими (relationship resilience). У позитивній психології П. с. трактують як процес, що пов'язує взаємодію між чинниками ризику і захисними факторами з певним результатом, завдяки чому захисні фактори через різні ситуаційні процеси зменшують ризик і в кінцевому підсумку зумовлюють позитивний результат для членів сім'ї. Щодо сімейної системи пружність визначається процесами, які дають сім'ї змогу більш ефективно долати кризи чи довготермінові стреси, що виникають у сім'ї чи поза нею, і ставати сильнішою. Це також позитивні моделі поведінки, компетентності, продемонстровані окремими членами і сім'єю загалом, які визначають здатність сім'ї відновлюватися шляхом збереження/відновлення її цілісності. Сім'я, яка здатна знизити ризик дисфункції та активно ініціює процеси, що

сприяють її відновленню і зростанню після кризи, має власну конфігурацію внутрішніх процесів, які дають їй сили для подолання довготривалих труднощів. Є три ключові сфери прояву П. с.: 1) сфера систем переконань – виражена через надання труднощам сенсу, здатність дивитися на світ позитивно, а також трансцендентність і духовність сім'ї; 2) сфера моделей організації сім'ї – характеризується оптимальною гнучкістю, широкими стосунками і соціальним та економічним потенціалом сім'ї; 3) сфера спілкування та розв'язання сімейних проблем – передбачає чіткі і послідовні звернення, відкрите емоційне вираження, співпрацю в подоланні проблем, де основним аспектом є зміна режиму: з «реактивного» щодо кризи на «проактивний» режим – як підготовка до очікуваних викликів і розгляд плану дій на випадок виникнення непередбачуваних викликів. Основною моделлю, що пояснює ці процеси, є модель пружності сімейних стресів, пристосування та адаптації (Resilience Model of Family Stress, Adjustment and Adaptation), яку запропонували М. МакКаббін і Г. МакКаббін. Літ: М. McCubbin, & Н. McCubbin, 1993; St-Louis, 2002; Walsh, 2012. (Ю. Горбанюк).

Сімейний холон (англ. *holon*; від грецького «*holos*» – *ціле*) – одиниця структурного аналізу сім'ї; диференційована сукупність сімейних ролей. Виокремлюють чотири сімейні холони: 1) подружній – первинна підсистема, що визначає правила сімейного співжиття; виконує завдання: розподілу відповідальності й сімейних ролей, визначення цінностей, вироблення ритуалів, що становлять підґрунтя сімейної ідентичності; 2) батьківський – основним завданням є виконання батьківських функцій: піклування, вимоги – прояву очікувань до розвитку та поведінки дитини, контролю, результатом їх здійснення є формування батьківських почуттів (прихильність, любов, відповідальність тощо); 3) суродженці (брати й сестри) – провідна функція: опанування стилів і способів спілкування з однолітками; 4) індивідуальний

холод – це те, що являє собою особистість поза межами сім'ї. У науковий обіг поняття ввів С. Мінухін, американський психотерапевт, основоположник структурного підходу у сімейній терапії. Він не трактував сім'ю простим набором окремих підсистем, а розглядав її цілісним організмом, системним утворенням, що водночас є і цілим, і частиною чогось більшого (суспільства), як кожен її член є водночас і окремою особистістю, і органічною частиною сімейної структури. Літ.: Омельченко, 2014; Федоренко, 2024. Мушкевич,...& Дучимінська, 2018; Minuchin, 2012; (Л. Омельченко).

Сімейні ролі – це сукупність очікуваних поведінкових патернів, обов'язків і функцій членів родини як моделей поведінки, об'єктивно заданих позицією особистості в сімейній системі. Різновиди С. р. обумовлені шлюбом, кровною спорідненістю і функціональним розподілом. Щодо шлюбу ролі поділяються на *подружні* (чоловік/дружина) і *опосередковані шлюбом* (свекор, свекруха, теща, тесть; невістка, зять, сват, шурин). Згідно з кровною спорідненістю – на батьківсько-дитячі (мама/тато; син/донька); ролі суродженців/сиблінгів (сестра/брат); кровної спорідненості (бабуся, дідусь; дядько, тітка; небіж, двоюрідний брат/сестра). За функціональним розподілом розрізняють такі С. р.: організація побуту (господар/господиня); матеріальне забезпечення (годувальник); родинна соціалізація дитини (вихователь); налагодження зовнішніх зв'язків та дозвілля (організатор). Члени сім'ї можуть також виконувати додаткові (непрямі) ролі, які стосуються функцій, що не є характерними для сімейного контексту, а зумовлені особистісними властивостями та вподобаннями членів сім'ї, які виконують їх свідомо або ж навіть несвідомо. Такими ролями можуть бути: «няня», «цап-відбувайло», «тиран», «дипломат», «адвокат» тощо. Ці ролі не прив'язані ні до віку, ні до становища в сім'ї, а зазвичай відображають характер й уподобання особистості-носія та усталених стосунків у родині (наприклад, «нянею» може бути дитина щодо батьків або хтось із подружньої пари щодо свого шлюбного партнера). Узгодженість С. р., здатність до задоволення індивідуально-сімейних потреб, їх відповідність завданням

життєвого циклу сім'ї є вагомим чинником сімейного добробуту і функціональної спроможності сімейної системи. Літ.: Столярчук, 2015; Карпова, 2016. (*О. Ловка*).

Сімейні цінності – це світоглядні уявлення та моральні настановлення, що ґрунтуються на традиційному розумінні інституту сім'ї, взаємин між її членами, а також відповідальній шлюбній і сімейній поведінці індивіда; забезпечують культурне і демографічне відтворення суспільства. Особливістю С. ц. є їхня соціальна природа в поєднанні з індивідуальними формами оволодіння й вираження; вони виконують функцію регуляторів поведінки, визначаючи моделі взаємодії в родині. До традиційних цінностей української сім'ї належать: подружня вірність; піклування про дітей і батьків; взаємна любов і повага між подружжям; злагода й довіра між членами родини; здоровий спосіб життя; дотримання народних звичаїв, збереження традицій; гостинність; цінність багатодітності тощо. Ці принципи формувалися впродовж століть, відображаючи історичне уявлення про родину; вони наголошують на важливості офіційного оформлення шлюбу, стабільності шлюбних стосунків, народженні та вихованні дітей у сімейному середовищі з участю обох батьків. Традиційні ролі чоловіка і жінки, а також пріоритет збереження шлюбу над розлученням є невід'ємним складником цієї концепції. Сучасний світ вносить корективи в систему С. ц. – під впливом суспільних трансформацій і глобалізаційних процесів сучасна сім'я дедалі частіше орієнтується на індивідуалістичні цінності. Традиційні принципи поступаються місцем новим акцентам, серед яких: цінність інтимних і сексуальних взаємин у сім'ї; потреба в емоційному партнерстві між подружжям; значущість відпочинку і дозвілля; зростання автономії жінок у сімейних стосунках. Різноманітність сучасних сімей, зумовлена різними стилями життя, рівнем добробуту, числом дітей, а також характером взаємин між членами родини, збагачує уявлення про С. ц., водночас підкреслюючи складність у досягненні балансу між традиційними засадами і новими реаліями. Попри всі трансформації С. ц. залишаються основою

стабільності суспільства; вони сприяють соціальній згуртованості, формують культуру взаємоповаги і забезпечують емоційний добробут кожного члена родини; їх збереження й адаптація до сучасних викликів є завданням не лише окремих родин, а й важливим напрямом державної політики. Літ.: Канішевська, 2014; Михайленко, 2014; Особа, 2012. (*Л. Боброва*).

Сімейно необхідна інформація – інформація, наявність якої унормовує функціонування сімейної системи, налаштовує її членів на забезпечення нагальних сімейних потреб та постає підґрунтям підтримки їхнього психічного здоров'я. У межах сім'ї у кожного з подружньої пари актуалізуються різноманітні потреби, задоволення яких безпосередньо пов'язане з подружнім партнером: потреба в любові, прийнятті, визнанні, симпатії, повазі, визнанні самотійності. Відсутність С.н.і. спричинює комунікативні проблеми сім'ї – ситуації, коли унеможлиблюється передавання інформації про певну потребу одного зі шлюбних партнерів іншому: причому задоволення цієї потреби залежить від іншого члена сім'ї. У зазначеному процесі виокремлюють три етапи: 1) інформаційно-дефіцитний (виникнення потреби, усвідомлення членом подружжя її наявності, неможливість комунікації на тему її задоволення, можлива поява уявного – не реального – обговорення нагоди задоволення зазначеної потреби, прогнозування поведінкової реакції члена подружжя на прохання про її задоволення (зазвичай негативної); 2) замінювано-спотворена комунікація (член подружжя прагне повідомити свого партнера про наявну проблему, проте через брак здатності висловитися прямо шукає шляхи можливого пояснення своєї потреби; наприклад, дружина з незадоволеною потребою в любові наполягатиме на відповідній поведінці чоловіка, проте спотворить причину потреби); 3) поведінково-комунікативний (член подружжя вдається до маніпулювання стосунками в сім'ї з метою створення ситуації, що дає змогу задовольнити актуальну потребу; комунікативна проблема на цьому етапі перетворюється на деструктивний конфлікт). Відновлення у сім'ї С.н.і. підтримуватиме процеси внутрішньосімейного

інформаційного обміну та запобігатиме розгортанню в ній комунікативних проблем. Літ.: Омельченко, 2014; Столярчук, 2015; Сингаївська & Осауленко, 2023 (*Л. Омельченко*).

Стосунки (від англ. – relationships) – узагальнена категорія, що характеризує різні форми взаємодії між людьми – суспільні і психологічні (міжособистісні). Така взаємодія складається з індивідуальних, вибіркових, свідомих дій. Людина не може жити без співпраці з іншими. Це об'єднує, формуючи потребу в тривалих зв'язках з людьми, зі світом, із самим собою. Вчинки однієї людини впливають на оточення і можуть визначати різні ситуації, приводити не тільки до очікуваного прямого результату, а й до багатьох опосередкованих і віддалених у часі наслідків. Види С.: сімейні, ділові, соціальні, дружні, романтичні. С. можуть трансформуватися з одного виду в інший. Незнання об'єктивних закономірностей побудови С. або небажання рахуватися з ними може призводити до складних ситуацій, тому розуміння основ побудови ефективних С. – це не тільки теоретична проблема, а й нагальна потреба сьогодення. С. складаються з особистих дій, значних або незначних обставин, створюваних самою людиною. Збалансовані С. вимагають від людей особистісної зрілості, важливими індикаторами якої є емоційна адекватність та відчуття довіри до життя. Саме ці чинники формують уміння проявляти й ідентифікувати свої почуття, бажання, емоції, потреби, а також сприяють формуванню навички розуміти інших. Люди живуть у світі, що швидко змінюється; проблеми об'єктивного і суб'єктивного характеру становлять загрозу для нашої внутрішньої цілісності, тому гармонійні С. та ефективна взаємодія є запорукою життєстійкості. Літ.: Мурті, 2020; Станчишин, 2021. (*В. Шмаргун*).

Структура сім'ї – це комплекс специфічних елементів, які забезпечують цілісність сімейної системи і є достатніми для підтримання її функціональної спроможності. С. с. утворюють такі категорії: 1) чисельний склад; 2) сімейні підсистеми; 3) сімейна ієрархія; 4) сукупність сімейних ролей, функцій і стосунків (внутрішніх і зовнішніх) та особливості побудови

меж (внутрішніх і зовнішніх), що визначають її функціонування. *Чисельний склад*, або кількість членів сім'ї, може варіюватися від двох членів і більше. Залежно від чисельного складу розрізняють повну або неповну сім'ю, багатодітну або малодітну тощо. С. с. можна описати через три її *підсистеми* (холони), що співвідносяться із життєвими циклами сім'ї: *подружньо-шлюбна* (чоловік і дружина), що після народження першої дитини автоматично трансформується в *батьківську* підсистему: батько/мати; після народження другої дитини започатковується підсистема братів і сестер – *суродженців (сиблінгів)*. Згідно із *сімейною ієрархією* С. с. – це система розподілу влади, авторитету й відповідальності в сім'ї, яка визначає порядок і вплив між її членами, упорядковує членів сім'ї відповідно до їхніх прав, обов'язків від найголовніших до менш значущих. Розрізняють *авторитарні сімейні структури*, де лідерство належить лише одному з батьків, і *егалітарні*, де розподіл функцій здійснюється відповідно до ситуації, потреб сім'ї та можливостей і здібностей кожного. Четверта категорія охоплює різні параметри сімейного функціонування як чинники динамічних змін сімейної структури: соціометричні позиції її членів, що характеризують міжособистісні стосунки; стосунки між членами сім'ї, між різними підсистемами всередині сім'ї та між сім'єю і соціальним оточенням тощо. Узгодженість цих параметрів представляє функціональні сімейні структури, а їх неузгодженість чи порушення зумовлює дисфункційні сімейні структури. Останні характеризуються коаліціями через покоління і прихованими коаліціями, перевернутою ієрархією, незбалансованою ієрархією в дитячій підсистемі, наявністю аутсайдерів тощо. Зміна функціональності структури залежить від її параметрів: згуртованості, ієрархії, гнучкості, зовнішніх і внутрішніх меж, рольового розподілу. *Згуртованість* визначають як психологічну відстань між членами сім'ї (зв'язок, емоційна близькість, емоційна дистанція), ступінь інтенсивності стосунків, за якої члени сім'ї сприймають себе як одне ціле. *Ієрархія* характеризує відносини домінування-підпорядкування в сім'ї та охоплює характеристики різних аспектів сімейних

відносин: авторитетність, домінування, ступінь впливу одного члена сім'ї на інших, право приймати рішення. *Гнучкість* означає здатність сімейної системи адаптуватися до змін зовнішньої і внутрішньо-сімейної ситуації. Для ефективного функціонування сім'ї потрібне оптимальне поєднання внутрішньо-сімейних змін зі здатністю зберігати свої характеристики стабільними. Аналіз С. с. дає змогу визначити спосіб реалізації сімейних функцій – як під час функціонування здійснюється розподіл прав, обов'язків і влади між членами сім'ї. *Межі (кордони, границі) сім'ї, родини* – відносини між сім'єю і соціальним оточенням, а також між різними підсистемами всередині сім'ї. Це гласні і негласні домовленості між членами сім'ї щодо того, хто і що може собі дозволити робити в сім'ї і поза її межами, з ким члени сім'ї спілкуються і будують стосунки. Виділяють такі види меж (кордонів) сім'ї: а) *внутрішні* – регулюють відносини між різними підсистемами всередині сім'ї. Це правила, що визначають взаємодію між членами різних сімейних підсистем; б) *зовнішні* – регулюють відносини між сім'єю і соціальним оточенням. Границі оцінюють з погляду рівня їхньої проникності: 1) *ригідні* (жорсткі) – забезпечують автономію членів сім'ї, ізолюють їх одне від одного, наділяють когось одного більшими повноваженнями і правами; 2) *чіткі* – коли кожний член сім'ї і сімейна підсистема (батьківська, дитяча, подружня) має певні права, обов'язки, норми поведінки, які поліпшують комунікацію в сім'ї, полегшують узгодження і пристосування учасників різних підсистем; 3) *дифузні* (розмиті) – такі межі, коли функції підсистем неясні й нечіткі, коли члени сім'ї втрачають автономію. Так само можна охарактеризувати і зовнішні межі: від розмитих, коли в сім'ю приходять різні люди без попередніх домовленостей, коли вони потребують допомоги або «просто хочуть поговорити», до ригідних (жорстких), за яких система є замкнутою в собі і її члени ні з ким не спілкуються. Рольовий розподіл характеризує узгодженість сімейних ролей відповідно до завдань стадій життєвого циклу сім'ї. Літ.: Помиткіна,

Злагодух, Хімченко, & Погорільська, 2010; Семиченко, & Заслуженюк, 1998; Столярчук, 2015; Греса, 2023. (О. Ловка).

Суродженці, сибси, сиблінги (від англ. – siblings, sibs, sibbes) – єдинокровні діти по матері/батьку; одноюрідні брат або сестра, які мають спільних батьків (найближча спорідненість). Відповідно, суродженець – це один із двох або більше дітей, які мають спільних батьків. Термін використовують у сфері генетики як людей, так і тварин для уточнення ступеня генетичної спорідненості, а саме: повні/рідні суродженці, напіврідні, зведені, прийомні, прийняті в сім'ю на правах рідних (усиновлення/удочеріння). Більша деталізація ступеня генетичної спорідненості притаманна зоології, зокрема гіпології, де важливим є встановлення спорідненості для визначення ймовірності успадкування бажаних фізичних якостей, як-от, наприклад, у

Дві сестри,
Адо́льф Ві́льям Бугро

Леся Українка
з братом Михайлом

розведенні коней. У медичній сфері знань уточнення ступеня генетичної спорідненості пов'язано з вивченням спадкової патології та генних і хромосомних захворювань. Також визначення ступеня генетичної спорідненості встановлює порядок правонаступництва й підкреслює належність до певного роду і, відповідно, до певної емоційної системи стосунків, що має значення для формування особистості людини. Його використання в психології

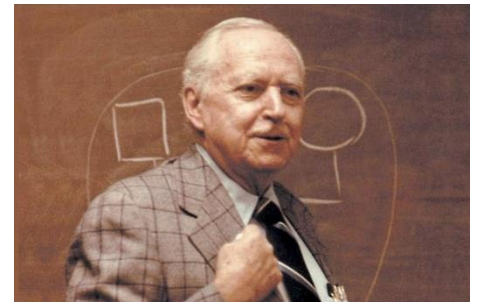
спирається на традицію зростання дітей в одній сім'ї, що формує у них певний тип взаємин, емоційних стосунків прихильності та підпорядкованості згідно з порядком народження в сім'ї та віковими характеристиками. Досліджують різні характеристики особистості суродженців, що пов'язані з їхньою позицією і порядком народження в сім'ї, а також значення цих ознак для соціалізації та створення власної подружньої пари і побудови сім'ї.

Австрійський психолог Альфред Адлер описав психологічні характеристики суродженців з різними позиціями і порядком народження в батьківській сім'ї: одинаки, старші, середні і молодші діти. Термін також спрощує перелік членів сім'ї, коли треба скласти генограму чи описати сімейну систему. Літ.: Маркевич, Загородній, & Тарасова, 2011; Крупник, 2019; Adler, 1964; 1998. (Г. Бевз).

Ступені сімейної спорідненості – система номінації родичів певної родини. Розрізняють СС по прямій лінії найближчих кровних родичів, що зазвичай охоплює не більше ніж чотири покоління як у висхідному, так і низхідному напрямках. Перший ступінь – між батьками і їхніми дітьми, другий – між дідами і онуками, третій – між прадідами і праонуками. Система номінації родичів не за низхідною і висхідною лініями, а за спорідненістю бокових ліній, охоплює таких родичів: рідні брат (брати) з його (їхніми) нащадками і сестра (сестри) з її (їхніми) нащадками; рідні дядьки й тітки з батькового і матиного боку (у південно-західних українських говірках зберігаються номінації «стрий», «вуйко», «стрийна», «вуйна»). Діти рідних тіток, дядьків – «двоюрідний брат», «двоюрідна сестра». Поняття «рідний син дочки (сина) брата (сестри) діда (баби)» передається назвами-словосполученнями: «троюрідний брат/сестра». На позначення неповної СС вживають номінації, які виражають поняття «нерідний батько» – «вітчим», «нерідна мати» – «мачуха», «нерідний син» – «пасинок», «нерідна дочка» – «пасербиця», «падчурка». Система номінації членів родини, пов'язаних між собою не кровно, а внаслідок шлюбу, мають три категорії за родом відносин: 1) між чоловіком і дружиною та її родичами; 2) між дружиною і чоловіком та його родичами; 3) між батьками одружених, між зятями і невістками. Номінації: «зять», «невістка», «тесть/теща», «свекор/свекруха». Для вираження поняття «брат дружини» вживають синоніми «шурин», «швагер», «швагро», «дівер», «своjak». Дружина брата – «братова». Дружин рідних братів одну щодо одної називали «ятрівками» або

«діверками». Батьків подружжя одне щодо одного називають «сватами». Літ.: Бурячок, 1961; Поріцька, 2008. Т. 4. Кн. 1. (О. Таран).

Теорія сімейних систем Мюррея Боуена (Murray Bowen) – розкриває закономірності та механізми формування кожної сімейної системи як унікальної і неповторної через взаємопов’язані сімейні процеси; трактує сім’ю як емоційну одиницю і комплексну систему взаємозв’язків, що формуються через взаємне відображення її членів та динаміку сімейних процесів, впливаючи тим самим на її загальну стабільність. Процес взаємодії і взаємовпливу на емоційні стани кожного члена сім’ї можна розглядати як динамічне утворення, що охоплює вісім структурних одиниць: 1) диференціація Я; 2) емоційний процес нуклеарної (ядерної) сім’ї; 3) трикутники (тріангуляція); 4) процес сімейної проєкції; 5) мультигенераційний процес передавання; 6) позиція суродженця (англ. – sibling), і дві додаткові – 7) емоційне відсікання/відтинання і 8) соціальний емоційний процес (соціальний регрес). Т. с. с. створено 1954 р. на основі лікувальної практики М. Боуена, коли він працював у Національному інституті психічного здоров’я, Джорджтаунському університеті і заснованому ним Джорджтаунському сімейному центрі. Теорія базується на принципах психоаналізу, еволюційної біології, зокрема на теорії еволюції Ч. Дарвіна, що формує динамічний погляд на поколінний емоційний розвиток як складний емоційно-поведінковий комплекс, властивий усьому живому, починаючи з еволюційного рівня рептилій і птахів. Основою Т. с. с. є емоційні процеси, що ініціюються та передаються в сімейній системі впродовж поколінь. Для їх пояснення М. Боуен використовує трансгенераційний підхід і поглиблене розуміння динаміки розвитку «материнсько-дитячого симбіозу» через «тривожну» або «функціональну» прихильність (англ. – attachment). Остання спрямовує процеси диференціації в напрямку автономного функціонування. Динамічні процеси в сім’ї, як

емоційно детерміновані, створюють сумісне «емоційне поле» конкретної сім'ї з відповідними ознаками функціонування її членів. Як базову характеристику емоційної системи М. Боуен розглядає «тривогу», що детермінує емоційні процеси і визначає форму їх урівноваження: або через тяжіння до згуртованості аж до злиття, або через вибір диференційованості, автономності аж до самотності. Поняття, які використовує М. Боуен, започатковуються в симбіотичній позиції дитини з матір'ю, що проявляється в недиференційованості і злитті «сімейної его-маси». Здатність індивіда до формування та збереження власного «Я» у стосунках з іншими буде залежати від ступеня диференціації двох систем: емоційної, як більш еволюційно ранньої, і розумової, як більш еволюційно пізньої. Процеси диференціації допомагають людям формувати власну автономність та уникати воронок реактивних полярностей (злиття або відторгнення). Набуття характеристик зрілої особистості пов'язано зі здатністю людини урівноважувати ці сили. Висновок М. Боуена, що індивідуальні проблеми членів сім'ї тісно пов'язані із загальною динамікою сімейних взаємин, підтверджуються впродовж багатьох років як науковими дослідженнями, так і практикою. Цей висновок став принципом терапевтичної роботи із сім'ями, у контексті якого індивідуальні запити не розглядають ізольовано, а лише з урахуванням динаміки загальної сімейної системи. Літ.: Посвістак, 2017; Michael, & Nichols, & Schwartz, 2005; Bowen, 1978. (Г. Бевз).

Трансгенераційна передача – (*transgenerational*: транс - через, генерація - покоління) використовується для пояснення збереження у поколінні певних змін без прямого контакту із початковим фактором, що їх викликав. В своїй основі має як біологічне підґрунтя (епігенетичне, що носить науково-доказовий характер), так і опирається на соціально-психологічні механізми, що описані в психотерапевтичній практиці та польових спостереженнях Вінцент де Гольжака, І. Бозормені-Надь, Ан Анселін Шутценбергер, Жосефіни Хілгард, Ніколя Абрахам, Марії Тьорьок, Француази Дальто. Т.г.п. діагностується через такі ознаки: 1) відсутність

прямого впливу в поколінні; 2) стабільна наявність певного ефекту; 2) виключення ймовірності прояву ефекту через наслідування та навчання. В психології Т.г.п пояснює перенесення травматичного досвіду, як неусвідомленої емоційної напруги, в досвід наступних поколінь, що не піддається урегулюванню, оскільки причини та засоби його вирішення лежать в минулому. Проявляється через замовчування подій, які викликали сильні емоційні переживання (страх, сором, провину), несвідому ідентифікацію себе із значущою людиною, сімейні таємниці, невидимі лояльності та парентифікацію, явище «примар в шафі», сімейну бухгалтерію, повтори в сімейних історіях, синдром річниці та міфологізація знань про сім'ю. Т.г.п слід відрізнити від *міжпоколінної передачі (intergenerational inheritance)*, що є наслідком прямого впливу як на батьків, так і їхніх безпосередніх нащадків (під час вагітності матері, в результаті агресивних середовищних впливів). Літ.: De Gaulejac, 2012; Schützenberger, 2007; Schützenberger, 2015. (Г. Бевз).

Функції сім'ї (від лат. *functio* – виконання, звершення) – діяльність, спрямована на вирішення завдань особистого, сімейного й суспільного життя та задоволення індивідуальних, групових і суспільних потреб членів сім'ї, що стосуються сім'ї чи дотичні до неї. Відповідно до потреб і сфер життєдіяльності Ф. с. поділяють на чотири категорії: 1) біопсихічні (народження, сексуальна функція); 2) екологічні, що забезпечують, визначають і регулюють порядок життєдіяльності сім'ї (матеріально-економічна, виробнича, господарча, споживча; опікунська тощо); 3) соціально значущі (статус і місце людини в суспільстві); 4) соціопсихологічні (соціалізація, культура, відпочинок, рекреація, емоційно-експресивна, підтримувальна тощо). Кожна функція має два ракурси розгляду: суспільний та індивідуально-сімейний, що проявляються через стійкий спосіб взаємовідносин між сім'єю і суспільством (суспільно спрямовані Ф. с.) та особистістю і її сім'єю (індивідуально спрямовані Ф. с.). На побутовому рівні Ф. с. – це обов'язки і завдання кожного її члена одне

щодо одного (індивідуально спрямовані), сім'ї і суспільства в цілому (суспільно спрямовані). Ф. с. реалізуються шляхом аналогічного переліку сімейних ролей, як-от, наприклад, господарська функція – роллю господаря/господині. Зміст і наповнення Ф. с. змінюються залежно від суспільних (еволюція суспільства, місце сім'ї в суспільстві тощо) і поточних (життєвий цикл, структура сім'ї, потреби та очікування її членів, життєві ситуації тощо) змін. Історично суттєвою ознакою сім'ї є її дітородність, що, відповідно, трактують як її *специфічну* функцію. Зміст *неспецифічних* функцій відображає змінний характер зв'язку між сім'єю і суспільством та породжується певними обставинами, життєвими ситуаціями чи обмеженнями як примусом (накопичення і передавання власності, статусу; організація виробництва і споживання; ведення домогосподарства; відпочинок і дозвілля; турбота про здоров'я членів сім'ї; створення сімейного мікроклімату тощо). Змінність умов життя людини, її потреб і способів їх задоволення зумовлює новий зміст і наповнення Ф. с. З плином часу і змінними умовами життя функції модифікуються, звужуються чи розширюються, втрачаються чи коригуються, виконуються повною мірою або частково, стають домінантними або допоміжними. Нині розвиток соціальних інститутів освіти, індустрії дозвілля, харчування знижує потребу членів сім'ї у виконанні відповідних функцій та опануванні відповідних ролей. У змісті Ф. с. зростає також частка емоційно забарвлених потреб, що пов'язано з такими соціально-економічними процесами, як-от відокремлення виробництва (справи) від сімейного життя, що зумовило реалізацію низки Ф. с. поза межами сім'ї і породило дилему розподілу індивідуального життєвого часу в координатах «сім'я-робота» (внутрішньосімейна або зовнішньосімейна спрямованість Ф. с.). Наразі історично започатковані Ф. с. переважно зберігаються. Серед тих, які в тій чи іншій формі виконуються в сім'ї протягом усього її життєвого циклу, виділяють такі функції: виховну, матеріально-економічну, господарсько-побутову, сексуальну, рекреаційну, соціального контролю тощо. Ф. с. становлять цілісну соціально-психологічну систему, у якій

реалізація будь-якого її елемента тісно пов'язана з якісними параметрами життя її членів. Щоб забезпечити життєдіяльність членів сім'ї в певних умовах суспільного життя і на певному етапі життєвого циклу сім'ї, набір Ф. с. має бути достатнім (*функціональна сім'я*). *Дисфункційність* сім'ї настає в разі невідповідності набору Ф. с. або/та їх неналежного виконання умовам життя і завданням життєвого циклу сім'ї. Літ.: Федоренко, 2022; Потапчук, & Карпова, 2021; Столярчук, 2015; Давидов, & Поцулко, 2017. (Г. Бевз).

Шлюбна адаптація: вторинна – надмірне звикання членів подружжя одне до одного, послаблення подружнього кохання і нівелювання неповторності шлюбного союзу. На відміну від первинної Ш. а., яка відіграє сприятливу роль у розгортанні сімейних стосунків подружжя, вторинна Ш. а. є негативним явищем, здатним спровокувати сімейну кризу. Може виявлятися в таких аспектах, як-от *інтелектуальний* (зниження інтересу до шлюбного партнера як особистості внаслідок повторення ним у спілкуванні однакових думок, суджень, оцінок), *етико-комунікативний* (відверта демонстрація негативних якостей, думок і вчинків, використання під час спілкування неприйнятних жестів та інтонацій), *сексуальний* (одноманітність інтимних відносин, що призводить до зниження взаємної привабливості і послаблення статевого потягу). Суттєву роль у профілактиці вторинної Ш. а. відіграє збагачення партнерського подружнього спілкування. У сім'ї часто виникає феномен «буденності», і запобігти цьому може лише повноцінне спілкування. У бездітній подружньої пари вторинна Ш. а. може розгортатися швидше й інтенсивніше, оскільки є висока ймовірність того, що у чоловіка і дружини без переходу до нових, батьківських родинних ролей поглиблюватиметься застій у подружніх ролях і функціях. Літ.: Поліщук (Ред.), 2021; Столярчук, 2015. (О. Столярчук).

Шлюбна адаптація: первинна – процес пристосування членів подружжя до шлюбного життя, який полягає в поступовому взаємному узгодженні їхніх потреб, думок, почуттів і поведінки. Адаптація відбувається впродовж першого року після одруження, охоплює всі сфери сімейних

відносин і базується на взаємному побутовому, емоційному, етично-культурному пристосуванні чоловіка і дружини, узгодженні ними дошлюбних зразків позасімейної поведінки, обов'язковому включенні їх у коло взаємних родинних зв'язків. Провідні площини подружньої взаємодії, де відбувається адаптація, такі: матеріально-побутова (узгодження прав та обов'язків подружжя щодо виконання домашніх справ, а також формування моделі планування і розподілу сімейного бюджету, яка б задовільняла подружжя), ціннісно-особистісна (поєднання світоглядів, ідеалів, інтересів, ціннісних орієнтацій, настановлень, а також особистісних і характерологічних особливостей чоловіка і дружини), інтимно-особистісна (досягнення подружжям сексуальної сумісності, що передбачає їхню взаємну не тільки фізіологічну, а й емоційну задоволеність інтимними стосунками). Успішність адаптації до сімейного життя в молодій родині залежить від відповідності мотивації шлюбу партнерів, тривалості періоду дошлюбних стосунків, психологічної сумісності партнерів, їхньої готовності до сімейного життя. Літ.: Мушкевич, Федоренко, Магдисюк, & Дучимінська, 2018; Столярчук, 2015. (О. Столярчук).

2.2. Правові та виховні засади батьківства і материнства

1	батьківство	повноліття
2	батьківство відповідальне	позбавлення батьківських прав
3	батьківське неприйняття дитини	покоління
4	взаєморозуміння в батьківсько-дитячих стосунках щодо освіти дитини	представництво
5	взаєморозуміння	сім'я
	відчуження дитини	сімейне цілепокладання
6	виховання	Сімейний кодекс України
7	виховання дисконтинуальне	спадкування
8	виховання: статеве	спори між батьками щодо дитини
9	дитина	усиновлення
10	допоміжні репродуктивні технології	шлюб
11	дружнє опитування дитини	шлюб недійсний
12	замінна сім'я	шлюб цивільний
13	материнство	шлюб: розірвання
14	найкращі інтереси дитини	шлюб: розірвання шлюбу і діти
15		позбавлення батьківських прав

Батьківство – це стан, роль і досвід дорослих, пов’язані з народженням дитини, її вихованням, турботою про неї і відповідальністю, що виникає внаслідок біологічних зв’язків, усиновлення/удочеріння, замінного батьківства чи партнерства. Охоплює емоційні, соціально-психологічні та правові аспекти взаємин між батьками і дитиною, спрямовані на її розвиток, соціалізацію та формування самостійності. Б. є складним і динамічним процесом опанування дорослими нової ролі, що поєднує низку різноманітних емоцій (радість, любов аж до самопожертви тощо) з новими обов’язками, викликами та зміною життєвих пріоритетів і їхніми правовими наслідками. Має дві форми представлення: материнство і татківство, що відрізняються як статеві зумовленими ознаками, так і місцем та роллю жінки і чоловіка в суспільстві. Термін також охоплює сукупність підходів і практик соціалізації та виховання дітей, що визначають стиль батьківської поведінки. (О. Чистяк).

Батьківство відповідальне – свідомий вибір батьками дитини належного виконання батьківських функцій як особистого і соціального завдання; сукупність сформованих батьківських якостей, батьківських почуттів, знань і навичок, в основі яких лежить готовність взяти на себе відповідальність перед собою і суспільством за життя, здоров’я та виховання власних дітей. Становлення Б. в. відбувається завдяки усвідомленню і переживанню людиною своєї батьківської ролі та функцій, а також відповідальному аналізу проблем, що виникають.

Батьківське неприйняття дитини – один із найбільш поширених типів неправильного виховання. Неприйняття може бути явним і неявним. *Явне* неприйняття спостерігається тоді, коли народження дитини було небажаним, або тоді, коли планувався хлопчик, а народилася дівчинка, або ж навпаки. Складніше виявити *неявне* неприйняття. У таких сім’ях дитина, на перший погляд, є бажаною, до неї уважні, про неї турбуються, проте немає душевного контакту. Причиною Б. н. д. може бути почуття власної нереалізованості в одного чи обох батьків, наприклад щодо кар’єри.

Проекуючи свої проблеми на дитину, матір/батько ніби створює «емоційний вакуум» навколо неї, провокує власну дитину на зворотне неприйняття, унаслідок чого можуть розвиватися протестна поведінка та агресивність або відчуження, замкнутість, образливість і нерішучість; в обох випадках у характері дитини формуються риси невпевненості, нестійкості, негативізму, особливо в стосунках з дорослими. (О. Чистяк).

Взаєморозуміння – досягнення сутнісних узгодженостей у стосунках між людьми, партнерами і соціальними групами, що проявляються в осмисленні предмета взаємодії, двосторонньому взаємоприйнятті, схожості реагування (когнітивного, емоційного і поведінкового) та відгуку на предмет взаємодії, узгодженому розумінні мети, мотивів і настановлень партнерів, завдяки чому виникають прийнятні для них способи досягнення результатів спільної діяльності. В. можна трактувати водночас як процес, результат і стан. Досягненню В. між людьми сприяють певні умови, серед яких найважливіші такі: а) зацікавленість сторін взаємодії; б) усвідомлення прийнятності особистісних якостей партнера, що проявляються у взаємодії; в) урахування наслідків впливу різного ступеня на особистість у ситуації взаємодії з партнером; г) вироблення угоди і практичне її виконання за встановленими правилами; д) взаємна готовність поступитися певними інтересами. Ці умови зумовлюють виникнення у співучасників взаємної симпатії, довіри, психологічної сумісності в міжособистісних стосунках, що емоційно посилюють почуття В. і наснажують людей до спільної діяльності. Літ.: Чистяк, 2023; Синявський, & Сергєєнкова, 2007. (О. Чистяк).

Взаєморозуміння в батьківсько-дитячих стосунках щодо освіти – досягнення узгодженості щодо освітніх здобутків дитини завдяки врахуванню поглядів, позицій, можливостей одне одного і за умови розуміння іншого як особистості з її потребами, інтересами, настановленнями, переживаннями, досягненнями і поразками. Може досягатися на основі вигоди, домовленостей та екології. *Вигода*-досягнення взаєморозуміння спостерігається в разі переривистих зв'язків між батьками і

дитиною в умовах впливу ситуативних чинників, які є ключовими для подальшого розвитку подій. Діти в такій ситуації навчаються розуміти стани батьків і використовувати їх задля своєї вигоди. *Домовленість* у батьківсько-дитячих стосунках – це узгодження позицій кожного: батьків – щодо їхніх вимог до освітніх здобутків дитини, і дитини, яка згоджується їх реалізовувати заради морального задоволення батьків. *Екологічність* батьківсько-дитячих стосунків передбачає врахування батьками поглядів, інтересів, настановлень, потреб, переживань дитини на емпатійному рівні. Літ: Чистяк, 2023а; б. (О. Чистяк).

Виховання – процес цілеспрямованого формування особистості, що охоплює її фізичний, емоційний, соціальний, інтелектуальний, духовний розвиток і реалізується через культуру, освіту і навчання. Як вплив суспільства на людину для засвоєння нею соціального досвіду, цінностей, знань і способів поведінки в суспільстві, В. передбачає спеціальну організацію для гармонійного і повноцінного розвитку підростаючого покоління. Як педагогічна категорія, В. є цілеспрямованою діяльністю, покликаною сформувати систему якостей, поглядів і переконань особистості відповідно до суспільних цінностей. В. є об'єктом вивчення різних наук: філософії, психології, фізіології, генетики тощо, але саме педагогіка як наука про В. проводить повне й систематичне дослідження чинників виховного впливу на особистість, вивчає принципи, зміст, засоби і методи цього процесу, а також здійснює їх наукове обґрунтування.

Виховання дисконтинуальне (інтермітувальне) (від. лат. *intermitto* – перериваю, припиняю) – процес виховання, який характеризується переривчастістю, нерегулярністю і непослідовністю отримання дитиною емоційних стимулів з боку батьків через вимушені або реальні обставини їхнього життя, що призводить до вичерпання й браку «інтересу» до дитини. Епізодичний характер контактів батьків з дитиною є чинником фрагментарного формування цінностей, навичок чи поведінки, оскільки бракує цілісної системи батьківського впливу. Це переважно проблема

забезпечених сімей з великими матеріальними статками і потенціалом самореалізації, що не залишає у них часу для дитини. Компенсаторна підміна емоційних стимулів матеріальними і замінною турботою (залучення додаткового персоналу, як-от гувернанток, нянь) створює умови для повторної сепарації з її деприваційними наслідками. Літ.: Борщевська, Зіборова, & Іванова, 1999; Langmeier, & Matějček, 1984. (*О. Чистяк*).

Виховання: статеве – процес формування у людини усвідомлення специфіки власного «Я», що зумовлюється її належністю до певної статі. Забезпечує оволодіння нормами стосунків з представниками протилежної статі; передбачає підготовку молодих людей до шлюбу, створення сім'ї та виховання дітей.

Відчуження дитини — це процес формування у дитини стійкого негативного ставлення до одного з батьків (або значущого дорослого), яке виникає не внаслідок власного травматичного досвіду дитини, а під впливом іншого з батьків чи оточення, через систематичні психологічні впливи (прямі або непрямі), що призводять до: знецінення, демонізації або страху щодо відчужуваної батьківської фігури; порушення або розриву емоційного зв'язку з нею; викривленого сприйняття дитиною сімейних стосунків і власного досвіду. В.д. є динамічним міжособистісним процесом, який проявляється у зміні емоційного, когнітивного та поведінкового ставлення дитини до одного з батьків у результаті лояльнісного конфлікту, навіювання, психологічного тиску або маніпулятивної комунікації, що обмежує здатність дитини до самостійної, автономної оцінки взаємин. Поняття було введене у 1980-х роках американським психіатром Річард А. Гарднер під назвою «Parental Alienation Syndrome» (PAS). Наразі В.д, як психологічний феномен і процес, описаний в клінічній практиці роботи із випадками. Однак В.д. не можна трактувати діагнозом, оскільки він не отримав належного наукового обґрунтування і не є включеним до класифікаторів DSM-5 та МКХ-11. Літ. : К. Радзевіл, 2021; Gardner, 1985. (*А. Козлова*).

Дитина – це людина до досягнення нею 18 років. Д. має особливий статус, зумовлений тим, що вона не все усвідомлює, не завжди може передбачити наслідки своєї поведінки, не все знає, не все може зробити сама. Д. віком до 14 років (малолітня) наділена частковою цивільною дієздатністю: може самостійно укласти лише дрібні побутові угоди, не несе юридичної відповідальності, але може бути автором різноманітних творів і реалізовувати свої права інтелектуальної власності. Д. віком від 14 до 18 років (неповнолітня) володіє неповною цивільною дієздатністю: може сама укласти різноманітні цивільні угоди, але угоди щодо нерухомості – лише зі згоди батьків, піклувальника та органу опіки і піклування. Така Д. сама відповідає за свою поведінку у сфері цивільних відносин, а через брак у неї власних коштів додаткову цивільну відповідальність несуть її батьки або піклувальник. Кримінальна відповідальність Д. настає із 16 років, а за вбивство і деякі інші більш тяжкі злочини – з 14 років. (З. Ромовська).

Допоміжні репродуктивні технології – одна з гарантій здійснення права на материнство і права на батьківство. Україна належить до числа тих кількох держав, де таке застосування закріплено в законодавчому порядку. Стаття 123 СК містить юридичні шляхи вирішення трьох життєвих ситуацій: безплідності дружини; безплідності чоловіка; безплідності і дружини, і чоловіка. Угода між дійовими особами (подружжям і сурогатною матір'ю) має бути нотаріально засвідченою. Д. р. т. можуть бути застосовані лише за умови наявності біологічного зв'язку між матір'ю (батьком) і зачатою дитиною, а отже, біологічно чужі люди, які не мають генетичної спорідненості, учасниками цих відносин бути не можуть. Для повоєнної України Д. р. т. можуть стати одним із способів подолання демографічної катастрофи. Застосування Д. р. т. не суперечить ні Божому, ні світським законам, а проблеми, які при цьому виникають, можна легко подолати за допомогою чинних юридичних механізмів. (З. Ромовська).

Дружнє опитування дитини — це спеціально організований спосіб отримання інформації від дитини, який здійснюється з урахуванням її віку,

рівня розвитку, емоційного стану та вразливості, у безпечному, підтримувальному та недирективному середовищі, з метою мінімізації психологічної шкоди та запобігання повторного травмування. Дружнє опитування ґрунтується на принципах: поваги до гідності дитини; добровільності висловлювань; відсутності тиску, навіювання та навідних запитань; адаптації мови та формату спілкування до можливостей дитини; пріоритету найкращих інтересів дитини. Дружнє опитування дитини зазвичай використовується в ситуаціях, коли потрібно з'ясувати у дитини інформацію в межах цивільних, кримінальних та адміністративних проваджень. Д.о.д. ґрунтується на дитячій та судовій психології і правах дитини. В основу дружнього опитування дитини лежить травмоінформований підхід, спрямований на отримання інформації у безпечному, підтримувальному середовищі з урахуванням її вікових і психологічних особливостей та з дотриманням принципу найкращих інтересів дитини. Літ.: Конв. ООН..., 1991; Кер. принципи Комітету міністрів..., 2010; Hershkowitz, 2011. (Г.Козлова).

Замінна сім'я – термін охоплює низку правових статусів, що вказують на виконання дорослими функції замінного батьківства внаслідок прийняття некревної (генетично неспорідненої) дитини у власну сім'ю. Розрізняють такі форми З. с.: *прийомна сім'я, патронатна сім'я, опіка та піклування, дитячий будинок сімейного типу* (ДБСТ). Прийняття дитини в сім'ю замінного догляду (у ситуації неможливості її проживання у власній сім'ї) передбачає призначення їй фінансового утримання згідно з встановленими нормативними документами обсягами фінансування. Статус замінних батьків варіюється відповідно до названих форм (прийомні батьки, патронатні батьки, опікуни і піклувальники, батьки-вихователі) та встановлюється органом опіки і піклування через його уповноважений орган – Службу у справах дітей. Процес створення замінної сім'ї характеризується певними особливостями і передбачає реалізацію в кілька етапів: пошук кандидатів на замінне батьківство, процес підготовки, надання кандидатом висновку про

можливість створення замінної сім'ї певного типу (прийомна, патронатна сім'я, ДБСТ, опіка, піклування), взаємодобір, влаштування дитини в сім'ю, надання професійної підтримки як дитині, так і сім'ї загалом через організацію соціального супроводу, моніторинг якості надання дитині догляду в замінній сім'ї та проведення заходів з реалізації завдань захисту майнових і немайнових прав дитини, роботу щодо відновлення права дитини на «постійне її влаштування» з подальшою його реалізацією та визначення форм підтримання (непідтримання) подальших стосунків. Формою постійного влаштування дитини є повернення її до власної, кривної сім'ї, здатність якої до виконання батьківських функцій має бути відновлена. Другою формою постійного влаштування дитини є усиновлення/удочеріння. Дорослі, які пройшли спеціальну підготовку, можуть бути корисними не лише для однієї дитини, а й створити замінну сім'ю для інших дітей, які потребують замінного догляду. Для кожного типу замінної сім'ї нормативно визначено межі щодо кількості розміщених дітей: у прийомних сім'ях може проживати від 1 до 4-х прийомних дітей, а у ДБСТ – від 5 до 10 дітей-вихованців. Особливістю створення замінних сімей є орієнтація на потреби дітей, яким потрібні захист і відповідний догляд. У процедурі соціального супроводу замінним батькам пропонуються різні форми підтримки: підвищення кваліфікації у вигляді семінарів та виїзних сезонних шкіл, участь у групах зустрічей, консультації фахівців з питань розвитку сім'ї та дитини тощо. Для цього розробляють спеціальні програми розвитку батьківської компетентності та здійснюють пошук більш адаптивних заходів, наприклад розвивальних комунікативних просторів, одним із яких є рекреаційна освітня декада. Світова практика замінного догляду за дітьми (foster care) розвиває спільноту замінних батьків завдяки створенню громадських об'єднань задля інтеграції набутого досвіду в цій сфері та його поширення через щорічні міжнародні конференції, що по чергово проводяться в одній із країн світу – її учасниць. Наразі в Україні також започатковано практику створення відповідних громадських об'єднань, а у ЗВО викладають дисципліни з

підготовки соціальних працівників до роботи в системі замінного догляду за дітьми, зокрема в замінних сім'ях. Літ.: Сімейний кодекс України (зі змінами та доповненнями), 2008; Бевз, & Герасим, 2007; Бевз, 2006; 2010. (Г. Бевз).

Материнство – інтегральне соціально-психологічне утворення, комплекс відносин, обов'язків, почуттів і соціальних ролей, пов'язаних з виношуванням, народженням і вихованням дитини, що базується на унікальному біологічному та глибокому психоемоційному зв'язку жінки з дитиною. М., як складне утворення, унікальний етап особистісного зростання жінки, формується протягом її життя (через досвід взаємодії з власною матір'ю, прийняття ролі, готовність). Охоплює сукупність ціннісних орієнтацій, настановлень та очікувань матері; глибокі материнські почуття, ставлення і позиції, що формуються на основі первинного фізичного зв'язку та підвищеної інтуїтивної чуйності до потреб немовляти; материнську відповідальність і стиль сімейного виховання, що часто характеризується високим рівнем емоційного контейнування та емпатійної ідентифікації. Специфіка М., на відміну від батьківства, полягає у фізичному переплетенні її організму з організмом дитини, що не має аналогів у ролі батька. Жінка виношує плід, і саме її тіло є життєдайним середовищем протягом періоду вагітності; це супроводжується глибокими гормональними змінами (прогестерон, естрогени), які готують жіночий організм до народження дитини і подальшого догляду за нею. Під час пологів і грудного вигодовування в організмі матері у великій кількості виробляється гормон окситоцин, який відіграє критичну роль у формуванні сильного і негайного зв'язку («бондингу») між матір'ю і новонародженим. Дослідження показують, що мозок матері по-особливому реагує на потреби дитини – ідеться про біологічно зумовлену підвищену чутливість матері до запаху, плачу та інших сигналів немовляти; її чуйність, передбачуваність і здатність «контейнувати» (витримувати, розуміти і заспокоювати) емоції дитини закладають у дитини базове почуття безпеки та довіри до навколишнього світу (за Е. Еріксоном). Матері часто притаманна глибока емпатійна

ідентифікація з дитиною, що дає їй змогу інтуїтивно розуміти потреби та емоційний стан немовляти, навіть коли воно не може їх висловити вербально. Унікальність М., ролі матері визначається її фізичною незамінністю на етапі виношування і годування дитини, а також первинним, глибоким психологічним зв'язком з нею, що є фундаментом для формування особистості дитини. Літ.: Скрипніков, Герасименко, & Ісаков, 2017; Дегтяренко, & Буряк, 2016; Brandt, 2009; Feldman, Weller, Zagoory-Sharon, & Levine, 2007; Lamb (Ed.), 2010. (*В. Кутішенко*).

Найкращі інтереси дитини — правовий принцип, який спрямовує дії та рішення на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної й етнічної належності, які враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити; забезпечення умов, необхідних для повноцінного фізичного, психічного і духовного розвитку дитини. Поняття Н.І.Д. як універсальний правовий принцип було закріплено Конвенцією ООН про права дитини у 1989 року. Його розвиток і практичне тлумачення здійснюється Комітетом ООН з прав дитини, зокрема у Загальному коментарі №14 (2013). Літ. : Кер.принципи..., 2010. (*А.Козлова*).

Повноліття – досягнення людиною віку 18 років. Повноліття людини настає в день її народження. П. звільняє людину від піклування з боку батьків та інших осіб, робить її самостійним, незалежним учасником усіх правових відносин, носієм різноманітних ризиків та юридичної відповідальності. Набуття неповнолітнім/ньою повної цивільної дієздатності, наприклад у зв'язку зі шлюбом чи народженням дитини, не робить його/її повнолітньою. Повнолітня особа може, однак, не усвідомлювати значення своїх дій і потребувати певної юридичної «протекції»: визнання недійсним вчиненого нею правочину чи звільнення від юридичної відповідальності, застосування примусового лікування, призначення опікуна чи піклувальника. (*З. Ромовська*).

Позбавлення батьківських прав – наслідок ухиляння матері, батька від виконання батьківських обов’язків. П. б. п. – це виняткова міра впливу на батьків, тому до неї вдаються лише тоді, коли інші заходи не дали бажаного результату. Найчастіше причиною П. б. п. стає зловживання спиртними чи наркотичними речовинами, жорстоке ставлення до дитини. Фізична або психічна нездатність виховувати дитину не є підставою для П. б. п. Позбавити батьківських прав можна лише повнолітнього батька чи матір і щодо дитини, яка ще не досягла повноліття. П. б. п. стосується не лише «рідних» батьків, а й усиновителя; може стосуватися всіх неповнолітніх дітей або лише декого з них. Для П. б. п. обов’язковим є висновок органу опіки та піклування; обов’язковою є й участь цього органу в судовому процесі. Дитина, щодо якої ухвалено рішення суду про П. б. п. одного з батьків, може бути передана на проживання з іншим із батьків чи з іншим родичем. П. б. п. не звільняє відповідачів (матір чи батька або їх обох) від обов’язку щодо утримання дитини. Той, хто позбавлений батьківських прав, втрачає певні права та юридичні можливості (шанси): бути (стати) опікуном чи піклувальником, стати спадкоємцем за законом, стати усиновлювачем дитини, займати посаду, пов’язану з вихованням дитини. П. б. п. має відповідати найвищим інтересам дитини, здійснюватися для забезпечення їй стабільних і гармонійних умов життя. Батьківські права покараної особи суд може згодом поновити за її позовом у разі реальної можливості відновлення довіри до неї як до батька (матері) дитини. (З. Ромовська).

Покоління (синонім – когорта: від лат. *cohors* – підрозділ легіону римської армії; згуртована спільними ідеями, цілями, прагненнями група людей, з’єднання) – умовна мережа, поєднання людей, які народилися в один і той же часовий період і, відповідно, мають схожі умови життя, схожий соціокультурний досвід та дотримуються певного соціокультурного стилю (форми життєдіяльності), який відповідає вимогам та умовам історичного часу їхнього соціально-психологічного становлення. П. поєднуються певними схожими ознаками, як-от: інтереси, стиль життя, стиль поведінки,

мода, уподобання тощо. Соціально дієвим періодом суспільного впливу П. можна вважати часовий відрізок, протягом якого його представники вибудовують соціокультурний стиль (форму життєдіяльності) і конкурують за соціальне домінування. Домінування і впровадження поколінням у життя суспільства оновленого соціокультурного стилю відбувається за умови узгодженості продукованих П. соціальних позицій, особливостей життєдіяльності, артефактів, з одного боку, суспільним викликом, а з другого – готовності суспільства до стильового оновлення. Особливості взаємодії різних П. (дітей, батьків, прабатьків) зумовлюють їхні вікові психологічні характеристики, поведінкові стратегії, які вони використовують у соціальних зв'язках, досвід пережитих соціально-історичних подій та соціокультурні стилі, яких вони дотримуються. Літ.: Довгань, 2020. (*Н. Довгань*).

Представництво – юридичний механізм піклування, за допомогою якого права дитини, особи, визнаної недієздатною, чи особи, дієздатність якої обмежено, може здійснювати інша особа. Таке П. виникає на підставі закону, тому його й прийнято називати законним. Представниками дитини є насамперед батьки; мати і батько (тато) дитини мають однаковий статус законних представників дитини, навіть тоді, коли хтось із них проживає окремо від неї. Що ж до малолітньої дитини, то мати і батько мають додатковий статус опікуна, а щодо неповнолітньої – статус піклувальника. Статус опікуна дитини виникає автоматично – як результат запису особи матір'ю чи батьком дитини, а після досягнення дитиною 14 років він так само автоматично перетворюється на статус піклувальника. Батьки як опікуни в матеріальній сфері відносин затуляють собою малолітню дитину, яка хоч і не бере в них безпосередньої участі, але незримо присутня в них, оскільки дії представника не можуть суперечити її правам та інтересам. Батьки не мають права дарувати, заставляти майно дитини, відмовлятися від прав дитини, зокрема житлових. Тому переїзд, наприклад, матері з дитиною з помешкання, у якому вони проживали однією сім'єю з батьком дитини, не припиняє права дитини на це житло, якщо на таку відмову від цього права не було згоди

органу опіки та піклування. Батьки як піклувальники управлені контролювати дії неповнолітньої дитини, даючи згоду чи заперечуючи проти них. Договір, укладений дитиною без такої згоди, є недійсною. Мати, батько мають право звернутися до суду з вимогою про захист прав та інтересів дитини. Утім, вони не можуть вважатися позивачами, оскільки основний ефект рішення суду пошириться не на них; вони – лише законні представники дитини як позивача. Таким самим статусом законного представника дитини наділено й усиновлювача. Позбавлення батьківських прав матері чи батька дитини припиняє їхній статус опікуна чи піклувальника. У СК батьків наділено правом звертатися до суду чи інших державних інституцій за захистом прав та інтересів своїх повнолітніх дітей, а повнолітніх дітей наділено правом звертатися за захистом прав та інтересів своїх дієздатних батьків, тобто йдеться про їхнє законне процесуальне представництво. Над малолітньою дитиною, позбавленою батьківського піклування, призначається опіка й опікун, а над такою самою неповнолітньою дитиною – піклування і піклувальник. Визнання недієздатною фізичної особи, яка не усвідомлює значення своїх дій або не може керувати ними, призводить до призначення над нею опіки й опікуна. У цьому разі на опікуна покладаються не лише представницькі повноваження, а й обов'язки щодо догляду за підопічним. Обмеження цивільної дієздатності фізичної особи у зв'язку, наприклад, зі зловживанням спиртними напоями має наслідком призначення над нею піклування й піклувальника. Повноваження останнього, як і інших піклувальників, також дорадчо-контролюючі. (З. Ромовська).

Сім'я – природний і основний осередок суспільства для зростання та забезпечення добробуту всіх членів сім'ї і особливо – дітей (природний – тому що створений самим життям, а не за чиймось розпорядженням; основний – тому що немає іншої суспільної структури, здатної виконувати комплекс найрізноманітніших функцій і до того ж – на засадах любові). Це проголошено в Загальній декларації прав людини, преамбулі до Конвенції

про права дитини, Конституції України. С. – індивідуальна і суспільна цінність, барометр суспільства. У статті 3 СК України ознаками сім'ї визначено спільне проживання, спільність побуту, взаємність прав та обов'язків. Підставами для створення С. є шлюб, кривна спорідненість, усиновлення, а також «цивільний шлюб» та інші форми сімейного партнерства. Кожен має право на сім'ю, кожному держава гарантує таємницю і недоторканність сімейного життя. (З. Ромовська).

Сімейне цілепокладання – процес спільного визначення цілей у межах сім'ї, спрямований на гармонійний розвиток стосунків, виховання дітей і загальний добробут родини. Основні аспекти С. ц.: спільне бачення майбутнього (обговорення та узгодження основних цінностей і прагнень); постановка реалістичних цілей (визначення короткострокових і довгострокових завдань, наприклад: поліпшення житлових умов, фінансове планування, виховання дітей, спільний відпочинок); розподіл відповідальності (кожен член сім'ї бере участь у досягненні спільних цілей відповідно до своїх можливостей); гнучкість та адаптація (врахування змінних обставин і коригування планів у разі потреби); підтримка та мотивація (взаємне заохочення і створення позитивного середовища для досягнення цілей). С. ц. допомагає створити міцну, стабільну сім'ю, забезпечує довіру та взаєморозуміння між її членами. Кожна сім'я має розвивати здатність до ефективного С. ц.; це вимагає узгодженості між її членами, навичок комунікації, довіри та спільного бачення майбутнього. Фактори, що позитивно впливають на здатність сім'ї до цілепокладання: взаєморозуміння (члени сім'ї мають спільні цінності та погляди на життя); готовність до компромісів (здатність враховувати інтереси всіх); спільна відповідальність (кожен бере участь у досягненні цілей); навички комунікації (сім'я вміє конструктивно обговорювати плани і приймати рішення); гнучкість (сім'я здатна адаптуватися до змін і переглядати цілі в разі потреби). До сімейних ситуацій, які потребують перегляду визначених цілей та відновлення цілепокладання, можна віднести: конфлікти і непорозуміння

(неузгодженість цілей або способів їх досягнення); різні цінності та пріоритети (наприклад, один партнер хоче кар'єрного зростання, а інший – більше часу для спільних подорожей); відсутність лідера або брак ініціативності (якщо ніхто не бере на себе роль організатора); емоційну напруженість (нестачу підтримки або високий рівень стресу); економічні або соціальні труднощі (нестабільність може заважати плануванню довгострокових цілей). Процес успішно розвивається завдяки відкритому діалогу, спільному плануванню та компромісам; головне – бажання всіх членів сім'ї працювати над спільним майбутнім. Плекаючи позитивний досвід С. ц., члени сім'ї закладають основу щасливого сімейного життя. Літ.: Рева, 2016; Гомольська, 2017. (*Л. Опанасенко*).

Сімейний кодекс України (СК). Набув чинності з 1 січня 2004 року та започаткував істотні зміни в регулюванні сімейних відносин. Найперше, визнано, що сім'я створюється не лише на підставі шлюбу, кровної спорідненості, усиновлення, а й на інших підставах, не заборонених законом та моральними засадами суспільства. Це зумовило визнання сім'єю союзу жінки і чоловіка, які спільно проживають, хоч і без реєстрації шлюбу, та утворює неможливість дискримінації, що закріплено в статті 24 Конституції України. Уперше договір визнано регулятором сімейних відносин, що стало підставою для можливості охоплення договором матеріальної і нематеріальної сфери відносин між чоловіком і жінкою, між батьком і матір'ю дитини, між іншими членами сім'ї. СК утвердив шлюб саме як союз жінки і чоловіка, чим відкинув зазіхання на шлюб з боку осіб однієї статі. Ці особи, проживаючи спільно, можуть мати статус сім'ї, бути суб'єктами права спільної сумісної власності, але не можуть мати статусу подружжя. Допущено розірвання шлюбу судом на підставі спільної заяви подружжя, яке має малолітніх, неповнолітніх дітей, за наявності договору між ними про облаштування життя дитини після розірвання шлюбу. Деталізовано сферу застосування шлюбного договору; моментом розірвання шлюбу за рішенням суду став день набрання ним чинності. Недійсність

шлюбу як наслідок порушення вимог закону під час його реєстрації поділено на три види: шлюб є недійсним, шлюб визнається судом недійсним, шлюб може бути визнаний судом недійсним. У СК вперше закріплено право на материнство і право на батьківство. Захищено інтереси дітей, батьки яких не перебувають у шлюбі між собою: абсолютною підставою для судового визнання батьківства щодо них стала кровна спорідненість, без обтяження її жодними додатковими юридичними обставинами (спільне проживання, визнання дитини своєю). Саме це нововведення було названо в пресі «сексуальною революцією». Натомість «аліментна революція» полягала в багатьох нововведеннях. Кожній вагітній жінці надано право на утримання від чоловіка за умови його матеріальної забезпеченості. Жінці і чоловікові надано взаємне право на утримання одне від одного, якщо з кимось із них проживає дитина. Замість фіксованого розміру аліментів на дитину ($1/4$, $1/3$, $1/2$), встановленого за часів Союзу радянських соціалістичних республік (СРСР) ще в 1940-х роках, суду надано право самому визначити їх розмір. Батьків зобов'язано утримувати повнолітню дитину, яка продовжує навчання, до досягнення нею 23 років. Дитині з інвалідністю надано життєве право на утримання від батьків. Запроваджено стягнення пені за ухилення від виконання рішення суду про стягнення аліментів або аліментного договору в розмірі одного відсотка за кожен день простроченого місячного платежу. Дозволено укладання договору між батьками про своєрідну «заміну» права дитини на утримання на право власності на нерухомість. Це право мають й інші учасники зобов'язань по утриманню. Дитину визнано власником майна, придбаного батьками для її зростання. У СК забезпечено застосування різноманітних репродуктивних технологій, спрямованих на подолання жіночого і чоловічого безпліддя. Життя підтвердило безпідставність охаювання обраного Україною шляху, його правильність, що проявилось особливо в часи війни. Дитині, якій виповнилося 14 років, надано право самій звертатися до суду за захистом своїх прав та інтересів. Бабі, дідові надано право брати участь у вихованні

внуків, звертатися до суду та інших державних інституцій з вимогою про захист їхніх прав та інтересів і без призначення їх опікунами чи піклувальниками. Новий погляд на усиновлення забезпечив можливість усиновлення повнолітньої особи, якщо вона в період дитинства була позбавлена батьківського піклування, а також можливість позбавлення усиновлювача батьківських прав, якщо він/вона були записані батьком/матір'ю дитини. Звужено межі таємниці усиновлення: усиновленому надано право дізнатися про історію свого життя, і чимало людей уже скористалися ним. СК дістав схвальну оцінку за кордоном; Європейський суд з прав людини не зробив Україні жодного зауваження щодо нерозумності чи несправедливості його приписів. (З. Ромовська).

Спадкування – це перехід матеріальних прав (найперше – права власності, права вимоги про повернення боргу) та обов'язків (повернення боргу, відшкодування збитків) від померлої людини (спадкодавця) до її правонаступників (спадкоємців). С. здійснюється на підставі заповіту, посвідченого нотаріусом, посадовою особою органу місцевого самоврядування, а також головним чи черговим лікарем лікувального закладу, в якому перебував заповідач, командиром військової частини та іншими особами, визначеними законом. Відсутність такого посвідчення заповіту має наслідком його нікчемність. Заповідач має право обрати спадкоємця, визначити обсяг спадщини, яку він зможе отримати, покласти на нього обов'язок вчинити якусь дію на користь певної особи і навіть позбавити когось права на спадкування. Водночас заповідач не може позбавити права на спадщину т. зв. обов'язкових спадкоємців, до яких належать неповнолітні, непрацездатні спадкоємці першої черги. За відсутності заповіту, у разі визнання його недійсним чи в разі охоплення заповітом не всієї спадщини С. здійснюється за законом, по чергово, відповідно до Цивільного кодексу. До *першої черги* належать діти, дружина (чоловік) і батьки; до *другої черги* – дід і баба з боку матері та батька, а також рідні брати і сестри; до *третьої* – рідні дядько і тітка спадкодавця; до

четвертої – особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше як п'ять років до часу його смерті; до *п'ятої* – інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно (тобто троюрідна сестра ще ввійде до цієї черги). Черговість С. може бути змінена за договором між усіма спадкоємцями. Наприклад, спадкоємці першої черги можуть включити до числа спадкоємців когось із наступних черг. У Цивільному кодексі розширено перелік підстав для С. за правом представлення, тобто коли смерть спадкодавця випередила смерть особи, яка мала шанс стати в майбутньому його спадкоємцем за законом. Скажімо, якщо О. помер раніше смерті батька Я., діти О. успадкують після смерті Я. ту частку, яка припала б О., якби він був живим. Якщо після смерті Т. живими бути дві її сестри, а третя померла раніше, її частку отримають її діти, тобто племінники Т. Бажання прийняти спадщину засвідчується заявою про це до нотаріуса, який відкрив спадкову справу, поданою протягом шестимісячного строку. Той спадкоємець, який проживав із спадкодавцем на час його смерті, а також малолітній, неповнолітній, недієздатний чи обмежений у дієздатності спадкоємець вважаються такими, що прийняли спадщину. Спадкоємці зобов'язані погасити борги спадкодавця лише в межах отриманих активів. (З. Ромовська).

Спори між батьками щодо дитини – ситуації, коли між батьками дитини немає згоди щодо того, з ким проживатиме дитина після розірвання їхнього шлюбу – з матір'ю чи з батьком. Закон не надає матері переваг, утім вилучення дитини від матері, яка справляється зі своїми обов'язками, і передання її батькові і досі є надзвичайним явищем. Принцип 6 Декларації про права дитини 1959 року зазначає, що дитина може бути розлучена з матір'ю лише у виняткових ситуаціях. Рішення суду про почергове (потижневе, помісячне) проживання дитини то у матері, то у батька і досі у нас вважається малоймовірним. Дитина, якій виповнилося 14 років (неповнолітня), сама визначає місце свого проживання. Тому предметом

судового розгляду це питання може стати лише тоді, коли щодо права дитини на вибір «сімейного середовища» чиниться опір. (З. Ромовська).

Усиновлення – включення дитини, батьки якої померли чи позбавлені батьківського піклування, у лоно сім'ї, зокрема в лоно родичів за походженням. У. припиняє стан сирітства, створює для дитини такі самі юридичні наслідки, як і народження. Рішення про У. ухвалює суд після детального з'ясування відповідності У. найвищим інтересам дитини. Дитина має дати дозвіл на У., як тільки вона почне усвідомлювати значення його для свого життя. Держава забезпечує таємницю У. Поряд з цим усиновлена дитина, яка досягла 14 років, має право на одержання інформації про своє У. Україна – єдина держава Європи, у якій дозволено У. повнолітньої особи, котра в дитинстві була позбавлена батьківського піклування. (З. Ромовська).

Шлюб – найбільш поширена форма організації сімейного життя жінки і чоловіка: союз вільний, без насильства і обману. Ш. породжує статус подружжя, є підставою для дії двох презумпцій: майно, придбане у Ш., є спільною сумісною власністю подружжя; дитина, зачата або народжена в Ш., походить від подружжя. Законами Ш. є: державна реєстрація, різностатевість, одношлюбність, добровільність, відсутність близької кривної спорідненості, досягнення шлюбного віку, а також реєстрація шлюбу з наміром створення сім'ї. Без державної реєстрації немає Ш., однак можна говорити про сім'ю. Ш. – союз жінки і чоловіка, проте Україна, відповідно до позиції ЄС, готова до визнання сім'єю проживання двох осіб однієї статі. Право на повторний Ш. може виникнути лише в разі припинення попереднього. Одночасного перебування у двох чи більше Ш. закон не допускає. Ш. має бути придатним для народження дитини, тому він неможливий між близькими родичами. До Ш. треба бути готовим, свідченням чого є досягнення шлюбного віку – 18 років. (З. Ромовська).

Шлюб недійсний – наслідок недотримання законів шлюбу. Залежно від вчиненого правопорушення можливі такі наслідки: шлюб недійсний у ситуації реєстрації повторного шлюбу без припинення попереднього; суд

визнає шлюб недійсним у разі його фіктивності; суд може визнати шлюб недійсним у разі укладання його між двоюрідними братом і сестрою. Шлюб визнається недійсним з моменту реєстрації відповідного рішення суду; воно не створює прав та обов'язків подружжя, але не перериває правових зв'язків між матір'ю, батьком і дитиною. (З. Ромовська).

Шлюб цивільний – це поняття з'явилося в Україні досить давно і мало різні назви: «життя на віру», «невінчаний шлюб» (термін вживала свого часу Леся Українка), «спільне проживання». У наш час набула поширення назва «цивільний шлюб». Особливістю Ш. ц. є відмова від його державної реєстрації, а отже, і втрата державного контролю над ним. Кількість Ш. ц. останнім часом істотно зросла, причини цієї тенденції – послаблення батьківського контролю за особистим життям своїх дітей, проголошення права на особисте життя, наявність у дітей окремого житла тощо. Змінилася суспільна оцінка Ш. ц. – від осуду до більш спокійного сприйняття. Ш. ц. трактується нині як форма організації сімейного життя жінки і чоловіка; він здатний виконувати ті ж самі функції, що й зареєстрований шлюб. Ш. ц. має наслідком виникнення права спільної сумісної власності на нажите майно, а також надання, за певних умов, права на аліменти. Ш. ц. є підставою для виникнення у «цивільної дружини» чи у «цивільного чоловіка» права на спадкування в четвертій черзі. (З. Ромовська).

Шлюб: розірвання шлюбу і діти – рішення, що має низку правових наслідків. Жити разом з батьками – це природна потреба дитини, запорука її нормального розвитку. Розірвання шлюбу як наслідок незгоди в сімействі, свідками якої були діти, не може не впливати на долю дитини. Іноді розірвання шлюбу може врятувати дитину від постійної зневаги, від насильства, іноді – стати глибокою психологічною травмою на все життя. Процес розірвання шлюбу вимагає тактовності, зосередженості не на тому, що «батько поганий», «матір погана», а на непохитності їхньої любові до дитини. (З. Ромовська).

Шлюб: розірвання. Добровільність шлюбу зберігається впродовж усього подружнього життя. Примус до шлюбного життя є неприпустимим, оскільки суперечить конституційному праву на свободу. Шлюб може бути розірвано органом державної реєстрації актів цивільного стану за заявою одного з подружжя, якщо, наприклад, іншого визнано недієздатним або безвісно відсутнім, а також якщо у них немає неповнолітніх дітей. Суд може розірвати шлюб за спільною заявою подружжя, якщо у них є неповнолітні діти, за умови подання ними договору про влаштування майбутнього життя дитини. Судове рішення про розірвання шлюбу може бути ухвалено на вимогу одного з подружжя, якщо їхнє подальше спільне проживання визнано неможливим. Водночас суд може відмовити в позові про розірвання шлюбу, якщо це суперечитиме інтересам неповнолітніх, непрацездатних дітей, інтересам іншого з подружжя (наприклад, Героя війни), які заслуговують на особливу увагу. Суди не можуть нехтувати значенням шлюбної присяги, яку подружжя давало під час вінчання: «Не покину тебе аж до смерті». Адже право – це не лише закон. (З. Ромовська).

2.3. Символіка, традиції та історико-культурна спадщина сімейно-родинного укладу життя

1	архетип	міф
2	баба-повитуха	моногамія
3	весілля	обрядовість календарна
4	герой	обрядовість сімейна
5	заручини (полюбини)	патріархат
6	звичаєве право	полігамія
7	історичні форми сім'ї і шлюбу	родини (породілля)
8	казка	рушник весільний
9	кумлення	сватання
10	материзна	хрестини
11	матріархат	хрещені батьки

Архетип (від грец. *archetypos* – першообраз) – первісна, початкова форма чого-небудь, спосіб організації психіки шляхом форм, які переходять із покоління в покоління. А. є центральним поняттям аналітичної психології

К. Юнга; на його думку, А. є структурними елементами людської психіки, які заховані в колективному несвідомому, спільному для всього людства, й успадковуються так само, як успадковується будова тіла. А. задає загальну структуру особистості і послідовність образів, які спливають у свідомості під час пробудження творчої активності, тому духовне життя несе на собі архетипний відбиток.

Баба-повитуха – жінка, яка, володіючи навичками практичного акушерства, допомагала породіллі під час пологів. У різних регіонах України мала назву «баба-бранка», «пупорізна баба» та ін. Б.-п. ставала жінка в період менопаузи. Зважаючи на важливу роль у продовженні роду, у народній уяві постать повитухи наділяли особливим змістом: вона була носієм якихось таємних, сакральних знань, а тому відігравала важливу роль у передпологовому, пологовому та післяпологовому догляді за породіллею. Як знавець у сфері сімейно-родильної обрядовості, Б.-п. за функціями і статусом близька до категорії народних цілителів. В Україні побутовало стійке вірування, що повитуха могла побачити долю ненародженої дитини; Б.-п. ходила до священника «брати ім'я» для немовляти, за особливих обставин могла проводити обряд хрещення дитини, була почесним персонажем на хрестинах. Літ.: Боряк, 2009; Гаврилюк, 1981; Грушевський, 2011. (*О. Таран*).

Весілля: 1. Комплекс традиційних звичаїв, обрядів і ритуальних дій, спрямованих на укладання шлюбу; урочиста церемонія, що знаменує створення нової сім'ї та передбачає публічне визнання союзу двох людей як подружжя. Основна мета В. – це освячення шлюбного союзу, забезпечення щасливого подружнього життя і продовження роду. В українській культурі В. є складним обрядовим дійством, що поєднує релігійні, правові та соціальні аспекти життя громади і засвідчує факт народження нової сім'ї відповідно до звичаєвого права; охоплює систему традиційних ритуалів, які символічно відображають перехід молодих людей до нового соціального статусу та об'єднання двох родів. У звичаєвому праві, коли не було іншої форми реєстрації шлюбних стосунків, В. легітимізувало право молодят на створення

окремої сім'ї, спільне проживання, самостійне ведення господарства і народження дітей. 2. В українській традиції – складне дійство, що поєднує в собі язичницькі і християнські елементи, народні пісні, танці й ритуали. Кожен етап В., від сватання до післявесільних обрядів, має своє особливе значення і наповнений символами, що передають молодій парі побажання щастя, добробуту і плодючості. В. – це справжнє народне драматичне дійство, яке розгортається впродовж тижня і вражає своєю символічністю та глибоким змістом. Цей прадавній обряд, що дійшов до нас крізь століття, відображає мудрість наших предків, їхнє розуміння святості шлюбу і важливості родинних зв'язків. Літ.: Борисенко, 2016; Борисенко, 1988; Здоровега, 1974. (*О. Громова*).

Герой: 1. У міфології син або нащадок божества і смертної людини; відважний воїн або благородна людина, наділена надлюдськими якостями. Постать Г. належить до універсальної категорії персонажів міфології. Виникнення та історія Г. пов'язана з утвердженням і поширенням патріархату. Основна функція Г. полягає у виконанні волі богів на землі серед людей, упорядковуванні їхнього життя, упровадженні законів і справедливості. Дестинація Г. – віддати своє життя заради встановлення справедливого світового порядку і на благо людей. У міфах і легендах Г. часто фігурує як культурний герой, який приносить людям моральні норми і цивілізацію: дарує вогонь, метали, навчає ковальства, гончарства, обробки землі тощо. Г. у міфах і легендах наділяється винятковою силою, мужністю, сміливістю. У казках, легендах, епічних творах Г. є рятівником приречених на несправедливу смерть. Почесне ім'я Г. отримують після смерті славетні полководці, видатні політичні і культурні діячі. 2. У фольклористиці і літературознавстві Г. – персонаж епічних або драматичних творів; дійова особа, яка відзначилася особливими рисами і вчинками та привертає до себе увагу. Літ: Кемпбелл, 1999; Шинкарук, 2002. (*О. Чебанюк*).

Заручини (полюбини, слово, змовини, сватанки, рушники) – передвесільний обряд в українській традиції, що символізує офіційне

скріплення договору між родинами молодих про майбутній шлюб. Це урочиста церемонія, під час якої відбувається остаточне закріплення згоди на шлюб і публічне оголошення про намір молодих побратися. Назва «заручини» походить від обрядового з'єднання рук молодих на хлібі чи зерні. У традиційній культурі З. проводилися після успішного сватання і мали форму правової та моральної угоди, порушення якої вважалося великим гріхом і соромом для обох родин. На З. запрошували близьких родичів, сусідів і друзів, які виступали в ролі свідків цієї важливої події. Під час обряду молода пара обмінювалася подарунками: наречений дарував нареченій каблучку або інші коштовності, а дівчина у відповідь – вишиту сорочку чи рушник. Батьки благословляли молодих іконами і хлібом, а молоді тричі обмінювалися хлібом через стіл, що символізувало їхню згоду на шлюб. Після цього наречена і наречений вважалися зарученими, а їхні родини – сватами. Особливе значення під час З. мав обрядовий хліб, спільна вечеря і ритуальне зв'язування рук молодих рушником: цей момент символізував нерозривність їхнього майбутнього союзу. Після З. починали активну підготовку до весілля: визначали його дату, узгоджували деталі святкування, готували придане. У сучасній українській культурі З. зберегли своє значення як важлива подія, що передує весіллю. Хоча багато традиційних елементів обряду зазнали трансформації або спрощення, проте основна ідея З. – публічне проголошення наміру створити сім'ю та об'єднання двох родин – залишається незмінною. Літ.: Борисенко, 2016; Борисенко, 1988; Здоровега, 1974. (*О. Громова*).

Звичаєве право – система правових уявлень, понять і звичаїв, які регламентували стосунки й поведінку людей у традиційному суспільстві. З. п., яке ще називають « фольклорним правом», з'явилося у період родового ладу. Сфера його впливу, що залежала від соціально-економічного розвитку, формувалася стадіально в процесі розвитку державності. Від часів Київської Русі до кінця XIX ст. на теренах України З. п. відігравало важливу роль у регулюванні майнових, сімейно-шлюбних, громадських, судово-карних,

релігійних відносин. Головними вимогами до юридичних актів, що здійснювались у сфері З.п., були публічність дій і колективна відповідальність громади. Для звершення угоди чи домовленості потрібні були згода більшості членів спільноти, залучення свідків. З розвитком державного законодавства вплив і середовище побутування цих народних правових традицій суттєво скорочувалися. У ХІХ ст. З.п. побутувало переважно в селянському середовищі і в окремих професійних, ремісничих спільнотах. Найкраще збереглися правові звичаї, пов'язані з актами купівлі/продажу, що супроводжувалися розпиванням могоричу, рукостисканням чи вдаренням по руках, а також визначення сусідських меж, наймання і звільнення працівників, покарання за крадіжку чи перелюб (у цьому разі порушники зазнавали публічного осуду, їх водили селом). У сфері сімейно-шлюбних взаємин усталені звичаєм правила діяли до початку ХХ ст.: обряд весілля у громаді вважали більш важливим, ніж його церковну реєстрацію (вінчання); траплявся і «шлюб на віру» – коли пара починала спільне життя за домовленістю, без весілля; зберігалися порядок успадкування по жіночій лінії, догляду за старими батьками, громадська опіка над сиротами і вдовами. Літ.: Гошко, 1999; Гримич, 2006. (Г. Бондаренко).

Історичні форми сім'ї і шлюбу – ідеться про сім'ю, тобто засноване на шлюбі чи кровній спорідненості об'єднання людей для продовження роду і ведення спільного господарства, пов'язаних спільністю побуту і взаємною відповідальністю. Українцям історично властива традиція сімейної моногамії (парний шлюб). Відомі два основні типи сім'ї – велика і мала; для обох типів характерна панівна роль голови двору – батька, старшого сина (брата) або ж матері (вдови). Незважаючи на залежне від чоловіка становище, українська жінка також відігравала важливу роль у сімейному господарстві та вирішенні сімейних справ. Різновидами великої сім'ї були батьківська (кілька поколінь однієї родини) і братська (коли кілька братів вели спільне господарство). Мала сім'я складалася з однієї шлюбної пари батьків з неодруженими дітьми

(або без них) і була неподільною господарською одиницею з власними виробничими засобами, житлом. На відміну від інших східнослов'янських народів українська традиційна сім'я відзначалася більшою демократичністю внутрішньосімейних стосунків. Часто «головою» сім'ї була жінка: таку ситуацію фіксує приказка «як батько скаже, так по-материному і буде»). Літ.: Скрипник (Ред.), 2018. Кравець, 1966; Поріцька, 2009; Чмелик, 1999. (О. Таран).

Казка – один із найпопулярніших видів усної народної прози; її визначальна ознака – вимисел та естетична функція. К. можна розглядати і як повчання, і як розвагу. За змістом К. бувають: 1) про тварин; 2) чарівні; 3) побутові; вони мають усталені мотиви і сюжети, в яких моделюються типові ситуації із життя людини. К. *про тварин* належать до найбільш давніх за походженням, їхнє генетичне коріння сягає архаїчної епохи, тотемізму як первісної форми релігійних вірувань та уявлень про надприродний зв'язок між конкретною родовою групою і тваринним тотемом. *Чарівна* К. – основний жанр казкової творчості, де дія відбувається на межі реального і видуманого світів; походить від міфів і пов'язаних із ними обрядів, але виникла вже поза межами первісної культури, в епоху, коли ці обряди втратили значення побутової норми, а основний акцент було перенесено на дивовижне і чудесне. В основі багатьох чарівних К. лежить відтворення структури ініціальних обрядів: виділення героя зі світу людей, його лімітрофний фізичний і психічний стан; перенесення героя в потойбічний світ, його фізичні і психічні випробування; смерть героя в найнижчому соціальному статусі, а відтак його відродження у вищому соціальному статусі дорослої, сильної, відповідальної за свої вчинки людини; приєднання до світу дорослих людей, дозвіл на одруження та обзаведення власною сім'єю. У *побутовій* К. герої – звичайні люди, що діють у звичній побутовій обстановці; тут герой перемагає завдяки своєму розуму, мудрості і кмітливості. За формою побутова К. може бути також сатиричною або гумористичною, часом вона наближається до авантюрної, навіть

анекдотичної. Літ.: Дунаєвська, 1998; Дунаєвська, 1999; Казки про тварин, 1976. (О. Чебанюк).

Кумлення – обряд, який проводили дівчата на Трійцю (Зелені свята): плели вінки з трав і квітів, складали їх у хустку і несли найчастіше до тієї дівчини, у якої був садок з вишнями і яблунями. Повісивши один з вінків на вишню, а на нього – натільний хрестик, дівчата «кумилися». Для цього вони дивилися одна на одну через вінок, цілували хрест і самі цілувалися навхрест через вінок. Потім через нього ж передавали одна одній хустки, персні, намисто, стрічки і називали взаємно себе «кумами», звертаючись на «Ви». Обмін хустками і прикрасами тривав до свята Петра, коли всі речі повертали їхнім власникам. Кумівських вінків дівчата не викидали, а чіпляли собі на голову перед тим, як мити її, вважаючи, що від того буде добре рости волосся. Дівчина, яка першою виходила заміж і народжувала дитину, запрошувала «покумлену» подругу стати хрещеною матір'ю дитини. Літ.: Дикарєв, 1918; Скрипник (Ред.), 2016; Етнографічний образ сучасної України, 2016. (О. Таран).

Материзна (бабизна) – рухоме або нерухоме майно (цінності), приватна власність жінки, успадкована нею по материнській лінії; була частиною посагу дівчини, яка брала шлюб. За звичаєвим правом розпоряджатися М. жінка могла сама, не питаючи згоди чоловіка (інші частини приданого були в спільному користуванні); у разі виникнення майнових спорів це майно вилучалося зі списку претензій. Право власності і давність традиції гарантували жінці в шлюбі певний рівень економічної незалежності. Літ.: Борисенко, 2016; Гримич, 2006; Скрипник (Ред.), Етнографічний образ сучасної України Т. 2: Родина і культ., 2016. (Г. Бондаренко).

Матріархат (від лат. mater – мати і грец. archē – влада) – суспільний устрій, за якого на передній план виступає жінка, домінуючи в родинних і соціальних зв'язках. Згідно з теорією етнографії та первісного суспільства, М. передував патріархату. М. не є тотожним поняттю матрилінійності

(визначення спорідненості по материнській лінії). Літ.: Кислий, 2009; Hartley, 2019. (*О. Таран*).

Міф – виражена в конкретно-чуттєвій формі система архаїчних уявлень про світ, що маніфестує фундаментальні концепти міфології як форми суспільної свідомості. Підґрунтя генези М. – невіддільність людини від природи і дифузність людського мислення. Основна форма М. – вербальний текст, наратив міфологічного змісту. М. може також передаватися іншими кодами: акціональним, матеріальним, візуальним, ігровим тощо. Синкретична сукупність М. в художньо-образній формі пояснює різні явища природи і буття людини. Основні види М.: етіологічні, культові, космогонічні, анропогонічні, тотемічні, календарні, героїчні, есхатологічні. Процес розвитку слов'янських М. був передчасно перерваний прийняттям християнства, яке, проте, не змогло знищити основні форми міфологічного світосприйняття. У філогенезі та онтогенезі М. як архаїчне явище культури вплинув на подальше формування української традиційної культури, яка зберігає їх у формі пережитків міфологем і міфологічних моделей. Дохристиянські міфологічні уявлення зберігаються в поховальних обрядах, голосіннях; народній демонології; народних легендах; мотивах і сюжетах колискових пісень, колядок і щедрівок; іграх і піснях весняного, купальського, жнивварського циклів тощо. Літ.: Куєвда, 2007; Кирчів, 2007. (*О. Чебанюк*).

Моногамія – форма шлюбу, коли чоловік/жінка можуть мати одночасно лише одного партнера. Такий тип стосунків є найпоширенішим у соціальних сімейних стосунках і вважається однією з базових моделей сім'ї. Розрізняють шлюбну і соціальну М. (*О. Таран*)

Обрядовість календарна – ритуально-магічні, синкретичні дієства, що супроводжують зміну сезонів, землеробські заняття і мають прив'язку до християнського церковного календаря. Силою слова, пісні, танцю, певних повторюваних з року в рік дій наші предки намагалися забезпечити сприятливі умови для вирощування і збирання врожаю, приборкати природні

стихії, запрограмувати добробут родини. З прийняттям християнства відбулася контамінація язичницьких і християнських вірувань. Відзначення календарних свят мало родинний і громадський виміри, а недотримання традиції загрожувало негараздами всій спільноті. Найбільш важливими святами цього циклу були Різдво і Великдень, що знаменували народження і воскресіння Христа, а також зимове сонцестояння і весняне рівнодення. Під час цих святкувань усі члени родини виконували свої ритуальні ролі: Господиня готувала обрядові страви (кутю, паски, крашанки), ставила кутю на покуть; Господар обходив обійстя з кутею, підкидав її до стелі, частував нею худобу, окроплював господарство свяченою водою, запрошував у гості мороз чи бурю, на Новий рік ховався за пирогами, питаючи у дітей, чи вони його бачать; діти залежно від віку і статі носили вечерю хрещеним батькам (менші за віком), ходили колядувати, щедрувати, водити козу, Маланку (доросла молодь), засівати зерном (тільки хлопчики, парубки). На Великдень молодші діти ходили христосувати – обходили з вітаннями родичів, сусідів, носили гостинець хрещеним батькам. Молодь шлюбного віку мала свої розваги і гуляння. На найбільші календарні свята ходили до родичів (батьків) у гості, запрошували їх до себе. У процесі підготовки до свята діти допомагали з роботою, переймали кулінарні традиції, вивчали обрядові пісні, порядок святкових дій. Святкова комунікація сприяла зближенню сім'ї. Саме до цих свят було прийнято дарувати дітям гостинці, купувати обнови. З часом О. к. втратила своє ритуально-магічне значення, функціонуючи здебільшого як форма дозвілля, переважно молоді; пізніше боротьба радянської влади з релігійністю призвела до зникнення багатьох форм О. к. навіть у такому вигляді. Відродженню О. к. у часи Незалежності значною мірою сприяли ініціативи культурних і навчально-освітніх установ. Свята до дня Андрія, Миколая, на Масницю, на Купала проводять у клубах, школах, дитсадках, у публічних просторах міст. Віряни християнських конфесій у дні календарних свят відвідують храм. Родинний вимір сучасних календарних свят проявляється зазвичай у готуванні святкової трапези і гостюваннях.

Літ.: Шаповал, 2022; Етнографічний образ сучасної України, 2016. Т. 6. (Г. Бондаренко).

Обрядовість сімейна (родинна) – сукупність звичаїв та обрядів, пов’язаних із життєвим циклом людини – від її народження до смерті. О. с. охоплює такі звичаї та обряди: родильний (народження і дитинство), весільний (шлюб і створення сім’ї), поховально-поминальний (смерть і вшанування предків). Ці обряди мають регіональні варіації (наприклад, гуцульські, подільські, поліські, слобожанські), але єдині в символіці, об’єднуючи в собі світоглядні уявлення, систему цінностей та ритуальні практики, засвідчуючи функціональну природу народно-побутової культури. Так, родильні обряди охоплюють період вагітності, пологів, хрещення та перших етапів дитинства і спрямовані на захист породіллі та дитини від «нечистої сили», забезпечення їхнього здоров’я і щастя. Уявлення про вагітність як «сакральний стан» зумовлювали функціонування певних заборон для жінки (не долучатися до певних господарських занять; дотримуватися певних прикмет і пересторог; табувалися певні дні тижня тощо, аби не зашкодити майбутній дитині). Під час пологів також дотримувалися певних ритуалів, спрямованих на полегшення перебігу пологів і народження здорового немовляти. Після народження пуповину перерізали, а плаценту («дитяче», «пуп») ховали/закопували в «таємному місці» – під порогом, піччю, у садку (залежно від регіональних особливостей), вірячи, що це позитивно вплине на долю дитини. Обряд хрещення відбувався в період від кількох перших днів з часу пологів до місяця (залежно від стану дитини і породіллі), інтегруючи християнство з язичницькими елементами. Наступною віхою родильної обрядовості були «пострижини», коли святкували перший рік народження дитини і хрещені батьки вперше стригли їй волоссячко; відбувався обряд «перерізання пут» і ворожіння на майбутню професію дитини за допомогою супутніх предметів (книжки, грошей, миски/ополоника, рушника тощо). Весільний цикл – найскладніший і найбагатший на символіку – символізує перехід від

дівоцтва/парубоцтва до створення молодої сім'ї. До цього циклу належать договір/змовини, сватання, випікання короваю, дівич-вечір, запрошення на весілля, виряджання молодого по молоду, весільний поїзд, весільні чини, зустріч молодого та його роду, благословення молодих, вінчання, перейма, розподіл короваю, дарування, покривання молодої, визначення цнотливості молодої («комора»), «кури», рядження («циганщина»), післявесільні відвідини. Поховальна обрядовість як елемент родинного циклу обрядів – це комплекс уявлень, звичаїв, обрядів морального, психологічного і релігійно-магічного характеру; з огляду на часову тяглість структурно складається з передпоховальних, поховальних і поминальних обрядів. В основі поховальних і поминальних обрядів лежать дохристиянські уявлення про смерть, душу, потойбічне життя. Передпоховальний комплекс складається з дій та уявлень, пов'язаних з підготовкою до смерті, передсмертним станом та обрядодіями над тілом до початку похорону: підготовка смертного вбрання, передчуття смерті, прикмети «на смерть», передсмертна агонія та її полегшення, обмивання і спорядження померлого, остання ніч померлого в хаті. Поховальний комплекс складається з ритуальної відправи священника, винесення труни, прощання з покійним у дворі, ходи поховальної процесії, обрядодій на кладовищі. Серед поминальних обрядів розрізняють персоніфіковані (поминальний обід у день похорону; третій, сороковий, іноді двадцятий, день з дня смерті; роковини – іноді й пів року) і календарні (усталені дні поминань: Проводи, Діди, «батьківські» суботи). Літ.: Гримич (Ред.), 2008–2015; Гаврилюк, 2008; Скрипник (Ред.), 2020; Таран, 2024. (*О. Таран*).

Патріархат (від лат. *pater* – батько і грец. *archē* – влада) – панування чоловіка в родині і суспільстві. Термін «патріархат» використовують у деяких схемах періодизації первісної історії, а також для позначення відносин гендерної нерівності жінок у класових суспільствах аж до нинішнього часу. Літ.: Кислий, 2011. (*О. Таран*).

Полігамія (від грец. poly – багато і gamos – шлюб) – збірна назва для полігінії (один чоловік, дві і більше дружин) та поліандрії (одна дружина і два або більше чоловіків). Етнографічно зафіксовано сорорат (шлюб з кількома сестрами, у подальшому – із сестрою померлої дружини), а також левірат (шлюб однієї жінки з рідними братами покійного чоловіка, який з часом еволюціонував у шлюб з удовою брата). Літ.: Westermarck, 1922; 1930. (О. Таран).

Родини – назва обряду відвідин породіллі, який відбувався в перші дні після пологів і збирав у хаті породіллі заміжніх жінок (родичок, сусідок), які обдаровували молоду матір і немовля: несли паляницю (хліб), мед, пироги, солодощі та ін., щоб життя дитини було «солодким»; вони ж могли допомогти в хатніх роботах і по господарству. Побутувало стійке повір'я, що породілля протягом шести тижнів не мала виходити з хати (двору/обійстя), оскільки, за давніми релігійними віруваннями і християнськими приписами, «пологи – справа нечиста». Цей погляд визначав особливий статус породіллі з немовлям, інших причетних до пологів осіб, які мусили дотримуватися певних (часових, територіальних, комунікативних) застережливо-ізоляційних обмежень. Етнографи фіксують, що від середини ХХ ст. родини перестають бути суто жіночим святом, на відвідини приходять і чоловіки-родичі (одружені): батько (якщо породілля живе зі свекрами), одружений брат. Літ.: Гаврилюк, 2008. (О. Таран).

Рушник весільний – невід'ємний атрибут весільного обряду; вважається ритуальним предметом і священним оберегом майбутнього подружнього життя пари. Р. в. виготовляли з якісного білого полотна й оздоблювали вишивкою, яка мала особливе, сакральне, значення; кожен елемент орнаменту на весільному рушнику був символічним: калина символізувала красу і розквіт життя, виноград – родючість і достаток, птахи – вірність і подружню любов, дерево життя – міцність роду і його продовження. У весільному дійстві рушник використовували в багатьох обрядах: рушником перев'язували старостів під час сватання, на ньому

стояли молодята під час вінчання, що символізувало їхній спільний життєвий шлях; ним зв'язували руки молодим на знак єднання їхніх доль; за рушник староста виводив молодят на вулицю. Рушники завжди були в посагу нареченої; особливо цінувалися рушники, вишиті власноруч нареченою, адже вважали, що, вишиваючи, дівчина вкладає в роботу свої думки, мрії та побажання про майбутнє подружнє життя. Р. в. зберігали в родині і передавали з покоління в покоління, вони символізували непорушність родинних зв'язків і спадкоємність традицій. Сьогодні Р. в. є не лише предметом матеріальної культури, а й носієм духовних цінностей українського народу, відображаючи його світогляд, вірування та естетичні ідеали. Літ.: Орел, 2003; Борисенко, 1988; Здоровега, 1974. (*О. Громова*).

Сватання. 1. Перший етап традиційного українського весільного обряду, під час якого представники роду молодого (староста, близькі родичі і сам наречений) приходять до батьків нареченої, щоб офіційно досягти згоди про можливість укладання шлюбу. Це важлива церемонія, що має чітко визначений ритуальний характер і супроводжується особливим діалогом між сватами й батьками дівчини, використанням символічних предметів (хліба, рушників) та виконанням традиційних дій. Під час сватання відбуваються перемовини і символічне «торгування» між родинами, які завершуються або згодою (дівчина подає рушники сватам), або відмовою (вручення гарбуза, винесення макогона, подавання чарки тощо). С. постає не лише як формальна процедура домовляння про шлюб, а і як важливий соціальний акт, що засвідчує серйозність намірів молодого і початок офіційного процесу створення нової сім'ї. Літ.: Борисенко, 2016; Борисенко, 1988; Здоровега, 1974. (*О. Громова*).

Хрестини – обряд, пов'язаний з таїнством хрещення. Святковий обід влаштовували, коли минала шеститижнева ізоляція породіллі: сім'я запрошувала кумів, бабу-повитуху, родичів, інших гостей; закінчення обіду фіксувалося обрядом, у якому ідея визнання новонародженого членом сім'ї та громади реалізовувалася якнайповніше; чільне місце посідали також

мотиви благодетності, плідності, дітонародження. Попри спільну ідейно-змістову спрямованість хрестинний обряд мав локальні різновиди як цілісні ритуальні комплекси зі своїм самобутнім набором символічних (дієвих, словесних, атрибутивних) компонентів. Залежно від кульмінаційного дійства та основного предмета-символу це були обряди розбивання «бабиної каші» (північні області України), роздаровування «бабiniх квіток» (Правобережжя), «калачування» (західні області), частування пирогами, «варенухою» (Середнє Подніпров'я) та ін. Літ.: Гаврилюк, 1981; 2008. (О. Таран).

Хрещені батьки (хресні) – «духовні» батьки дитини. Згідно з поширеним повір'ям, поки дитя не охрещене, воно легко піддається дії нечистої сили, може захворіти, навіть померти. Тому з хрещенням зазвичай поспішали. Обрані хрещені батьки (куми) несли немовля до церкви – «до хреста». Відмову кумувати вважали гріхом. Якщо попередні діти вмирали, то за кумів брали тих, хто першим трапиться на дорозі, – «стрічених кумів», або ж підлітків як постатей невинних, безгрішних. В окремих регіонах України побутувало так зване колективне кумівство, коли обирали дві, три і більше пар кумів, серед яких виділяли «старших» і «молодших». Кумівство як соціально-побутовий феномен відігравав значну роль у родинних стосунках: кандидатів на кумів вибирали дуже ретельно, оскільки родичатися з ними треба було відтепер увесь вік, а тому брали до уваги їхні моральні чесноти, авторитет у громаді, міцність родинних зв'язків. Літ.: Кузеля, 1907; Гаврилюк, 1981; 1986. (О. Таран).

2.4. Психологічні методи дослідження та підтримки сім'ї

1	арттерапія сімейна	позитивна сімейна психотерапія
2	генеграма	сімейна медіація
3	дерево роду	техніки психологічної роботи (арттерапія)
4	екомапа	техніки вивчення сімейної історії (арттерапія)
5	лінія часу	техніка «Спільний малюнок сім'ї» (арттерапія)
6		техніки створення сімейного портрета (арттерапія)

Арттерапія сімейна – метод зцілення сімейних стосунків за допомогою мистецтва як через сприймання (кінотерапія сім'ї), так і спільну сімейну творчість. А. с., де клієнтом арттерапевта є сім'я, базується на системному підході до роботи із сім'єю, коли сім'ю розглядають як живу, відкриту систему, що перебуває в процесі розвитку і постійного трансформування під впливом довкілля. Арттерапія наразі не має єдиної загальноприйнятої концепції дисфункціональності сім'ї. Особливості А. с.: 1) робота може відбуватися як з ядерною, так і з розширеною сім'єю, а також з окремими її підсистемами (дитячо-батьківською, прабатьківською, партнерською, суродженців); 2) допускається робота одного фахівця – арттерапевта, на відміну від багатьох інших видів сімейної терапії. (Це пояснюється такою особливістю А. с., як тріадичність: творчий продукт є посередником між клієнтською сім'єю і арттерапевтом, що дає арттерапевту змогу зберігати нейтральність); 3) виявлення і розв'язання проблем відбувається на арттерапевтичній сесії в процесі сімейної комунікації у формі образотворчої діяльності. Арттерапевт спрямовує увагу: а) на *процес спільної образотворчої діяльності* членів сім'ї – тут і тепер: це вибір матеріалів, мотивація чи спонукання з боку терапевта, створення/руйнування власних образів чи образів одне одного, регрес/інтеграція, вербальні асоціації, прояв сильних і слабких сторін кожного члена сім'ї, взаємодія з арттерапевтом та іншими членами сім'ї в процесі спільної діяльності; б) на *інтерпретацію готової образотворчої продукції* – символізм і знаковість: зміст сімейного творчого продукту з урахуванням культурних впливів, архетипних проявів; особливості елементів та композиції в цілому (форма, цілісність, конгруентність); реакція на творчий продукт з боку кожного члена сім'ї і сім'ї в цілому, сублімація/заміщення; в) на *минуле, сімейну історію* – ідеться про культурний досвід, особливості психічного розвитку (об'єктні стосунки, афективні, когнітивні процеси), психодинаміку (захисні механізми), сенсорна спрямованість, ставлення до терапевта (переносні реакції) тощо; д) на

усвідомлення членами сім'ї як проблеми, так і способів її розв'язання на різних рівнях своєї взаємодії через спільну образотворчу діяльність та аналіз продуктів цієї діяльності. Арттерапевт прояснює почуття членів сім'ї в процесі роботи («тут і тепер») і ставлення до продуктів своєї діяльності. Стратегія ведення сесії є тристадійною, що загалом традиційно для арттерапії: введення (розігрів), образотворча діяльність, обговорення процесу діяльності та створених продуктів. Позиція арттерапевта недирективна, його комунікації не обмежуються тільки вербальним спілкуванням – арттерапевт може використовувати акційні форми психотерапевтичної поведінки: він присутній під час взаємодії сім'ї, фасилітує цей процес, використовує інтеракції різних модальностей (на соматопсихічному, емоційному тощо рівнях). Зміни в сімейній системі можуть відбуватися як на етапі аналізу через усвідомлення та інсайти членів сім'ї щодо процесів і феноменів (загальносімейних, міжособистісних та внутрішньоособистісних), так і на етапі образотворчої діяльності через несвідоме вираження накопичених важких емоцій, агресії тощо. А. с. як метод дає змогу перевести вектор агресії і деструкції на образотворчу продукцію; образи, які піддаються деструкції, можуть при цьому виступати як метафора тих індивідуальних або сімейних якостей, які родина переборює. У такий спосіб А. с. створює безпечні умови для відреагування членами сім'ї своїх деструктивних потреб. Спільна образотворча діяльність дає змогу виявити характерні для членів сім'ї комунікативні патерни; ігрові аспекти створюють невимушену атмосферу, у якій добре проявляються проблемні сторони поведінки членів сім'ї, і водночас гра звертається до творчої частини особистості кожного члена родини, що дає ресурс, підтримує позитивне емоційне тло. Експериментування з образотворчими матеріалами сприяє навчанню, побудові нових стосунків з оточенням, розкриттю творчого потенціалу всіх членів сім'ї; робить процес більш активним і зримим. Завдяки А. с. зростає цінність співпраці як форми внутрішньосімейної взаємодії і формується картина світу сім'ї, що сприяє розвитку власної культури стосунків.

Динамічні характеристики процесу А. с. відображають перехід сім'ї на новий рівень її структурно-функціональної організації. В А. с. важливим є розуміння єдності між внутрішньопсихічними, міжособистісними і загальносімейними процесами; завжди також потрібно брати до уваги соціальні аспекти функціонування сім'ї – її соціально-економічне становище, соціальний статус, культурне середовище. Літ.: Вознесенська, 2007; Вознесенська, & Сидоркіна, 2007. (*О. Вознесенська*).

Генограма – графічний метод професійного запису сімейної історії та міжособистісних стосунків у кількох поколіннях. Г. розробив американський психіатр Мюррей Боуен у 1970-х роках як інструмент ілюстрації теорії сімейних систем, зокрема концепцій тріангуляції, диференціації «Я» і багатопокілінневого передавання патернів. У 1980-ті роки Моніка МакГолдрік (Monica McGoldrick) і Ренді Герсон (Randy Gerson) уточнили метод детальними інструкціями для аналізу сімейної історії та планування цільового втручання в соціальній роботі із сім'ями та родинами. Г. використовують у психології, соціології, медицині і генетиці, психотерапії та соціальній роботі для створення гіпотез щодо функціонування сімейної системи, аналізу трансгенераційних передач і повторів у сімейній історії, процесів включення і виключення подій та членів родини, спадкових захворювань, конфліктів, динаміки взаємин і специфіки сімейних патернів поведінки, Наразі Г. визнано як один із стандартів підготовки фахівців із сімейної терапії та медицини. Г складають за певними правилами, використовуючи систему умовних позначень для фіксації необхідної родової інформації; це забезпечує її подальше швидке зчитування, оперативний аналіз і стає підґрунтям проведення супервізій для фахівців, які працюють із сім'ями; звідси вимоги до системи умовних позначень – їх стандартизації і професійного використання. Єдиний загальноприйнятий стандарт – це стандартна нотація Г (англ. – Standard Genogram Notation), що розроблена в США і Європі і закріплює універсальні символи: квадрати – для чоловіків, кола – для жінок, горизонтальні лінії – для шлюбів, вертикальні – для

нащадків тощо. Наразі використовують дві форми схематичного зображення Г.: перша – сформована в англомовній (британській, американській) традиції і зосереджена на факті фіксації генетичного зв'язку між членами родини, у ній шлюбний зв'язок позначають прямою лінією між фігурками; друга форма є більш пізньою, її доповнено інформацією про емоційні стосунки та іншими відомостями про членів родини, як-от міграції, шлюбність, соціальні випробування тощо; у цьому варіанті лінію шлюбу зображують «перевернутим коромислом», вивільняючи місце між фігурками для позначення емоційних зв'язків і певних подій. Приклад другого типу графічного зображення наведено в Додатку А. Г. як ефективний інструмент загального огляду розкривається в роботах Джона Бернхема (John Burnham), де він описує конкретні випадки (кейси) і наголошує на ролі соціального контексту в розкритті «складних сімейних констеляцій» і «привидів минулого» (саме для глибинного аналізу соціальних впливів дослідник рекомендував збирати детальну інформацію про родинні передачі). Г є потужним інструментом вивчення родової історії і терапевтичним методом підтримання людей у їхній сімейній історії життя, який фахівці постійно адаптують до сучасної практики з акцентом на культурній чутливості і міжпоколінних зв'язках. Літ.: Burnham, 1986; Hildenbrand, 2024; McGoldrick, & Gordeen, 1985; McGoldrick, Gerson, & Petry, 2020. Бевз, 2006, 78-79. (Г. Бевз).

Дерево роду – проєктивна методика, яка використовує образ дерева як символ роду. Психолог пропонує клієнтові намалювати дерево свого роду, а по завершенні малювання проводить бесіду з клієнтом про розташування членів його роду на родовому дереві (його гілках, коріннях та стволі), про процес малювання, вибору послідовності зображення членів родини а також отримані враження і самопочуття. Тут важливий сам процес малювання, що фіксує увагу клієнта на його родовій пам'яті, сімейних стосунках та плинності сімейно-родових подій, допомагаючи зібрати і систематизувати факти, а відтак здійснити пошук ресурсів для власного життя та

переосмислення непрояснених та складних життєвих ситуацій, що переповідають із покоління в покоління. В культурному вимірі базується на традиції збереження родової історії (пам'яті роду), транслюється через символічне зображення «світового дерева», а в побутовому житті - втілюється у різних історично-ситуативних формах, зокрема, створенні віньєток фотографій, сімейних альбомів тощо. Схема складання дерева роду наведена в Додатку Б. (Г. Бевз).

Екомапа (есомар) – інструмент оцінки, що графічно відображає сімейні взаємини і відносини членів сім'ї з навколишнім середовищем і базується на екологічному та системному баченні сім'ї. Її спрямована на виявлення якісних характеристик фактично наявних, уявних і значущих у минулому

Dr. Ann Hartman,
DSW (доктор
соціальної роботи)

зв'язків сім'ї з найближчим соціальним оточенням та

його інституціями (школа, робота, медицина тощо), а також визначення наявних і потенційних ресурсів, які може надати членам

Carolyn Lewis Attneave
(Oklahoma State University)

сім'ї їхнє середовище. Її є методом візуалізації соціальних зв'язків людини шляхом складання мапи

для вивчення матеріальних і нематеріальних потреб сім'ї, які можуть бути задоволені завдяки зміцненню соціальних зв'язків з іншими сім'ями і родинами, громадськими організаціями та інституціями. Використовувати Її в соціальній роботі вперше запропонувала Анна Гартман (Hartman, 1978), зокрема для роботи із сім'ями у сфері державного захисту дітей (США). Вона перетворила формалізацію процесу оцінювання сімейних систем у графічний інструмент. Метод вартує відрізняти від подібних методів сімейної терапії, зокрема «мережевої терапії» (network therapy) та роботи з соціальними мережами родини (family networks), що описані Каролайн Аттенев (Attneave, 1976), яка, спираючись на метафору мережевого підходу в розумінні

сімейних зв'язків, запропонувала розгляд екологічної перспективи в роботі із сім'ями через вивчення взаємодії членів сім'ї із ширшим колом соціального оточення та його структурами. Обидва методи мають тематичну близькість (соціальні зв'язки, екосистема родини), але концептуально відрізняється. Е. є картою, що фіксує стан сім'ї на момент оцінки, а мережева терапія – є дією, що реалізується згідно з даними карти. Е. використовується для діагностики, виявлення джерел підтримки та стресу а також планування терапевтичних втручань. Для складання Е. використовують позначки, розроблені для складання генограми, а також форму кола, що поділяється на певні сектори, як-от: родичі і значущі особи, інституції (освіта, робота, медицина тощо), фахівці і колеги, сусіди і друзі, громадські організації, релігійна спільнота. Схему складання Е. та реконструкцію Е. роботи автора методу наведено в Додатку В. Літ.: Hartma, 1978; Attneave, 1976; Кияниця, & Петрочко, 2017. (Г. Бевз).

Лінія часу (*time line*) – має два трактування 1) якісний дослідницький та консультативний інструмент для збору та організації даних про послідовність подій в житті людини (Stanton, 1992), 2) психотерапевтичний, практико-орієнтований метод структуризації життєвих та сімейних подій, наразі в межах системної та сімейної терапії, що опирається на уявну внутрішню лінію життя людини (Time Line Therapy). У першому варіанті Л.ч – це метод графічного структурування життєвих подій у хронологічній послідовності, що (на основі візуалізації значущих індивідуальних або сімейних подій) спрямований на усвідомлення людиною проживання власного життя, плину реальних подій та своєї відповідальності за його якість а також здійснення аналізу динаміки життєвого циклу, кризових моментів, переваг та очікуваних перспектив. Л.ч. передбачає створення списку важливих подій та їх розміщення на горизонтальній лінії, що символізує тривалість життя в заданих межах (від народження до сьогодення; від створення сім'ї до сьогодення і т. ін.). Спочатку проводять горизонтальну лінію в заданих часових координатах, потім на ній вертикальними лініями відмічають події

та їхні дати. Л.ч є процесом, що може мати різні варіанти його зображення (Додаток Г). Схематичне зображення слугує системному охопленню подій і пошуку зв'язків між ними. Л.ч. цінується за наочну здатність структурувати великий обсяг інформації та сприяти спільному обговоренню подій між дослідником і респондентами, зокрема для реконструкції життєвої історії сім'ї, аналізу трансформацій у сімейній системі та дослідження трансгенераційних патернів. Вперше був застосований М. Стентоном для аналізу життєвих подій та поведінки сімей у стані кризи. У другому варіанті Л.ч розроблена магістром у сфері масової комунікації та піонером нейролінгвістичного програмування (NLP) Т. Джеймс у 1980-х як терапевтична практика, що базується на NLP і гіпнотерапії і спрямована на зміну а) емоційних реакцій, б) обмежувальних переконань, в) поведінки та г) планування життя на основі позитивного майбутнього (Tad James Co) засобом створення уявної «часової лінії». Метод передбачає, що людина у стані глибокого розслаблення (чи легкій трансовій формі) може знайти власну уявну часову лінію (від минулого до майбутнього) і працювати з її сегментами для зміни емоційного зв'язку зі спогадами та планами. Літ. : Lehmler, & Agnew, 2017; James, 1988; Stanton, 1992; Zhuykova et al., 2020.

(Г. Бевз).

Позитивна сімейна психотерапія – комплексний підхід у терапії, який розробив у 1960-х роках німецький психіатр Носрат Пезешкіан. Основна ідея П. с. п. полягає в тому, що в сімейних проблемах і конфліктах приховуються ресурси для позитивних змін і поліпшення взаєморозуміння. Цей підхід зосереджується на пошуку та використанні цих

Подружжя: Tad James і Adriana James (Ph.D.) – засновники «The Tad James Co»

Prof. Dr. Nossrat Peseschkian

ресурсів, сприяючи відтак розвитку гармонійних стосунків у родині. Ключовим принципом П. с. п. є постулат ресурсів, згідно з яким кожна сім'я має певні сильні сторони, які можуть бути активовані для розв'язання проблем і поліпшення якості взаємодії. Серед таких ресурсів можна виділити емоційну підтримку, досвід, взаєморозуміння тощо. Важливим складником методу є прийняття і розуміння, коли члени сім'ї визначають і приймають свої стилі спілкування, особливості емоційних реакцій і життєві цінності. Це дає змогу уникати непорозумінь і конфліктів, сприяє розвитку взаємоповаги та довіри. Особливу увагу в П. с. п. приділяють сімейним ролям. Кожен член родини виконує певні функції, які можуть бути переглянуті для зменшення напруження, кращого розподілу обов'язків і підтримання емоційної рівноваги. Метод передбачає двоетапний підхід: спочатку досягається глибоке розуміння ситуації через аналіз причини криз і конфліктів, думок кожного члена сім'ї, а потім реалізується дія, спрямована на використання активних стратегій розв'язання проблем із фокусом на взаємоповазі, розумінні потреб і зміцненні позитивних аспектів відносин. Сам Н. Пезешкіан акцентував увагу на культурній різноманітності та взаєморозумінні в сімейних відносинах; його концепції «актуальної сфери» (поточні дії в родині) і «базисної сфери» (глибинні принципи та цінності родини) особливо важливі для розуміння сім'ї як системи. П. с. п. активно застосовують для розв'язання сімейних конфліктів, підтримання пар у кризові періоди і поліпшення взаєморозуміння між різними поколіннями; вона допомагає розвивати конструктивне спілкування, зміцнювати позитивні аспекти відносин і знаходити шляхи виходу з кризових ситуацій через взаємопідтримку, вдосконалення сімейних ролей і культурну адаптацію. Методи П. с. п. є також ефективними в подоланні проблем, які виникають через культурні відмінності, оскільки дають змогу розвивати гнучкість і гармонійність сімейної системи. Літ.: Peseschkian, 1986; Pezeshkian, 1992. (Л. Боброва).

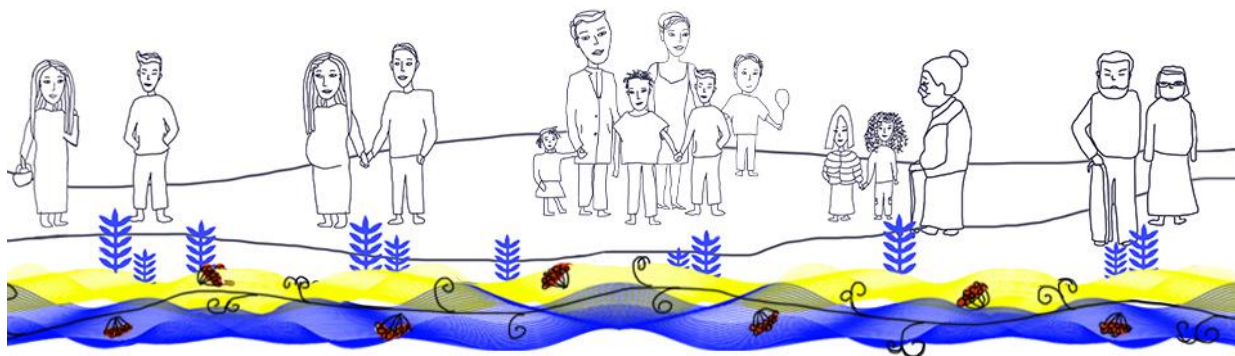
Техніки психологічної роботи (арттерапія) – одночасна психологічна робота з кількома членами сім'ї чи всією сім'єю разом, спрямована на дослідження і розвиток стосунків у підсистемах, між підсистемами, на усвідомлення не проявлених коаліцій, як-от: «стосунки батьків», «ігрові сімейні стосунки», «команди», «вплив бабусі і дідуся» тощо. До групи арттерапевтичних технік, спрямованих на вивчення емоційного поля сім'ї, конфліктів та способів їх розв'язання, належать: «Емоційні портрети», «Найважливіші речі», «Спільний досвід», «Проблеми і їх подолання», «Спільні ресурси». Порівняльний аналіз арттерапевтичних технік психологічної роботи з методиками інших терапевтичних підходів показав їхні додаткові можливості, пов'язані з ресурсністю, відреагуванням складних почуттів, розв'язанням конфліктів, отриманням ресурсів. Літ.: Вознесенська, 2005; Вознесенська, 2007. (*О. Вознесенська*).

Техніки вивчення сімейної історії (арттерапія) – перелік технік, спрямованих на отримання ресурсу від сім'ї і роду в процесі його вивчення та візуалізації. Варіанти їх проведення: 1) творення «герба сім'ї» (з вивченням впливу родових гілок батьків, формуванням ієрархії сім'ї тощо); 2) створення «особистого герба» (із залученням ресурсів роду обох батьків – батька і матері); 3) зображення «спадщини» – що успадкували з особистих якостей батьків і що хотіли б успадкувати, що хотілося б чи хочеться передати дітям; 4) зображення слабких і сильних якостей, успадкованих від батьків; 5) зображення минулого і сьогодення сім'ї («Лінія життя сім'ї»); 6) зображення дитячих спогадів (застосовуючи цю техніку, варто брати до уваги емоційний контекст і вирішення завдань вираження, відреагування та усвідомлення психічних травм раннього дитинства. Варіанти роботи з дитячими спогадами: «подорож у світ дитинства»; «зображення себе, своїх інтересів», «рід занять тепер і в дитинстві»; «сімейна ситуація: а) коли були дітьми, 2) коли стали батьками, 3) коли стали дідусем (бабусею) – у вигляді лялькового будинку». (*О. Вознесенська*).

Техніка «Спільний малюнок сім'ї» (арттерапія) – робота з усіма членами сім'ї одночасно над виконанням спільного завдання – створенням на великому аркуші паперу спільного малюнка. (Під час виконання завдання членам сім'ї не дозволяється говорити між собою.) Методика дає змогу досліджувати стереотипні патерни взаємодії в сім'ї чи в одній з її підсистем, які призводять до системних порушень; визначати рівень згуртованості та близькості як інтегральні параметри сімейної системи, ієрархію, сімейні межі. (О. Вознесенська).

Техніки створення сімейного портрета (арттерапія) – низка технік, спрямованих на відтворення моделі сім'ї як просторової репрезентації сімейної системи; дослідження соціальних процесів і систем, зокрема сімейних. Дають змогу проводити пряме спостереження за інтеракціями членів сім'ї у створеному ними психологічному просторі. На відміну від традиційних методик (тесту Герінга, «Сімейної дошки», сімейної скульптури Квебека, сімейного скульптурного тесту Хеля), ці технології передбачають створення самими клієнтами фігур у процесі взаємодії, які потім стають предметом їхнього аналізу. На відміну від проєктивних методів, техніки створення сімейного портрета не обмежуються діагностикою, а передбачають подальше обговорення творчого продукту і терапевтичні інтервенції. Створення фігурок членів сім'ї має терапевтичний ефект. Варіанти застосування: 1) створення «автопортрета сім'ї» – реалістичного, абстрактного, символічного зображення членів сім'ї; 2) зображення членів сім'ї як тварин або предметів; 3) зображення членів сім'ї зі складанням діалогів між ними (використання техніки «діалог з візуальним образом»); 4) колаж («Щаслива родина»); 5) зображення сімейних стосунків у вигляді скульптурної групи; 6) ліплення з глини, пластиліну «скульптури сімейних стосунків»; 7) створення соціограми (місце «Я» у взаєминах із членами сім'ї); 8) створення моделі сім'ї як тривимірного «мобіля»; 9) зображення сімейного дерева. Методики дають змогу діагностувати згуртованість, емоційну близькість, ієрархію, сімейні межі та коаліції в сім'ї. (О. Вознесенська).

Сімейна медіація – позасудова, добровільна, конфіденційна процедура врегулювання конфліктів (спорів) або запобігання таким конфліктам (спорам) між членами однієї сім'ї чи родини, пов'язаними кровними, шлюбними, дитячо-батьківськими стосунками, а також між усіма, хто перебуває чи раніше перебував у родинних зв'язках. С. м. є ефективним інструментом трансформації взаємин і врегулювання інтересів сторін через підтримання діалогу, зниження конфліктності та утримання фокусу на психологічному добробуті членів сім'ї (особливо дитини). С. м. сприяє відновному співбатьківству завдяки відновленню довіри та формуванню стійких домовленостей. Принципи С. м.: добровільність, конфіденційність, нейтральність медіатора, самовизначення. С. м. є інструментом не лише врегулювання непорозумінь між батьками, а передусім – трансформації їхніх стосунків. Завдяки емоційній підтримці учасників С. м., утриманню фокусу уваги на добробуті учасників та інтересах дитини, а також гнучкості формату вона сприяє зниженню конфліктності, відновленню довіри та збереженню конструктивного співбатьківства. Ключові переваги С. м.: економія часу і ресурсів, збереження конфіденційності, нейтральність медіатора, можливість фокусування на майбутньому, а не на минулих образах. С. м. створює основу для стійких домовленостей, що відповідають інтересам як батьків, так і дитини. Наукові дослідження в Україні і за кордоном підтверджують ефективність С. м. як моделі, що забезпечує як юридичне, так і психоемоційне врегулювання сімейних стосунків, зокрема подружньо-батьківських.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ: НАУКОВІ ПІДХОДИ І МЕТОДИ

Професійна підготовка фахівців, які працюють з дітьми і сім'ями, зокрема у сфері освіти, охоплює широкий спектр компетентностей і передбачає глибоке розуміння наукових підходів до організації освітнього процесу і розвитку дитини. Вона ґрунтується на інтеграції психологічних, педагогічних, правових та соціальних знань, що забезпечують цілісне бачення особистості учня та умов її становлення. Особливо важливим є вміння педагогів і психологів створювати освітнє середовище, яке враховує індивідуальні потреби, емоційний стан і ресурси всіх учасників освітнього процесу.

У цьому розділі представлено ключові поняття, наукові концепції і методи психологічної підтримки, спрямовані на підвищення професійної компетентності фахівців у сфері освіти. Вони сприяють усвідомленню значення науково обґрунтованих підходів до розвитку особистості, удосконаленню освітнього процесу, збереженню психічного здоров'я та профілактиці емоційного виснаження і стресових станів учасників освітнього процесу.

3.1. Наукові теорії, концепції та підходи до розвитку особистості

1	акмеологія	педологія
2	антропогенез	принцип
3	асоціативна психологія	психоаналіз
4	біогенетичний підхід	психоаналітична теорія розвитку З. Фрейда
5	біопсихосоціальний підхід	психогенетичний підхід
6	біхевіоризм	психологічна концепція історії дитинства
7	вершинна психологія	психологія
8	галузі психологічних знань	психологія військова
9	галузь знань	психологія гендерна
10	гедонізм	психологія генетична
11	генетика	психологія дитяча
12	геронтопсихологія	психологія диференційна
13	гештальтпсихологія	психологія екологічна
14	глибинна психологія	психологія етнічна (етнопсихологія)
15	гуманізм	психологія педагогічна
16	гуманістична психологія	психологія політична
17	детермінізм	психологія сім'ї і шлюбу
18	детермінізм біологічний	психологія юридична
19	еволюція	самостійний спосіб життя людей з інвалідністю
20	екзистенційна психологія	сексологія
21	епігенетична концепція розвитку особистості	теорія морального розвитку особистості Л. Кольберга
22	етнопедагогіка	теорія рекапітуляції
23	індивідуальна психологія	травма колективна
24	історія психології	факт науковий
25	культурно-історична теорія	феміністична педагогіка
26	медіапсихологія	фізіологія
27	парадигма	Харківська психологічна школа
28	педагогіка пригноблених Фрейре	

Акмеологія (від грец. *akme* – вершина, *logos* – наука, вчення) – науковий напрям, який розвивається на стику природничих, гуманітарних, суспільних і технічних дисциплін і вивчає феноменологію розвитку людини, її найвищі творчі досягнення на віковому етапі зрілості. Предметом А. є об'єктивні і суб'єктивні чинники, які сприяють або перешкоджають досягненню вершин професіоналізму, творчого довголіття, а також закономірності організації навчання професіоналізму майбутніх фахівців, удосконалення і коригування діяльності. На думку засновників цього напрямку (Б. Ананьєв, О. Бодальов, О. Дубасенюк, Н. Кузьміна, М. Рибніков,

В. Федоришин, Г. Сотська), зрілість людини і вершина цієї зрілості («акме») – це багатовимірний стан дорослої людини, що охоплює значний етап її життя і показує, як вона відбулася як фізичний індивід, як громадянин, як особистість, як фахівець, як сім'янин тощо. Цей стан ніколи не буває статичним, а характеризується більшою чи меншою варіативністю і мінливістю. Завдяки дослідженню зрілості дорослої людини з позицій різних наук встановлено, що людина, як правило, не може одночасно досягати ступеня зрілості за всіма характеристиками, оскільки їх зміни мають різні темпи. Деякі дослідники розглядають А. лише з позиції вищого рівня професійної майстерності людини; при цьому на міждисциплінарному рівні вивчають зміст феномену професіоналізму, простежують залежність між ним та іншими властивостями людини, шляхи досягнення професіоналізму, а також способи запобігання професійній деформації. У зарубіжній психології не прийнято виокремлювати А. як відносно самостійний напрям досліджень, там психологію зрілості розглядають як один із розділів психології розвитку.

Антропогенез (психологічний аспект) (від грец. *anthropos* – людина, *genesis* – виникнення, розвиток) – процес виникнення і розвитку людини. Вихідною точкою цього процесу прийнято вважати початок четвертинного періоду, коли розпочалося становлення сучасної людини як біологічного виду. На початковому етапі А. відбувався за загальними законами біологічної еволюції, але що далі, то більшого значення для людини набували соціальні чинники – спілкування і спільна діяльність.

Асоціативна психологія – загальна назва для цілої низки концепцій і шкіл, які вважали *асоціацію* головним або ж навіть єдиним механізмом функціонування свідомості і психіки загалом. Основоположниками А. п. вважають Арістотеля і Платона, саме механізмом асоціації вони пояснювали процеси пригадування. Принцип асоціації використовували і в подальшому для пояснення широкого кола психічних явищ та поведінки. А. п. розвивалась аж до початку 20-х років XX ст., однак пізніше вона зникла як напрям, а її ідеї «розчинилися» в різних галузях психологічної теорії і

практики. Нині вважають, що асоціація не стільки механізм, скільки фундаментальне явище, яке саме потребує пояснення.

Біогенетичний підхід – концепція, яка вважає основою розвитку особистості біологічні процеси дозрівання організму; сам процес розвитку при цьому розглядається як дозрівання, стадії якого є універсальними.

Біопсихосоціальний підхід – розглядає життєві процеси людини не з позиції традиційно домінуючої лікувальної практики, а з позиції здоров'я і з опорою на профілактику, культуру позитивних стосунків та удосконалення стилю життя. У 2002 р. підхід набув поширення з ініціативи Всесвітньої організації всесвітнього здоров'я (ВООЗ) і став основою Міжнародної класифікації функціонування, обмеження життєдіяльності та здоров'я (МКФ). Б. п. розглядає здоров'я людини у зв'язку з процесами взаємовпливу біологічних, психологічних та соціальних чинників на розвиток людини в різних сферах її життєдіяльності.

Біхевіоризм (від англ. *behaviour* – поведінка) – напрям у психології, що виник на початку ХХ ст. Його основоположник – американський зоопсихолог Дж. Уотсон. Представники Б. оголосили предметом вивчення психології *поведінку* на противагу свідомості людини. Звідси синонім Б. – *поведінкова психологія*.

Вершинна психологія – оптимістичний напрям у сучасній психології, спрямований на вивчення людини як свідомої і розумної істоти, яка прагне до актуалізації всіх закладених у ній здібностей, пошуку ідентичності, автономії. Представники В. п. (А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм) звертають увагу передусім на людську неповторність, унікальність, природну креативність, автентичність, на невичерпний, закладений природою, потенціал особистісного зростання. До В. п. відносять *гуманістичну психологію* та *екзистенційну психологію особистості*.

Галузі психологічних знань. До ХVІІ ст. психологія розвивалася як один із складників філософії. З виокремленням у самостійну науку (остання чверть ХІХ ст.) почався активний поділ психології на окремі галузі знань.

Сучасна психологія є досить розгалуженою системою наукових дисциплін (понад чотири десятки), які перебувають на різних ступенях формування і пов'язані з різними сферами людської практики. Це, зокрема, такі: загальна психологія, генетична психологія, соціальна психологія, психологія спорту, психологія праці, психологія творчості, юридична психологія, екологічна психологія, інженерна психологія, політична психологія, зоопсихологія, патопсихологія, психологія реклами, консультативна психологія, космічна психологія, психологія управління та ін.

Галузь знань – основна предметна сфера освіти і науки, що охоплює групу споріднених спеціальностей, за якими здійснюється професійна підготовка.

Гедонізм (від грец. *gedonismus* – насолода) – філософсько-етичне вчення, згідно з яким найвищою метою і найвищим благом людського життя є чуттєве задоволення, насолода. Найповніше ідеї Г. розкрито у вченні давньогрецького філософа Епікура. Г. – протилежність аскетизму.

Генетика (від грец. *genos* – рід, походження) – наука про закономірності спадковості і мінливості організмів. Залежно від об'єкта дослідження розрізняють Г. людини, Г. тварин, Г. мікроорганізмів і вірусів.

Геронтопсихологія – галузь психологічної науки, яка вивчає явища і процеси, пов'язані зі старінням організму, а також вияви в ньому інволюційних тенденцій (притуплення окремих психічних функцій, затухання окремих процесів, спад активності особистості). Предметом вивчення Г. є психологічні аспекти старості і психологічна підготовка людини до неї.

Гештальтпсихологія (від нім. *Gestalt* – цілісна форма, образ) – напрям у західній психології, що виник у Німеччині в першій третині XX ст.; її засновники – психологи Макс Вертгеймер, Курт Коффка, Вольфганг Келлер. Г. використовує для пояснення складних психічних явищ принцип їхньої цілісності («гештальтів») на противагу принципу розчленування свідомості на елементи і побудові з них, за законами асоціацій або творчості, синтезу

складних психічних феноменів, прихильниками чого є представники структурної психології.

Глибинна психологія – галузь психології, яка досліджує переважно глибинні, приховані механізми людської поведінки. Найбільш відомі напрями: фрейдизм, неофрейдизм, індивідуальна психологія Альфреда Адлера, аналітична психологія Карла Юнга.

Гуманізм (від лат. *humanus* – людський, людяний) – світогляд, заснований на ставленні до людини як до найвищої цінності, на захисті права особистості на свободу, щастя, усебічний розвиток і прояв своїх здібностей.

Гуманістична психологія – напрям у західній (переважно американській) психології, який визначає своїм головним предметом особистість як унікальну цілісну систему, котра є не чимось заздалегідь даним, а відкритою можливістю її самоактуалізації. Основні положення Г. п.: людину слід вивчати в її цілісності; кожна людина унікальна, а тому аналіз окремих випадків не менш виправданий, ніж статистичні узагальнення; людина відкрита для світу. Переживання людиною світу і себе в ньому є головною психологічною реальністю; людське життя слід розглядати як єдиний процес становлення і її буття; людину наділено потенціями до неперервного розвитку й самореалізації, які є частиною її природи; людина володіє певною мірою свободи від зовнішніх детермінацій завдяки смислам та цінностям, якими вона керується у своєму виборі; людина – це активна, інтенціональна, творча істота. Г. п. протиставляє себе як «третю силу» біхевіоризму і фрейдизму, які роблять основний наголос на залежності особистості від її минулого, тоді як головне в особистості, згідно з Г. п., – це спрямованість на майбутнє, прагнення до вільної реалізації своїх потенцій. Найбільш яскравими представниками Г. п. є американські вчені-психологи: Абрагам Маслоу, Гордон Олпорт, Карл Роджерс.

Детермінізм (від лат. *determino* – обмежую, визначаю) – філософська концепція, що стверджує об'єктивну закономірність і причинну зумовленість усіх явищ природи, суспільства і мислення. Протилежне – індетермінізм.

Детермінізм біологічний – принцип розгляду явищ, згідно з яким визначальними для характеристики людини є біологічні, природні чинники.

Еволюція (від лат. *evolutio* – розгортаю) – процес історичного розвитку живої природи, поступовий розвиток сутнісних ознак при збереженні їх якості в процесі кількісних змін. 1. Одна із форм руху, розвитку в природі і суспільстві; безперервні, поступові кількісні зміни (на відміну від революції). 2. Процес зміни, розвитку, перетворення когось, чогось. Англійський учений Ч. Дарвін (1809–1882) обґрунтував Е. як наукову теорію, проте сам термін уперше запропонував швейцарський натураліст Ш. Бонне 1762 р. Наразі поняття Е. застосовують у різних сферах знань для пояснення процесів розвитку, які можна спостерігати як на рівні індивідуального розвитку людського організму, так і суспільства загалом (соціальна Е.).

Екзистенційна психологія (від лат. *existentia* – існування) – один із напрямів гуманістичної психології, який вивчає: 1) проблеми часу, життя і смерті; 2) проблеми свободи, відповідальності і вибору; 3) проблеми спілкування, любові й самотності; 4) проблеми смислу існування людини. Е. п. наголошує на унікальності особистого досвіду конкретної людини, її провідною метою є розв’язання проблеми відновлення автентичності особистості – відповідності її буття у світі її внутрішній природі. У практиці сучасної Е. п. використовують досягнення психоаналізу. Найбільш відомі представники: М. Босс, Р. Мей, Є. Мінковські, В. Франкл.

Епігенетична концепція розвитку особистості – концепція, створена американсько-німецьким психологом Еріком Еріксоном. В основу періодизації покладено три процеси розвитку: соматичний, соціальний і розвиток свідомого «Я». Еріксон виокремив вісім фаз розвитку: перша – грудна фаза (до одного року); друга – повзуча (до 3 років); третя – дошкільна (до 6 років); четверта – передпубертатна (до 12 років); п’ята – юність (до 20 років). Стадії розвитку дорослої особистості охоплюють: ранню дорослість (від 20 до 40-45 років – шоста фаза); середню дорослість (від 40-45 до 60 років – сьома фаза); пізню дорослість (після 60 років – восьма фаза).

Перші п'ять фаз розвитку, що тривають до пізньої юності, відповідають біологічно зумовленим п'яти стадіям психічного розвитку З. Фрейда – оральній, анальній, фалічній, латентній і генітальній. Три останні фази є тим новим, тим внеском, який Е. Еріксон зробив у вивчення розвитку людини порівняно з його попередниками.

Етнопедагогіка (народна педагогіка) – сукупний навчально-виховний досвід народу, що охоплює різні галузі людського знання. Соціалізація дітей, виховання у них потрібних життєвих умінь та навичок відбувалися завдяки їх включенню в соціально-побутовий, історико-культурний контекст життя спільноти. Основою народної моралі були працелюбність, релігійність, повага до людей. Різні жанри дитячого фольклору (забавлянки, казки, народні ігри), участь у календарних, сімейних обрядах, колективних святах і подіях, освоєння потрібних трудових навичок з раннього віку впливали на когнітивні здібності, формували світогляд, стереотипи поведінки, морально-ціннісні орієнтації та естетичні смаки молоді. Е. – це також міждисциплінарна наука, яка пов'язує культурну антропологію з педагогікою, культурологією, іншими гуманітарними науками; вчить розуміти і цінувати культуру власного етносу, шанувати культуру інших народів. Літ.: Жмуд, 2005; Стельмахович, 1997. (*Г. Бондаренко*).

Індивідуальна психологія – напрям психоаналізу, заснований австрійським лікарем і психологом Альфредом Адлером. На його думку, структура особистості (індивідуальність) закладається в ранньому дитинстві (до п'ятирічного віку) у вигляді особливого «стилю життя», який визначає весь подальший психічний розвиток. У цьому віці виникає конфлікт між вродженим соціальним почуттям і почуттям неповноцінності, яке запускає в дію механізм компенсації; це породжує потяг до особистої влади, здобуття переваги над іншими і відхилення від соціально цінних норм поведінки. Головне в цьому випадку – допомогти невротичному суб'єктові усвідомити, що його цілі і мотиви неадекватні реальності, щоб його намагання компенсувати свою неповноцінність знайшли вихід у творчості. Ідеї І. п.

набули поширення не лише в психології особистості, а й у соціальній психології.

Історія психології – галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності становлення і розвитку психологічного пізнання в хронологічному порядку. Психологічні знання зародилися і впродовж багатьох століть розвивалися в надрах філософії. Однією з перших психологічних праць вважають трактат давньогрецького філософа Арістотеля (384–322 рр. до н. е.) «Про душу», у якому вчений здійснив аналіз різних аспектів психіки (мислення, пам'яті, емоцій); окремі питання педагогічної психології він розглянув у своїх працях «Етика» і «Політика». Остаточне відокремлення психології від філософії і перетворення її в самостійну експериментальну науку відбулося 1879 р., коли німецький учений Вільгельм Вундт організував експериментальну психологічну лабораторію при Лейпцизькому університеті. За час розвитку психології як самостійної науки з неї виокремилися понад сорок галузей; цей процес триває і досі.

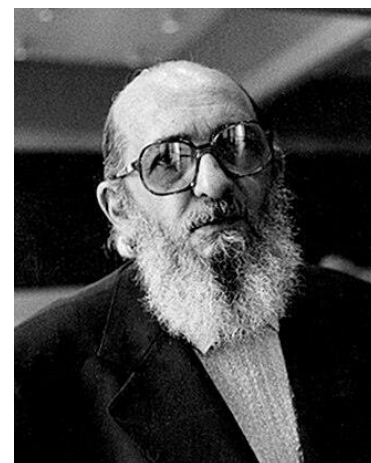
Культурно-історична теорія – в основу цієї теорії покладено ідею про виникнення в процесі онтогенезу нових системних утворень, які є результатом засвоєння суб'єктом продуктів людської культури. На думку Л. Виготського, основоположника цієї теорії, джерела і детермінанти розвитку свідомості і пізнання лежать у культурі людства, яка постійно розвивається. Вирішальну роль у виникненні найвищих психічних функцій у дитини відіграє оволодіння нею суспільними засобами – знаряддями, що слугують людині для підкорення природи, а також знаками, що є своєрідними психологічними знаряддями, якими оперує людина в процесі своєї психічної діяльності. До знаків учений відносив мову, різні форми нумерації і рахунку, алгебраїчну символіку, діаграми, карти тощо. Найсуттєвішим знаком є мова, оскільки під дією мовних знаків і соціальних умов життя психіка «олюднюється» і біологічна істота поступово перетворюється в розумну і вольову істоту. Л. Виготський довів, що

формування найвищих психічних функцій (сприймання, пам'яті, мислення, мовлення, уяви, уваги) у дитини відбувається завдяки її «вростанню» в людську культуру.

Медіапсихологія – галузь психології, спрямована на забезпечення фундаментальними знаннями масової гуманістично зорієнтованої практики медіаосвіти, що визначає її принципову міждисциплінарність, необхідність бути посередником між спільнотами педагогічного дискурсу, дискурсу соціальних комунікацій, інформаційно-комунікаційних технологій у відображенні психологічних аспектів взаємодії людини із сучасним інформаційним простором (за Л. Найдьоновою).

Парадигма (від грец. *paradeigma* – приклад, зразок) – система основних наукових досягнень (теорій, методів), за зразком яких організовується дослідницька практика учених у тій чи тій галузі знань у певний історичний період. Поняття запропонував американський учений Т. Кун.

Педагогіка пригноблених П. Фрейре – спрямування освіти на визволення індивідів і надання їм можливості відновити свою людяність через активну участь у власному навчанні та соціальних змінах. Основоположник концепції – бразильський педагог і філософ, відомий прибічник критичної педагогіки Пауло Реглус Невес Фрейре (1921–1997); його праця «Педагогіка пригноблених» містить засадничі тексти руху критичної педагогіки: це була третя найбільш цитована книга в галузі соціальних наук станом на 2016 рік за версією Google Scholar. Основна ідея праці базується на концепції освіти як інструменту соціальної справедливості та визволення. Фрейре кидає виклик традиційним освітнім практикам, які він називає «банківською» моделлю освіти, де учнів розглядають як пасивних споживачів знань; натомість виступає за партисипативний і діалогічний підхід до освіти, який заохочує критичне

мислення та активне залучення студентів. Ключові теми: 1. *Свідомість*: Фрейре наголошує на процесі усвідомлення, який передбачає розвиток критичного усвідомлення власної соціальної реальності через рефлексію і дію; таке усвідомлення дає людям змогу розпізнати гноблячі структури і вжити заходів для трансформації своїх життєвих обставин. 2. *Діалог*: Фрейре виступає за діалог як центральний компонент процесу навчання; справжній діалог створює простір для взаємної поваги та розуміння між викладачами і здобувачами освіти, надаючи останнім можливість зробити свій внесок у власне навчання. 3. *Проблемно-орієнтоване навчання*: на противагу «банківській» моделі, Фрейре запроваджує концепцію проблемно-орієнтованої освіти; цей підхід заохочує здобувачів освіти до взаємодії з реальними проблемами, сприяючи критичному аналізу та спільному навчанню. 4. *Пригноблення і визволення*: Фрейре досліджує динаміку гноблення, детально описуючи, як репресивні системи дегуманізують як гнобителів, так і пригноблених; він стверджує, що освіта має бути спрямована на визволення індивідів і надання їм можливості відновити свою людяність через активну участь у власному навчанні та соціальних змінах. 5. *Побудова справедливого суспільства*: кінцевою метою педагогіки Фрейре є створення більш справедливого і рівноправного суспільства; він стверджує, що освіта має кинути виклик і зруйнувати деспотичні владні структури та сприяти соціальним перетворенням. Отже: «Педагогіка пригноблених» Фрейре закликає до революційного підходу до освіти, наголошуючи на тому, що освіта може стати могутньою силою соціальних змін, коли вона надає пріоритет критичному залученню, діалогу та розширенню можливостей здобувачів освіти. Фрейре пропонує як надавачам, так і здобувачам освіти переосмислити свою роль в освітньому процесі і спільно працювати задля визволення та соціальної справедливості. Літ.: Freire, 2020; Фрейре, 2003; Darder, Hernandez, Lam, & Baltodano, 2023. (С. Ставкова).

Педологія (від грец. *pais*, *paidos* – дитя, *logos* – наука, вчення) – комплексна наука про дитину, в основі якої лежить ідея педоцентризму,

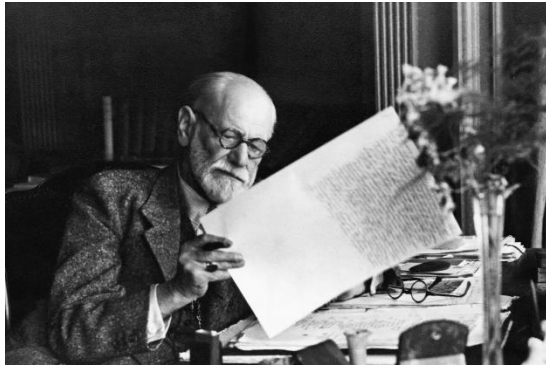
тобто ідея, згідно з якою дитина є центром дослідницьких інтересів багатьох фахівців – психологів, педагогів, педіатрів, біологів, антропологів, соціологів. П. виникла на межі XIX–XX століть, її засновниками були відомі на той час учені: С. Холл, Дж. М. Болдуїн, Е. Мейман, В. Прейєр та ін. Думка про необхідність вивчення розвитку дитини утвердилась у зв'язку з проникненням у психологію еволюційних ідей, застосування яких для дослідження психіки означало визнання її розвитку, а також її зв'язку з процесом адаптації організму до середовища. Педологи зібрали великий емпіричний матеріал про розвиток поведінки дитини; цінним було намагання педологів вивчити розвиток дитини в умовах комплексного підходу, практичної спрямованості на діагностику її психічного розвитку. У 1936 р. в колишньому СРСР П. була засуджена як «псевдонаука» і заборонена; це загальмувало розвиток вікової і педагогічної психології, психодіагностики, послабило увагу до питань розвитку особистості дитини в процесах навчання і виховання.

Принцип (від лат. *principium* – начало, основа) – 1. Першооснова; те, що лежить в основі певної теорії, вчення, науки, світогляду тощо. 2. Внутрішні переконання людини, практичні, теоретичні, моральні засади, якими вона керується в житті й діяльності.

Психоаналіз (від грец. *psycho* – душа, *analysis* – розпад, розчленування, дослідження) – 1. Теоретичний напрям у психології, заснований на ідеях З. Фрейда. 2. Особлива методологія дослідження психіки. 3. Психотерапевтичний метод З. Фрейда. Основні техніки П.: аналіз вільних асоціацій; аналіз снів і тлумачення сновидінь; аналіз і трактування різних помилкових і випадкових симптоматичних дій. За З. Фрейдом, П. посідає «серединне місце» між медициною і філософією.

Психоаналітична теорія розвитку З. Фрейда. Рушійними силами психічного розвитку, на переконання З. Фрейда, є інстинкти; усе специфічно людське він розглядав як відносно хитку соціальну надбудову, яка виникає на міцному фундаменті інстинктивних потягів. Фрейд стверджував, що весь

психічний розвиток людини підпорядкований створенню апарату, який може забезпечити найдосконаліше і найкраще її пристосування до навколишньої дійсності для задоволення її інстинктивних потягів. Учений виокремлював

дві групи інстинктів – життя (Ерос) і смерті (Танатос). Ерос охоплює всі сили, що слугують підтриманню життєво важливих для людини процесів та забезпечують розмноження виду.

Інстинкти Танатос лежать в основі

проявів людиною жорстокості, агресивності, схильності до самогубства, убивства; вони біологічно зумовлені і такі ж важливі в регулюванні людської поведінки, як і інстинкти життя. На думку Фрейда, найважливішими для розвитку особистості є сексуальні інстинкти, енергію яких він назвав «лібідо» (психічна енергія, яка знаходить розрядку виключно в сексуальній поведінці). Фройд вважав, що є не один сексуальний інстинкт, а декілька. Кожен із них пов'язаний з певною частиною тіла – ерогенною зоною. Такими зонами є: губи, вуха, очі, молочні залози, анус, статеві органи. Маніпуляції в ділянці зон ведуть до зниження напруження і викликають відчуття насолоди, тобто задоволення лібідозних почуттів. Людина народжується з певною сексуальною енергією (лібідо), яка в дитячому віці послідовно проходить психосексуальні стадії розвитку: оральну (від моменту народження до півтора року), анальну (від півтора до трьох років), фалічну (3-6 років), латентну (6-12 років), генітальну (пубертат, статеве дозрівання). Сексуальний інстинкт протягом дитинства переміщується від однієї ерогенної зони до іншої. Психоаналітична теорія Фрейда базується на тому, що переживання раннього дитинства відіграють провідну роль у формуванні дорослої особистості, а її основа закладається до п'яти років. Модель структури особистості, за Фройдом, складається з трьох компонентів: Ід (Воно), Его (Я), Суперего (Над-Я).

Психогенетичний підхід – один із напрямів у дослідженні психології особистості, який не заперечує значення ні біологічного, ні соціального в розвитку особистості, але на перший план висуває розвиток власне психічних процесів. У П. п. можна виділити три течії: 1) *психодинамічні* концепції, які пояснюють поведінку особистості переважно через емоції, захоплення та інші нерациональні компоненти психіки (Е. Еріксон); 2) *когнітивістські* концепції, які віддають перевагу інтелектуальному розвитку (Дж. Келлі, Ж. Піаже); 3) *персонологічні* концепції, у центрі уваги яких – розвиток особистості в цілому (К. Бюлер, А. Маслоу, Е. Шпрангер).

Психологічна концепція історії дитинства – «психологічна теорія історії» американського психоаналітика, соціолога й історика Л. Демоза, що встановлює загальні закони й причини історичного розвитку, які кореняться у взаєминах батьків і дітей. Ця концепція дає змогу об'єктивно оцінити готовність сучасного суспільства до фасилітації у вихованні сучасних дітей. Л. Демоз поділяє всю історію дитинства *на шість періодів*, кожному з яких відповідає певний стиль виховання і форма взаємин між батьками та дітьми: 1) *інфантицидний* стиль (від стародавніх часів до IV ст.) – характеризувався насильством над дитиною; побіжне згадування про дитину, зокрема: у Геракліта – перша спроба визначити смисл категорії «дитина»: «вічність є дитя, що грає, яке розставляє шашки: царство [над світом] належить дитині»; в оповіданні Геродота – про психологічний досвід єгипетського царя Псамметіха (аналогія між розвитком особистості і людським родом); у Платона – «Держава»; 2) стиль *ігнорування* (IV–XIII ст.) – характеризувався прагненням віддалитися від дитини (годувальниця, виховання в монастирі або в чужій родині), хоча й визнавалося, що в дитини є душа; ігноруванням інтересів дитини, її бажань, проблем (занедбаність, пригнобленість – характерні риси ставлення до дитини в родині). Наприклад, дитячі образи в живопису XIII ст. трапляються лише в релігійно-алегоричних сюжетах (ангели, немовля Ісус, голе дитя як символ душі померлого); 3) *амбівалентний* стиль (XIV–XVII ст.) – відзначався підвищенням статусу

дитинства; до дітей починають ставитися з увагою, передусім у фізичному догляді, однак їм ще відмовляють у самостійному духовному існуванні, кожен рух дитини жорстко контролюється і регламентується. З'являються праці Еразма Роттердамського «Про виховання дітей»; М. Монтеня «Проби» («Досліди»). У XVII ст. вперше на полотнах художників з'являються портретні зображення реальних дітей (здебільшого портрети дітей впливових осіб і царствених осіб у дитячому віці); 4) *нав'язливий* стиль (XVIII ст.), особливістю якого був суворий контроль дорослих над поведінкою і внутрішнім світом дитини. У другій половині XVIII ст. відбувається «відкриття» дитинства, дитячого тіла, манер, мови – у житті, літературі, мистецтві. Показовою для цього періоду можна вважати працю Ж.-Ж. Руссо «Еміль, або Про виховання» (1762); 5) стиль, що *соціалізує* (XIX ст. – сер. XX ст.), – характеризувався тим, що метою виховання є не так підкорення і підпорядкування дитини, як тренування її волі, підготовка до майбутнього самостійного життя. У дитині вбачають об'єкт виховного впливу, який розглядають як єдино можливий спосіб набуття нею позитивного соціального досвіду. Розширюється предметне поле досліджень дитинства (М. Грушевський «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» (1907); 6) стиль, що *допомагає* (сер. XX ст.), за якого дорослі усвідомлюють суб'єктність вибору життєвого шляху, для чого кожній дитині треба максимально розвинути індивідуальність, здобути власний соціальний досвід; звідси – прагнення батьків до емоційної близькості з дітьми, розуміння, емпатії тощо. Літ.: Lloyd DeMause (Ed.), 1995. (М. Скрипник).

Психологія (від грец. *psyh* – душа, *logos* – слово, поняття, вчення) – наука про закономірності виникнення і діяльності психіки у людини і вищих тварин, про психічні процеси, які є складовими компонентами діяльності та спілкування людей, поведінки тварин. Отже, предметом вивчення П. є психіка людини і вищих тварин.

Психологія військова – галузь психології, що вивчає закономірності і механізми функціонування психіки людини, зумовлені її включеністю у

військову діяльність, а також психологічні закономірності становлення конкретних видів військової діяльності. П. в. розвивається за чотирма напрямками: 1) психологія особистості військового; 2) психологія групи і міжособистісні взаємодії в армії; 3) психологія військової діяльності в мирний час; 4) психологія бою і війни. П. в. вирішує низку дослідницьких завдань, як-от: психологія управління боєм, військовими конфліктами, психологія бойового чергування, військова психотерапія, морально-психологічне забезпечення військової діяльності тощо.

Психологія гендерна (психологія статі, психологія статевих відмінностей) – галузь психології, що вивчає особливості гендерної ідентичності, які зумовлюють соціальну поведінку людей залежно від їхньої статі.

Психологія генетична (від грец. *genesis* – походження) – галузь психології, що вивчає психічний розвиток людини від народження і до смерті на таких етапах: немовлячий вік, дитинство (переддошкільний, дошкільний, молодший шкільний вік), підлітковий і юнацький вік; рання, середня і пізня дорослість. Це також дослідження внутрішньоутробного (пренатального) періоду розвитку дитини як надзвичайно важливого етапу її психічного розвитку. Поняття Г. п. часто вживають як синонім *психології розвитку*.

Психологія дитяча – галузь психології, що вивчає умови і рушійні сили онтогенезу людської психіки на стадії дитинства; закономірності перебігу пізнавальних, вольових та емоційних процесів у дитячому віці; особливості формування дитини як особистості.

Психологія диференційна – галузь психологічної науки, що вивчає психічні відмінності між окремими індивідами і групами.

Психологія екологічна (психологія середовища) – галузь психології, що вивчає взаємовідносини людини і навколишнього середовища (просторово-географічного, соціального, культурного), органічно включеного у життєдіяльність людини, що є важливим фактором регулювання її поведінки і соціальної взаємодії. Дослідження в галузі П. е.

висувають на перший план такі проблеми: 1) вивчення екологічної свідомості, зокрема й особливостей сприймання людиною навколишнього середовища, з'ясування значущих для суб'єкта факторів, що гальмують її розвиток; 2) вивчення мотивації екологічної поведінки, а саме причин учинків осіб, відповідальних за завдання шкоди довкіллю, і тих, що намагаються в будь-який спосіб перешкодити цьому; 3) аналіз закономірностей психологічних наслідків екологічних проблем (порушення психічного здоров'я, зростання злочинності тощо); 4) розроблення психологічних засобів пропаганди, спрямованої на формування уявлень, адекватних справжній екологічній ситуації.

Психологія етнічна (етнопсихологія) – галузь психології, що досліджує механізми групової психології етнічних спільнот, стосунки між ними.

Психологія педагогічна – галузь психології, що вивчає психологічні основи виховання і навчання, досліджує формування пізнавальної діяльності та суспільно значущих якостей особистості, умови ефективного навчання, закономірності засвоєння знань, умінь та навичок, закономірності цілеспрямованого формування особистості, психологію вчителя та взаємини педагога і учня.

Психологія політична – галузь психології, що досліджує психологічні аспекти політичної поведінки людей, застосування психологічних знань для пояснення політичних процесів. П. п. вивчає психологічні компоненти (думки, настрої, почуття, ставлення) у політичному житті суспільства, процес їх формування та вияви на рівні політичної свідомості і самосвідомості громадян, соціальних груп, суспільства загалом.

Психологія сім'ї і шлюбу – міждисциплінарний напрям у психології, що вивчає питання шлюбу і сім'ї із залученням досліджень у соціології, економіці, етнографії, історії, демографії, юриспруденції. Систематичне вивчення сім'ї і шлюбу започатковано в 1920 роках у США. Численні дослідження сприяли тому, що в 1960–1970 роках активно дискутувалося

питання можливості виділення досліджень шлюбу і сім'ї в окрему галузь. Проте у зв'язку з тим, що в кожній науці питання сім'ї і шлюбу розглядали під своїм, специфічним, кутом зору, це питання залишилося відкритим. Психологічні дослідження шлюбу і сім'ї охоплюють: вивчення чинників, що впливають на якість шлюбу; цикли розвитку сім'ї; рольову структуру сім'ї; розподіл обов'язків і влади між членами сім'ї; спілкування між подружжям; настановлення на шлюб і сім'ю; детермінанти вибору шлюбного партнера; ефективність різних патернів виховання дітей; психологічні особливості батьків і їхніх дітей тощо. В окремий напрям досліджень виділено вивчення процесу та ефективності сімейного і шлюбного консультування. Дані, якими оперує П. с. ш., є підґрунтям для розроблення соціальних і психологічних програм та рекомендацій, спрямованих на розвиток і підтримку сім'ї; вони допомагають утвердженню наукових принципів підготовки фахівців, які працюють із сім'єю та здійснюють коригувальний вплив на сім'ю загалом і на її окремих членів.

Психологія юридична (від лат. *juris* – право) – галузь психології, що вивчає закономірності і механізми психічної діяльності людей у сфері відносин, які регулюються правом. Систему сучасної П. ю. утворюють: кримінальна психологія, яка вивчає психологічні механізми злочинної поведінки і особистість злочинця; судова психологія, що охоплює коло питань, пов'язаних із судочинством; виправна психологія, яка розробляє проблеми виправлення правопорушників; правова психологія, яка вивчає правосвідомість, принципи її виховання, причини її деформації. У П. ю. застосовують усі методи психології (спостереження, експеримент, бесіду, анкетування, тестування тощо). Водночас у П. ю. використовують і методи, які є специфічними для цієї галузі психології (наприклад, психологічний аналіз матеріалів карної справи та ін.). Перші лабораторні дослідження в галузі П. ю. проведено на початку ХХ ст., вони стосувалися вивчення психології показань свідків і допиту (Альфред Біне, Карл Гроос, Вільгельм Штерн) та діагностики причетності до злочину (Карл Юнг).

Самостійний спосіб життя людей з інвалідністю (від англ. – *autonomy*) означає отримання людьми з інвалідністю всіх необхідних засобів, що дають їм змогу робити вибір, здійснювати контроль над власним життям і приймати всі рішення, що стосуються їхнього життя. Особиста автономія і вільне волевиявлення є ключовими елементами самостійного способу життя, який передбачає доступ до транспорту, інформації, персональної допомоги, місця проживання, усіх видів послуг (освіта, медицина, реабілітація, соціальні послуги, зайнятість, культура тощо), асистивних технологій. Сюди слід віднести можливість здійснювати повсякденну діяльність, ідеться про: розпорядок дня, особисті стосунки, релігію, стиль одягу, харчування, гігієну, право на сексуальне і репродуктивне здоров'я тощо. Важливим є розвиток самосвідомості особистості: де і з ким вона проживає, як любить проводити час, які має переваги, інтереси, уподобання – із дій та рішень складається індивідуальність і сутність кожної людини. Самостійний спосіб життя є невід'ємним елементом особистої незалежності та свободи, але не означає жити самотньо, не мати доступу до послуг та підтримки. Право на самостійний спосіб життя і залученість у місцеву громаду людей з інвалідністю визначається загальними *принципами* Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю (стаття 3), як-от: гідність, особиста самостійність, право робити власний вибір, незалежність. В основі концепції самостійного життя лежать досвід і вимоги світового руху людей з інвалідністю за незалежне життя, які більш детально представлено в розділі «Незалежне життя». Статтю 19 Конвенції присвячено питанням самостійного життя людей з інвалідністю і їх залученню до місцевої спільноти; у ній зазначено, що люди з інвалідністю є суб'єктами права і правовласниками. Саме стаття 19 визначає громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні права та право на розвиток, взаємопов'язаність, взаємозалежність і неподільність прав людей; також стаття визначає мету всіх видів втручання у життя осіб з інвалідністю, як-от освіта, реабілітація, соціальні послуги тощо, що має забезпечити самостійний спосіб життя людини з інвалідністю в місцевій громаді. Три ключові

компоненти цього процесу: можливість вибору і автономність; доступність до послуг та об'єктів загального користування; персональна допомога для повного включення в місцеву громаду. Здійснення права на самостійний спосіб життя в громаді пов'язано зі стереотипами, що люди з інвалідністю не можуть вести самостійне життя; тому важливо проводити просвітницьку роботу з подолання стереотипів і забобонів щодо людей з інвалідністю, а також пропагувати потенціал і внесок осіб з інвалідністю в життя суспільства (стаття 8). У преамбулі Конвенції визначено взаємозв'язки між соціальною ізоляцією, бідністю, залежністю та обмеженнями свобод і стигматизацією, ізоляцією, дискримінацією, а отже, насиллям, експлуатацією і неправомірним поведінням, що закріплює коло маргіналізації людей з інвалідністю. Стратегія соціального включення людей з інвалідністю пов'язана з активізацією та розкриттям їхнього потенціалу, заохоченням до самостійного життя, формуванням свідомості незалежного життя. Стаття 150 «Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини» Сімейного кодексу України передбачає підготовку до самостійного життя. Сфери застосування: право, соціальна робота, соціальна педагогіка, реабілітація, освіта, психологія, економіка, культура. Літ: Закон України «Про ратифікацію Конвенції...» від 16.12.2009; Сімейний кодекс України, 2008; General comment, 2017. (Л. Остролуцька).

Сексологія (від лат. *sexus* – стать і грец. *logos* – слово, вчення) – галузь комплексних наукових досліджень статевого життя людини. Психологічний аспект С. полягає у вивченні психології статі, статевої соціалізації, процесів сексуальної поведінки.

Теорія морального розвитку особистості Л. Кольберга. Розвиваючи ідею Ж. Піаже про те, що еволюція моральної свідомості дитини відбувається паралельно з її розумовим розвитком, Л. Кольберг виділяє в цьому процесі три рівні моральної свідомості, а кожний рівень охоплює кілька стадій. *Перший* –

доморальний рівень: дитина слухається дорослого, щоб уникнути покарання; моральні норми для неї – щось зовнішнє. Вона виконує правила, встановлені дорослими, керуючись егоїстичними спонукками. Розглядаючи поняття добра і зла, діти вважають, що людина має підпорядковуватися загальноприйнятим нормам (перша стадія). Згодом дитина починає орієнтуватися на дії, які є корисними для всіх: потрібно діяти так, щоб задовольнити свої потреби, а інші можуть діяти так само, але все має бути «по-чесному». Для цієї стадії розвитку моралі характерним є прагнення заохочення і похвали або будь-якої іншої винагороди (друга стадія). *Другий рівень – рівень конвенційної моралі*. Дитина намагається бути доброю і слухняною, робить усе, щоб заслужити схвалення з боку значущих інших, соромиться їхнього осуду. У своїй поведінці вона намагається виправдати очікування дорослих. Для цієї стадії (третьої) типовим є намагання дитини чинити відповідно до стереотипу, якого дотримується більшість. Великого значення набувають наміри, які скеровують поведінку дитини. На четвертій стадії головною стає соціальна позиція. Виявлення турботи дитини про громадський порядок відбивається не лише в тому, що вона намагається дотримуватися його настановлень, а й у тому, що вона підтримує і виправдовує його. Характерною особливістю є орієнтація дитини на авторитет. *Третій рівень – рівень автономної моралі*. Тут спостерігається перенесення моральних рішень усередину особистості. Моральні норми і принципи стають власними здобутками особистості (п'ята стадія). На цьому етапі, який настає переважно в підлітковому віці, дитина усвідомлює умовність моральних правил і вимагає їх логічного обґрунтування. Її вчинки визначаються не зовнішнім тиском чи авторитетом, а власною совістю. Релятивізм (лат. «відносний») змінюється визнанням існування вищого закону, що відповідає інтересам більшості. На шостій стадії формуються стійкі моральні принципи, дотримання яких забезпечується власною совістю, незалежно від зовнішніх обставин. Особистість орієнтується на загальнолюдські етичні принципи. В останніх своїх працях Кольберг порушує питання про існування сьомої стадії

морального розвитку особистості. На цій стадії моральні цінності особистість виводить з більш загальних філософських постулатів. Проте, на думку дослідника, цієї стадії можуть досягати небагато людей. Літ.: Приходько, 1999. (*Ю. Приходько*).

Теорія рекапітуляції – теорія, згідно з якою онтогенез є коротким повторенням філогенезу, тобто дитина у своєму психічному розвитку повторює всі етапи психічного розвитку людського роду. Творцем цієї теорії був американський психолог Стенлі Голл, який вважав, що послідовність і зміст цих етапів задано генетично і тому дитина не може ні ухилитись, ні проскочити якусь зі стадій свого розвитку. Оскільки дитина не може реально перенестися в ті ситуації, які пережило людство, то перехід від однієї стадії до іншої здійснюється в процесі гри, яка є механізмом цього переходу.

Травма колективна – психологічна травма, отримана суспільною групою, яка є об'єктом травматизації і суб'єктом переживання травми. Причиною Т. к. є масштабні катастрофічні події, що виходять далеко за межі нормальності: соціальні, техногенні чи екологічні катастрофи, злочинні дії політичних чи інших соціальних суб'єктів, війни, геноцид, тероризм тощо. Наслідки травмування переживають не лише безпосередньо залучені до травматичних подій люди, а всі представники травмованої групи та їхні нащадки. Тяжкість травмування залежить від значущості події, рівня порушення справедливості та інших чинників. Літ.: Горностай, 2023; Alexander, 2012; Hamburger, Hancheva, & Volkan (Eds.), 2021. (*П. Горностай*).

Факт науковий – об'єктивне, достовірне знання про певні явища. Ф. н. є важливою засадою наукового знання. Кожна наука спирається на факти, її метою є пояснення вже встановлених фактів і передбачення нових. Джерелом нагромадження нових Ф. н. є переважно експеримент; отримані завдяки експерименту факти слугують вихідним матеріалом для побудови наукової теорії (за С. Максименком).

Феміністична педагогіка – передбачає створення такої освітньої системи, яка кидає виклик традиційній владній динаміці, сприяє гендерній

рівності та формує інклюзивне освітнє середовище, що розширює права і можливості людини. Ф. п. трансформує освітній досвід шляхом інтеграції феміністичних принципів і поглядів у практику викладання та навчання. Ключові поняття Ф. п.: 1. *Справедливість та інклюзія*: Ф. п. наголошує на важливості створення навчального середовища, яке є інклюзивним і справедливим для всіх здобувачів освіти, незалежно від їхньої статі, раси, класу, сексуальної орієнтації чи інших ідентичностей; виступає за визнання факту системної нерівності та її усунення в освітньому середовищі. 2. *Критика традиційної педагогіки*: Ф. п. критикує традиційні, ієрархічні освітні практики, які часто маргіналізують певні голоси, особливо голоси жінок та інших недостатньо представлених груп. Заохочуючи активне навчання і критичне залучення, вона кидає виклик «банківській» моделі освіти, коли знання передаються пасивним здобувачам освіти. 3. *Співпраця і діалог*: Ф. п. надає пріоритет спільному навчанню і діалогу як між здобувачами освіти, так і між здобувачами освіти і викладачами; заохочує обмін досвідом, знаннями і перспективами, сприяючи формуванню почуття спільноти і взаємоповаги в навчальній аудиторії. Літ.: Light, Nicholas, & Bondy (Eds.), 2015; Luke, 2020. (С. Ставкова).

Фізіологія (від грец. φύσις – природа, сутність, тіло; λόγος – вчення, наука, слово) – буквально «вчення про природу (тіло); наука, що вивчає функції і процеси живого організму та їх закономірності.

Харківська психологічна школа – виникла в середині 1930-х років; під керівництвом О. Леонтьєва тут проводили інтенсивні дослідження психічного розвитку дітей, активну участь у яких брали Л. Божович, П. Гальперін, Т. Гінеєвська, О. Запорожець, П. Зінченко, О. Лурія, О. Хоменко та ін. Дослідження Х. п. ш. були об'єднані загальнотеоретичною позицією – розумінням психічних процесів як таких, що нерозривно пов'язані з практичною діяльністю людини і які самі є особливими видами діяльності. Центральною проблемою досліджень, які здійснювались експериментально-генетичним методом, було вивчення ролі мотивації діяльності, зокрема впливу її мотивів на продуктивність психічних процесів та шляхи їх розвитку

у дитини. Основна мета досліджень полягала у виявленні загальнопсихологічних закономірностей, хоча велике значення приділяли також вивченню специфіки вікових стадій розвитку. Результати досліджень дали підстави сформулювати тезу про значення діяльності в розвитку людини; відкрили шлях до нового пояснення детермінації психічного розвитку дитини. За словами Д. Ельконіна, упровадження поняття «діяльність» перевернуло всю проблематику розвитку, спрямувавши її на суб'єкта. Дорослий може впливати на психічний розвиток дитини, лише залучивши її до реальної діяльності, оскільки неможливо «пересадити» знання прямо в голову дитини, обминувши її власну діяльність. Результати плідних досліджень Х. п. ш. заклали теоретичні основи розвитку вітчизняної психологічної науки; дали підстави стверджувати, що процес розвитку – це саморух суб'єкта завдяки його діяльності з предметами; розкрили роль діяльності дитини в її психічному розвитку. Наприкінці 1930-х років учені Х. п. ш. змушені були у зв'язку з репресіями проти української інтелігенції переїхати до Москви; там дослідження з цієї проблематики були успішно продовжені.

3.2. Методи психологічного дослідження і підтримання учасників освітнього процесу

1	активні методи навчання	клінічний метод
2	аутогенне тренування (аутотренінг)	майндфулнес
3	бесіда	медитація
4	близнюковий метод дослідження	мнемоніка
5	верифікація	моделювання
6	включене спостереження	професійна діагностика
7	генетичний метод	професійна діагностика в закладі освіти
8	гіпотеза	психогігієна
9	дискурсивний	психогігієна: практики
10	дискусія	психогімнастика
11	дискусія: агоністичний принцип ведення	психодрама
12	ділова гра	психологічна діагностика
13	евристика	реабілітація
14	експеримент психологічний	реадаптація
15	експертиза	релаксація
16	етичний кодекс психолога	ресоціалізація
17	інтерпретація	супервізія в соціальній роботі
18	інтроспективний метод	фасилітація

Активні методи навчання – методи, використання яких у навчальному процесі сприяє поліпшенню взаємодії вчителя з учнями; при цьому учні не пасивні слухачі, а активні учасники цього процесу. Якщо пасивні методи припускають авторитарний стиль взаємодії вчителя і учнів, то А. м. н. – переважно демократичний стиль.

Аутогенне тренування (аутотренінг) (від грец. *autos* – сам; *genos* – походження) – активний метод *психопрофілактики, психогігієни і психотерапії*, спрямований на відновлення динамічної рівноваги системи *саморегуляції*; система методів, вправ і прийомів психофізичної саморегуляції, яка дає особистості змогу керувати своєю поведінкою, психічними станами, досягаючи позитивних психологічних і психофізіологічних зрушень. Основоположник класичного методу А. т. – німецький психотерапевт І. Шульц. Метод ґрунтується на використанні прийомів *самонавіювання*, елементів східних технік *медитації* і занурення в стан *релаксації*; спрямований на оволодіння навичками довільного викликання станів тепла, важкості, спокою, розслаблення і на цьому тлі – нормалізації у людини перебігу основних її психофізіологічних функцій.

Бесіда (у психології) – метод збирання первинної інформації на основі вербальної комунікації. За умови дотримання певних правил метод Б. дає змогу отримати надійну інформацію про події минулого, теперішнього, про стійкі нахили й уподобання людини, про її суб'єктивні стани і мотиви її вчинків.

Близнюковий метод дослідження – метод виявлення подібності близнюків для оцінювання ролі спадковості і середовища в їхньому психічному розвитку. Найчастіше порівнюють ступінь подібності генетично ідентичних *монозиготних* (однойцевих) близнюків, що мають однаковий генетичний код і є ніби двома екземплярами одного й того ж організму. Іноді порівнюють і неідентичних *дизиготних* (двойцевих) близнюків. Уперше цей метод застосовував у своїх дослідженнях англійський учений Френсіс Гальтон.

Верифікація (від лат. *verus* – істинний, *ficatio* – роблю) – перевірка істинності теоретичних положень науки за допомогою досвіду, експерименту. Принцип В. – одне з основних понять *неопозитивізму*, філософського напрямку ХХ ст., згідно з яким істинність будь-якого твердження можна перевірити, зіставивши його з чуттєвими даними, безпосереднім досвідом.

Включене спостереження – одна із форм методу спостереження, коли спостерігач взаємодіє з тими, за ким спостерігає; при цьому він не намагається втручатися в ситуацію або змінювати її.

Генетичний метод – спосіб дослідження явищ, що ґрунтується на аналізі їх походження і розвитку. Г. м. передбачає вивчення початкових умов розвитку, виокремлення основних стадій, етапів тощо. У поєднанні з іншими методами (системним, структурним, моделюванням та ін.) Г. м. дає змогу вивчати психічні явища в часі, переходить від нижчих форм до вищих, здобувати вірогідні знання про психічні феномени в їх динаміці.

Гіпотеза (від грец. *hypothesis* – основа, припущення) – у психології форма наукового припущення, коли на основі низки фактів роблять висновок про причиновий зв'язок явищ, предметів, подій. Г. широко використовують у різних видах наукового пізнання. Розрізняють наукові і статистичні Г.

Дискурсивний (від лат. *discursus* – міркування, довід, аргумент) – такий, що здійснюється шляхом логічних міркувань, розсудковий, опосередкований, на відміну від чуттєвого, безпосереднього, *інтуїтивного*.

Дискусія (від лат. *discussio* – розглядати, розбирати на частини, досліджувати) – ретельне обговорення, детальний аналіз проблеми шляхом обміну думками, зіставлення різних позицій, ідей та думок, що дає змогу не лише прояснити, а й за допомогою аргументів змінити думки, позиції та настановлення учасників Д. Відрізняється від *полеміки* тим, що не спрямована на доведення правоти своєї думки, а зосереджена на зіставленні поглядів та їх аргументації, виявленні сутнісних ознак проблеми та пошуку шляхів її розв'язання. Основні характеристики Д.: обмін думками, пошук

сутності, аргументованість, різноманітність. Форми Д.: диспут, панельна дискусія, обговорення обраної теми. В освіті – ефективний метод навчання, який ґрунтується на обміні думками щодо певної проблеми, що допомагає більш глибокому розумінню проблеми, виробленню самостійної позиції, вчить оперувати аргументами, критично мислити, краще розуміти іншого, визнавати слушні аргументи, сприяє уточненню власних переконань, формуванню власного погляду на світ. Літ.: Сорокіна, & Шевченко, 2013; Баханов, 2000; Mercier, & Sperber, 2011. (*О. Чистяк*).

Дискусія: агоністичний принцип ведення – принцип боротьби, що передбачає дотримання певних норм і правил, чесного змагання, гідного ведення дискусії, повагу до опонента. Дотримання цього принципу передбачає суперечку – але не особисту образу, боротьбу за правилами – але не грубу агресивність, змагання – але не безсоромну конкуренцію. Ідеться про повагу до людської гідності опонента або протилежної коаліції, недопущення антигуманізму в діалогічній взаємодії.

Ділова гра – форма відтворення предметного і соціального змісту професійної діяльності людини, моделювання системи відносин, характерних для певного виду практики. Залежно від того, який тип людської діяльності відтворюється у грі і яка мета її учасників, прийнято розрізняти ігри *ділові, навчальні, дослідницькі, управлінські, атестаційні*.

Евристика (від грец. ἡ εὐρητική – hē heuretikē – знаходжу, мистецтво знаходити) – у Стародавній Греції спеціальний метод навчання за допомогою навідних питань або шляхом колективного розв’язування проблем; сукупність логічних прийомів і методичних правил теоретичного дослідження та пошуку істини; спеціальний розділ науки про мислення, що вивчає евристичну діяльність (продуктивне творче мислення).

Експеримент психологічний (від лат. experimentum – випробовую) – один з основних (поряд із спостереженням) методів наукового дослідження взагалі і в психології зокрема. Вивчення психічних явищ за допомогою експерименту відбувається в спеціально створених або контрольованих

дослідником умовах. Е. п. є активним методом емпіричного пізнання; відрізняється від методу спостереження активним втручанням дослідника в експериментальну ситуацію. Дослідник здійснює планомірне маніпулювання однією із змінних (факторів) і реєструє зміни, що відбуваються в поведінці досліджуваних. У психології Е. п. почали активно застосовувати в другій половині XIX ст. Застосування методу Е. п. для дослідження психіки сприяло виокремленню психології в самостійну науку. Є два види Е. п. – лабораторний і природний. Залежно від мети дослідження Е. п. буває констатувальний і формувальний.

Експертиза (від лат. *expertus* – досвідчений) – у психології метод дослідження, який полягає в тому, що вивчення й оцінювання психічних явищ здійснює професійний психолог.

Етичний кодекс (англ. *Code of Ethics*) – система норм, принципів і правил поведінки; нормативно-регулятивний документ, що впорядковує діяльність фахівців соціономічних професій (психологів, педагогів, соціальних працівників, юристів, медиків), встановлює етичні межі, дотримання яких формує відповідне ставлення до професії, структурує взаємовідносини з колегами, клієнтами та організаціями. Е. к. визначає систему етичних принципів професійної поведінки, а також механізми контролю за їх дотриманням, що передбачають застосування заходів заохочення та санкцій. Е. к. – неодмінний елемент професійної діяльності фахівців соціономічних професій, оскільки виконує функцію урівноваження владно-підвладних відносин у взаємодії з клієнтами. У таких стосунках позиція фахівця (консультанта, терапевта, супервізора, наставника, ментора) апріорно визначається як більш компетентна порівняно з позицією клієнта (отримувача послуг, протагоніста, супервізанта тощо). Е. к. забезпечує баланс цих позицій, регламентуючи межі професійної взаємодії та запобігаючи порушенню етичних і рольових меж кожної сторони. Перший Е. к. в Україні ухвалено на першому Установчому з'їзді Товариства психологів України 20 грудня 1990 р. Він має вісім розділів:

відповідальність, компетентність, захист інтересів клієнта, конфіденційність, етичні правила психологічних досліджень, кваліфікована пропаганда психології, професійна кооперація. Наразі громадські організації, що об'єднують фахівців допомагальних професій та інституції, теж мають власні Е. к., якими керуються у своїй роботі. Основним завданням Е. к. є надання пріоритету етичним вимірам поведінки та соціальній відповідальності спільноти психологів. Наприклад, «Етичний кодекс психолога», ухвалений Національною психологічною асоціацією (НПА) 9 вересня 2021 року, у відповідних розділах докладно описує етичні зобов'язання психолога, що ґрунтуються на відповідних етичних принципах, як-от: повага до прав людини і гідності, компетентність, відповідальність, доброчесність тощо. Е. к. НПА сформовано відповідно до рекомендацій Європейської федерації психологічних асоціацій (EFPA), до складу якої вона входить як національний представник. Додатково до Е. к. НПА ухвалено три положення: 1) про Етичну комісію НПА; 2) про розгляд скарг та апеляцій; 3) про етичну експертизу дослідження. У 2025 р. ухвалено четверте доповнення: «Рекомендації щодо поведінки психологів у цифровому середовищі». Хоча Е. к. в Україні і не має статусу нормативно-правового акта, однак сила його нормативно-регулятивної функції зумовлена саме правовою відповідальністю фахівця за свої професійні дії відповідно до чинного законодавства країни. Літ.: Етичний кодекс психолога, 2021; Рекомендації щодо поведінки психолога, 2025; Етичний кодекс психолога, 1990. (Ю. Гундერთайло).

Інтерпретація (від лат. *interpretatio* – тлумачення, пояснення) – 1) тлумачення, розкриття змісту чого-небудь, а також процес осмислення особистістю власного досвіду, досвіду інших людей; 2) у музичному мистецтві – творче виконання художнього твору, що ґрунтується на його самостійному тлумаченні.

Інтроспективний метод (від лат. *introspecto* – дивлюся всередину) – самоспостереження, один з методів психологічного дослідження і пізнання

людиною своїх думок, образів, переживань та інших актів власної свідомості. Тривалий час І. м. був головним методом дослідження психіки людини, проте на початку ХХ ст. експериментально було доведено, що є не усвідомлювані людиною, недоступні інтроспекції психічні процеси. У сучасній психології І. м. використовують лише як допоміжний.

Клінічний метод (у психології) – пролонговане (подовжене в часі) вивчення особистості шляхом спостереження і застосування експериментальних методик для встановлення психологічного діагнозу. К. м. застосовують переважно для вивчення *емоційно-вольової і потребово-мотиваційної* сфер особистості.

Майндфулнес (від англ. mindfulness – уважність, усвідомленість) – неупереджене сприймання, урівноважене усвідомлення теперішнього і дослідження справжнього досвіду включно з тілесними відчуттями, внутрішніми ментальними станами, думками, емоціями, імпульсами та спогадами, щоб врегулювати свої стани, поліпшити самопочуття і зменшити пов'язані зі стресом страждання. Уперше термін «майндфулнес» запропонував 1881 р. англійський буддолог Томас Вільям Ріс-Девідс. Теорія М., що зародилася в царині молекулярної біології, спрямована на вивчення механізмів зцілення людини від хронічного болю і надмірного стресу. Її засновник, професор медицини Массачусетського університету Джон Кабат-Зінн, зосереджувався на клінічному застосуванні медитації для людей з хронічними болями і захворюваннями, викликаними стресом. На основі цих досліджень Кабат-Зінн створив MBSR-програму зниження стресу на основі уважності (англ. – Mindfulness-Based Stress Reduction). Сутність *усвідомленого розуміння* і як воно може допомогти в повсякденному житті розкрито в бестселері дослідника «Куди б ти не йшов – ти вже там. Усвідомлена медитація в повсякденному житті» (англ. – «Wherever You Go, There You Are. Mindfulness meditation for everyday life»), адресованому всім, хто прагне привнести у власне життя розсудливість і мудрість, сміливо занурившись у глибину поточного моменту. У книжці представлено керовані

медитації як для початківців, так і для досвідчених практиків. Сьогодні програми на основі майндфулнес-втручання використовують як інструменти емоційного регулювання в спеціалізованих протоколах «третьої хвили поведінкової психотерапії» і техніках усвідомлення (майндфулнес). Літ.: Kabat-Zinn, 2003; 2005. (*Т. Ларіна*).

Медитація (від лат. meditation – роздуми) – 1) стан глибокої зосередженості, зібраності і концентрації уваги, у якому людина ніби повністю зливається з предметом роздумів; 2) система психотехнічних вправ, психічного відчуження та одночасно поглибленої зосередженості, спрямованих на терапевтичний ефект.

Мнемоніка (мнемотехніка) (від грец. mnemonikon – мистецтво запам'ятовування) – система різних прийомів, які полегшують запам'ятовування і збільшують обсяг пам'яті завдяки створенню додаткових асоціацій. Прикладом прийому М. може бути запам'ятовування послідовності кольорів веселки за допомогою фрази, у якій перші літери слів відповідають першим літерам назви кольорів: «Чапля осінь жде завзято, буде сани фарбувати».

Моделювання (у психології) (від фр. modele – зразок) – дослідження психічних процесів і станів за допомогою їхніх реальних (фізичних) або ідеальних, насамперед математичних, моделей. При цьому під *моделлю* розуміють систему об'єктів чи знаків, які відтворюють деякі суттєві властивості системи-оригіналу; наявність часткової подібності («гомоморфізм») дає змогу використовувати модель як заміник або як представника системи, що вивчається; відносна простота моделі робить таку заміну особливо наочною. Створення спрощених моделей системи є дієвим засобом перевірки істинності й повноти теоретичних уявлень у різних галузях знань.

Професійна діагностика – система психологічного вивчення особистості для виявлення її професійно значущих якостей. П. д. – фундамент, на якому формується професійне самовизначення особистості;

вона спрямована на дослідження інтересів, нахилів, здібностей, рис характеру людини і є одним із структурних компонентів професійної орієнтації.

Професійна діагностика в закладі освіти – один із видів професійної діяльності практичного психолога, що передбачає виявлення особливостей індивідуального розвитку та рис і якостей особистості здобувачів освіти, стану та особливостей їхніх колективів, думок і настановлень інших учасників освітнього процесу з метою науково-методичного забезпечення корекційно-розвивальної, профілактичної, освітньої та ін. видів роботи. П. д. у школі здійснюють спеціально підготовлені фахівці, застосовуючи для цього методики і методи (тести, опитувальники, співбесіди, продукти діяльності, спостереження), допущені для застосування в закладах освіти. Особа, яка здійснює психодіагностичне обстеження, має: дістати згоду на проведення такої роботи від батьків (чи тих, хто їх замінює); від самої дитини; повідомити обстежуваному і його представникам мету обстеження, специфіку проведення процедури обстеження, як буде використано результати обстеження і коло осіб, яким стануть відомі його результати. Обстежуваний та його законні представники можуть відмовитися від проходження обстеження на будь-якому його етапі. Вони обов'язково мають бути поінформовані про результати психодіагностики в зрозумілій їм формі; а її результати, зафіксовані в протоколі встановленого зразка, мають бути доступними для оцінювання іншими професіоналами (за В. Панком). Літ.: Ігнатович (Ред.), 2021.

Психогігієна – система наукових знань і практичних заходів, спрямованих на збереження і зміцнення психічного здоров'я людини. Виникла і розвивається на перетині психології, медицини, фізіології, педагогіки і філософії; наразі охоплює комплекси практичних заходів щодо профілактики нервово-психічних розладів, збереження та підтримання психічного здоров'я населення. Концепцію П. на початку ХХ ст. упроваджено для профілактики психічних захворювань, підтримання хворих

і людей з легкими формами психічних розладів. Зокрема, у США (1908) і Канаді (1922) було створено національні ради з П., основними напрямками діяльності яких були спочатку дослідження у сфері медицини. В Україні перші фундаментальні і прикладні психогігієнічні дослідження провів психолог, педагог і лікар І. Сікорський. Так, 1887 р. він підготував доповідь «Завдання нервово-психічної гігієни і профілактики», де означив напрямки психогігієнічних досліджень та обґрунтував їх значення для здоров'я нації. Літ.: Коцур, Товкун, & Варивода, 2024; Рибалка (Ред.), 2020. (Ю. Гундертайло).

Психогігієна: практики – рутинні практики самообслуговування і тренування, що стосуються психічних процесів та емоційної сфери, які сприяють формуванню та підтриманню здорових когнітивних моделей особистісного добробуту. Основою підтримання добробуту людини в умовах надмірних випробувань, стресогенних і травмувальних впливів є *стабілізація психоемоційного стану*. За умови систематичного вправлення в базових практиках психогігієни можливе ефективне використання і її похідних практик. До базових відносять фізичну і ментальну практики психогігієни, до похідних – інформаційні, комунікативні та рекреаційні. Літ.: Vanířková, 2021; Гундертайло, 2022. (Ю. Гундертайло).

Психогімнастика – 1) комплекс розвивальних, психопрофілактичних і психокорекційних занять у вигляді невербальних ігор, вправ, етюдів; 2) метод групової психотерапії з використанням групової експресії як засобу спілкування. Метою П. є зняття психофізичного напруження, подолання комунікативних бар'єрів, поліпшення розуміння себе та інших людей, зокрема усвідомлення зв'язку між думками, почуттями і поведінкою. П. дає людині змогу за допомогою зовнішніх проявів почуттів та емоцій (міміки, жестів, пантоміміки) виявити свої переживання щодо наявних проблем, поділитися ними з іншими, змінити власне ставлення до того, що відбулося (відбувається), навчитися долати життєві труднощі. П. проводиться як з дорослими, так і з підлітками та дітьми починаючи з молодшого дошкільного

віку (від трьох років). Її тривалість визначається віком учасників занять і становить 20 хвилин і більше, однак не перевищує півтори години. Число учасників занять зазвичай від 6 до 12 осіб. П. найбільш корисна для людей соматично ослаблених, з порушеннями поведінки та соціальної адаптації, для осіб з розладами мовлення, парціальними затримками психічного розвитку, легкими нервово-психічними розладами (за Г. Лазос).

Психодрама (від грец. drama – дія) – вид групової психотерапії, де її учасники поперемінно виступають у ролі акторів і глядачів. Їхні ролі спрямовані на моделювання життєвих ситуацій, що мають для них особистісний смисл, а їхня мета – усунення неадекватних емоційних реакцій, відпрацювання соціальної перцепції, досягнення глибокого самопізнання. Метод П. запропонував у 1920-х роках Якоб Леві Морено – австрійсько-американський психіатр, психолог та філософ, який розглядав його як засіб подолання соціальних проблем. Метод П. використовують нині у випадку неврозів, зокрема й у дитячому віці, алкоголізму, загострення психопатій, відхилень у поведінці підлітків.

Психологічна діагностика – галузь психологічної науки і найважливіша форма психологічної практики, пов'язана з розробленням і використанням різноманітних методів розпізнавання індивідуально-психологічних особливостей людини.

Реабілітація (від лат. rehabilitatio – відновлення): у медицині і психології – комплекс професійних заходів, спрямованих на відновлення фізичного і психічного здоров'я людини після перенесених захворювань, фізичних і психічних травм.

Реадаптація – кінцевий результат соціальної реабілітації особистості після психотравм, тяжкого і тривалого захворювання, примусової зміни способу життя (наприклад, перебування у в'язниці, полоні).

Релаксація (від лат. relaxatio – зменшення, ослаблення) – перехід системи в стан рівноваги, розслаблення. Р. є компонентом регулювання глибинних психофізіологічних процесів шляхом зняття психічного

напруження (аутогенне тренування), психогігієнічного очищення. Р. використовують як інструмент мобілізації психологічних і психофізіологічних резервів організму.

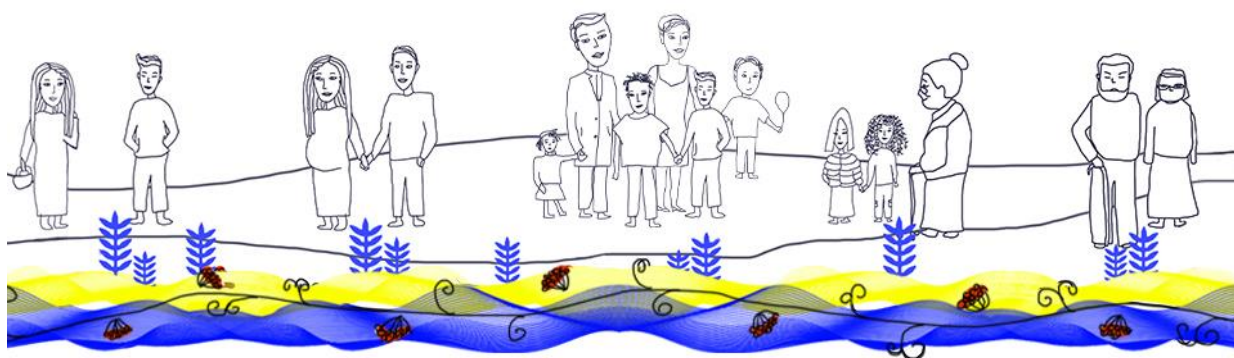
Ресоціалізація: у психології – «вторинне» входження особистості в суспільні відносини. Поняття Р. активно використовують у соціальній психології; уперше ним скористалися американські соціальні психологи А. Кеннеді і Д. Кербер для пояснення процесу «вторинного» входження індивіда в нормальне соціальне середовище після тривалого перебування в асоціальному середовищі (Р. осіб, звільнених з місць позбавлення волі) або внаслідок зміни соціокультурного оточення (Р. мігрантів). Прикладом Р. може слугувати входження дитини в нову для неї сім'ю. Нині це поняття використовують, коли йдеться про усвідомлену людиною зміну своєї поведінки в ситуації очевидного соціального неуспіху. За В. Москаленко, про Р. можна говорити і тоді, коли мається на увазі формування здатності особистості орієнтуватися і діяти в непередбачених і невизначених ситуаціях, що постійно виникають в умовах швидких змін у сучасному суспільстві. Ці зміни вимагають від особистості сформованої готовності до переходу в нові ситуації соціального розвитку, формування у неї не лише нормативної поведінки, а й цілої низки певних рис, як-от: здатність до адекватного сприйняття нових соціальних вимог; вибіркове ставлення до соціальних впливів; низька соціальна ригідність; сформованість особистісних передумов для виконання завдань наступного етапу соціалізації.

Супервізія в соціальній роботі – безперервний і регулярний процес підтримання професійного розвитку працівників соціальної сфери. С., як система, технологія і соціальний інститут, характеризується наявністю трьох основних функцій – адміністративної, навчальної і підтримувальної (хоча й не обмежується ними). У соціальній роботі С. є окремою професійною сферою, що формувалася одночасно з її становленням як галузі професійної діяльності. Значний внесок у визначення поняття зробили передусім американські фахівці-практики, серед яких особлива роль належить

А. Кадушину і Д. Харкнессу. Першим науковим друкованим джерелом, у якому згадано термін С., була праця Дж. Брекета (Je. Brackett) «Супервізія й освіта у благодійництві» (англ. – Supervision and Education in Charity, 1904), автор якої висловив занепокоєння щодо рівня С. в закладах соціального забезпечення і громадських організаціях. У часи Брекета проводити С. означало лише контролювати і координувати діяльність супервізованих. П. Робінсон визначала супервізію в контексті соціальної роботи як навчальний процес, під час якого людина, озброєна відповідними знаннями, вміннями та навичками, бере на себе відповідальність за навчання іншої людини, котра володіє меншим набором таких знань і вмінь. *Освітній* аспект С. упродовж багатьох років поєднували з *управлінським* аспектом роботи, що передбачав контроль та координацію діяльності працівників у процесі виконання визначених завдань (Robinson, 1936, p. 54). А. Кадушин додав до згаданих вище функцій ще одну – *підтримувальну*, яка зосереджується на проблемі підтримання працівників шляхом надання їм емоційної підтримки та допомоги в складних ситуаціях, пов'язаних із роботою, що дає працівникам відчуття належності до закладу та відчуття безпеки (Kadushin, 1974). С. – особливий вид втручання, що проводиться старшим членом персоналу (представником професії) щодо молодшого члена (представника професії). Їхні стосунки мають оцінювальний характер, розширюються з часом і водночас їх метою є розширення професійних функцій молодшого представника професії шляхом проведення моніторингу якості надання професійних послуг клієнтам, а також перевірки тих, хто лише має на меті долучитися до професійної діяльності. Сьогодні науковці здебільшого дотримуються думки, що основою С. є ідея активного використання професійного досвіду, накопиченого під час практичної діяльності в галузі соціальної роботи. Супервізор є рольовою моделлю для супервізованого в процесі його соціалізації в професії. С. обмежується лише професійною діяльністю і не стосується інших сфер життя працівників допомогальних

професій. Літ.: Bernard, & Goodyear, 2004; Kadushyn, & Harkness, 2002; Robinson, 1936; Ставкова, 2017. (С. Ставкова).

Фасилітація (від лат. *facilis* – легкий; англ. *facilitate* – допомагати, полегшувати) – термін соціальної психології, що означає підвищення продуктивності діяльності індивіда під впливом присутності іншої людини чи групи людей, що сприяє активізації, мотивації та ефективності виконання завдань.

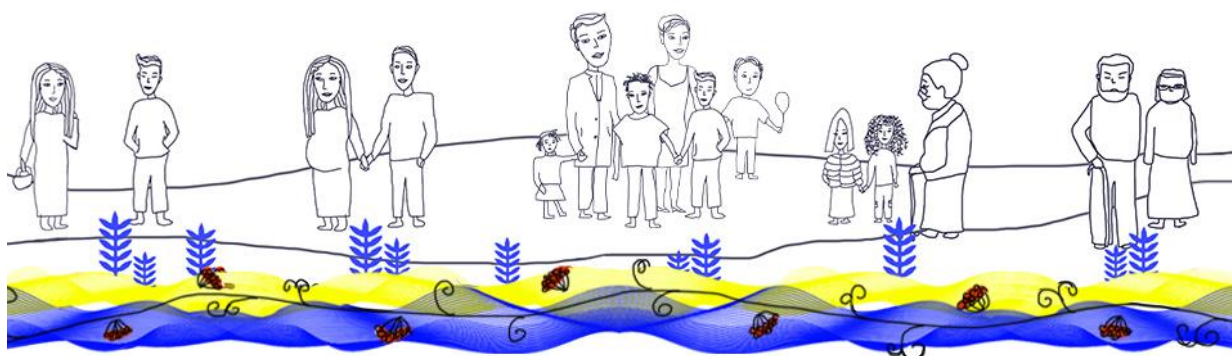

ВІТЧИЗНЯНІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА З ПИТАНЬ ОСВІТИ, РОЗВИТКУ ДИТИНИ І СІМ'Ї

1. Алексєєнко, Т. Ф., & Зверєва, І. Д. (Ред.). (2012). *Енциклопедія для фахівців соціальної сфери*. Універсум.
2. Андрієвська, С. (Ред.). (2005). *Психологічний довідник вчителя. (Кн. 1).* Главник.
3. Андрієвська, С. (Ред.). (2005). *Психологічний довідник вчителя. (Кн. 2).* Главник.
4. Андрієвська, С. (Ред.). (2005). *Психологічний довідник вчителя. (Кн. 3).* Главник.
5. Андрієвська, С. (Ред.). (2005). *Психологічний довідник вчителя. (Кн. 4).* Главник.
6. Бенеш, Г. *Психологія: dtv-Atlas: Довідник*: Пер.з нім. Наук. редактор В. Васютинський. К. Знання-Прес.
7. Бліхар, В. С., Козловець, М. А., Горохова, Л. В., Федоренко, В. В., & Федоренко, В. О. (2020). *Філософія: словник термінів та персоналій*. КВІЦ.
8. Букач, М. М., Клименюк, Н. В., & Горлачук, В. В. (2015). *Словник-довідник із соціальної роботи*. Вид. Швець В. Д.
9. Вознесенська, О. Л., Деркач, О. О., Скнар, О. М., та ін. (2017). *Енциклопедичний словник з арттерапії*. (О. Л. Вознесенська, О. М. Скнар, Ред.). Золоті ворота.
10. Войтко, В. І. (Ред.). (1982). *Психологічний словник*. Вища школа.
11. Галян, І. (2018). *Психофізіологія: словник основних понять*. Ред.-видав. відділ ДДПУ ім. І. Франка.
12. Гончаренко, С. (1997). *Український педагогічний словник*. (С. Головка, Ред.). Либідь.
13. Коваль, Г. В., Костишин, Е. І., Васянович, Г. П., Грицанюк, В. В., Міщенко, О. М., Логвиненко, В. М., & Савостікова, К. І. (2021). *Словник професійної термінології для майбутніх фахівців сфери соціальної роботи (до курсів)*. (Г. В. Коваль, Ред.). ЛДУ БЖД.

14. Козубовська, І. В., & Повідайчик, О. С. (2021). *Короткий тлумачний словник психолого-педагогічних термінів*. ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т».
15. Коцур, В. П., Потапенко, О. І., Дмитренко, М. К., Куйбіда, В. В. (Ред.). (2005). *Словник символів культури України*. 3-є вид. К. Міленіум.
16. Кремень, В. Г. & Ковбасюк, Ю. В. (Ред.). (2014). *Освіта дорослих : енциклопедичний словник*. К. : Основа.
17. Кремень, В. Г. (Ред.). (2021). *Енциклопедія освіти* (2-ге вид., допов. та перероб.). Юрінком Інтер.
18. Максименко, М. Т. (Ред.). (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Абрис.
19. Михайлова, Л. М., Пагава, О. В., & Проніна, О. В. (2020). *Словник термінів і понять сучасної освіти* (Л. М. Михайлова, Ред.). Сєверодонецьк.
20. Онацький, Є. (1959). *Українська мала енциклопедія* (у 8 т., 16 кн.). Адміністрація УАПЦеркви в Аргентині.
21. Пірен, М. І. (Ред.). (1995). *Словник-довідник термінів з конфліктології*. Київ.
22. Пішко, І. О. (2010). *Словник термінів та понять гендерної психології*. Золоті ворота.
23. Приходько, Ю. О., & Юрченко, В. І. (2020). *Психологічний словник-довідник* (4-те вид., виправ. і допов.). Каравела.
24. *Родина і культура сімейного співжиття*. (2018). в *Етнографічний образ сучасної України*. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т.2. Скрипник, Г. (Ред.). НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського
25. Серебрянська, І. М. (2018). *Словник-довідник лексики сфери освіти: національно-європейська ідентичність*. Сумськ. держ. ун-т.
26. Синявський, В. В., Сергєєнкова, О. П., & Побірченко, Н. А. (Ред.). (2007). *Психологічний словник*. Науковий світ.
27. *Словник психолого-педагогічних понять і термінів*. (2005). Освіта.ua <https://osvita.ua/school/method/psychology/1270/>
28. *Соціальна робота: Короткий термінологічний словник*. (2002). К. : ДЦССМ.
29. Степанов, О. М. (2006). *Психологічна енциклопедія*. Академвидав.

30. Сухицька, Н. В., & Данилюк, К. В. (2023). *Термінологічний словник спеціальності 232 Соціальне забезпечення*. УДУ ім. Михайла Драгоманова. <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/41302>
31. Тарусова, Л. І. (Ред.). (2011). *Охорона дитинства: Словник-довідник*. Житомир. Облдрукарня.
32. Хавула, Р., & Гриник, І. (2023). *Енциклопедичний словник із соціальної психології*. ДДПУ ім. І. Франка.
33. Хоружий, С. М., & Пішко, І. О. (2009). *Словник термінів і понять соціальної психології та психофізіології*. Золоті ворота.
34. Шапар, В. Б. (2007). *Сучасний тлумачний психологічний словник*. Прапор.
35. Шевченко, З. В. (2016). *Словник тендерних термінів*. Вид. Чабаненко Ю.
36. Шинкарук, В. І. (Ред.). (1986). *Філософський словник* (2-ге вид.). Голов. ред. укр. енциклопедії.
37. Шость, Н. В., Козир, М. К., Ситник, О. М. (1997). *Енциклопедія сучасного права неповнолітніх*. К. Рідна мова.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бевз Галина Михайлівна, доктор психологічних наук, професор, завідувачка відділу психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0003-2487-5429>

Боброва Лариса Григорівна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник відділу психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0002-3294-9216>

Бондаренко Галина Борисівна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, <https://orcid.org/0000-0003-3448-494X>

Васьківська Світлана Василівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, <https://orcid.org/0000-0003-3639-3371>

Вітюк Валентина Василівна, кандидат педагогічних наук, доцент, заступник директора з науково-методичної та навчальної діяльності Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти. <https://orcid.org/0000-0002-3515-7126>

Вознесенська Олена Леонідівна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник відділу психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0002-1273-0049>

Горбанюк Юлія, доктор філософії, професор кафедри емоцій та мотивації Люблінського католицького університету ім. Павла II (Польща), <https://orcid.org/0000-0001-7732-7819>

Горностай Павло Петрович, доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу психології малих груп та

міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0003-2327-6213>

Громова Олена Петрівна, етнограф, завідувачка відділу виставкової роботи Національного музею народної архітектури та побуту України, заслужений працівник культури України, член Національної спілки майстрів народного мистецтва України. <https://orcid.org/0000-0002-6547-339X>

Гундертайло Юлія Данилівна, молодший науковий співробітник відділу соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0001-6959-663X>

Дзюбенко Олена Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0003-1053-2492>.

Довгань Наталія Олександрівна, доктор психологічних наук, завідувачка відділу психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0001-6150-5211>

Зубіашвілі Ірина Костянтинівна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, <https://orcid.org/0000-0003-3642-8159>

Ілляшенко Тамара Дмитрівна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України, orcid.org/0000-0002-5954-6177

Козлова Анна Георгіївна, докторка філософії в галузі психології, судова експертка. <https://orcid.org/0000-0002-7538-450X>

Кравчинська Тетяна Сергіївна, кандидат педагогічних наук, доцент, вчений секретар Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0002-7521-3508>

Кутішенко Валентина Петрівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології особистості та соціальних практик факультету психології, соціальної роботи та спеціальної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, <https://orcid.org/0000-0002-5597-705X>

Ларіна Тетяна Олексіївна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0001-8975-3348>

Ловка Ольга Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0002-6198-5144>

Мельник Аліна Юріївна, магістр психології, науковий співробітник відділу психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0002-7386-8770>

Мочарська Ангеліна Йосипівна – начальник управління Державної служби якості освіти у Волинській області.

Обухівська Антоніна Григорівна, кандидат психологічних наук (спеціальна психологія), старший науковий співробітник, завідувачка лабораторії психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами, <https://orcid.org/0000-0002-2868-8834>

Омельченко Людмила, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Національного університету біологічних ресурсів і природокористування України, <https://orcid.org/0000-0002-9963-0306>

Опанасенко Людмила Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки, психології та менеджменту освіти

Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти,
<https://orcid.org/0000-0001-6641-4634>

Остролуцька Лариса Іванівна, кандидат педагогічних наук, методист
 Київського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді,
<https://orcid.org/0000-0002-6732-7863>

Приходько Юлія Олексіївна, доктор психологічних наук, професор,
 головний науковий співробітник відділу психології спілкування Інституту
 соціальної та політичної психології НАПН України,
<https://scholar.google.com.ua/citations?user=MploDpcAAAAJ&hl=uk>

Ромовська Зорислава Василівна, доктор юридичних наук, професор,
 професор кафедри цивільного права і процесу Львівського національного
 університету ім. Івана Франка, провідний український науковець, політик,
 заслужений юрист України,
<https://scholar.google.com/citations?user=mX2gkN8AAAAJ&hl=uk>

Скрипник Марина Іванівна, кандидат педагогічних наук, доцент,
 старший науковий співробітник відділу психології політичної поведінки
 молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
<https://orcid.org/0000-0003-4760-6723>

Ставкова Софія Георгіївна, кандидат педагогічних наук, доцент
 кафедри соціології та соціальної роботи Університету «Львівська
 політехніка», <https://orcid.org/0000-0002-0467-6433>

Столярчук Олеся Анатоліївна, доктор психологічних наук, професор,
 професор кафедри психології особистості та соціальних практик факультету
 психології, соціальної роботи та спеціальної освіти Київського столичного
 університету імені Бориса Грінченка, <https://orcid.org/0000-0003-4252-2352>.

Таран Олена Григорівна, кандидат історичних наук, старший
 науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту
 мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського
 НАН України, <https://orcid.org/0000-0002-0548-0678>

Чебанюк Олена Юріївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, <https://orcid.org/0000-0002-7940-6593>

Череповська Наталія Іванівна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувачка відділу психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0001-5772-0074>

Чистяк Ольга Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, <https://orcid.org/0000-0003-4583-4933>

Шевченко Світлана Вікторівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та особистісного розвитку Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України, <https://orcid.org/0000-0002-7940-6593>

Шмаргун Віталій Миколайович, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Національного університету біоресурсів і природокористування України, <https://orcid.org/0000-0001-9727-5083>

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балахтар, В. & Волошина, Ю. (2022). Конфліктологічна компетентність подружжя у розв'язанні сімейних конфліктів. *Proceedings of the National Aviation University. Series: Pedagogy, Psychology*. 46-54. 10.18372/2411-264X.20.16916.
2. Бевз, Г. & Боброва, Л. (Ред.). (2024). *Сім'я як носій громадської думки щодо розвитку освіти у поствоєнному суспільстві*. Імекс-ЛТД. URL: <https://ispp.org.ua/2025/01/30/simya-yak-nosij-gromadskoi-dumky/>
<https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744602>
3. Бевз, Г. М. & Герасим, Г. З. (2007). *Літня школа для прийомних сімей*. Главник
4. Бевз, Г. М. (2006). *Прийомні сім'ї (оцінка створення, функціонування та розвитку)*. Главник.
5. Бевз, Г., & Каніболоцька, М. (Ред.). 2022. *Психологічні ресурси взаємодії школи, сім'ї, громади: практичний посібник* (с. 18–24). Кропивницький: Імекс-ЛТД. <https://ispp.org.ua/2022/08/31/praktichnij-posibnik-psixologichni-resursi-vzayemodiii-shkoli-simii-gromadi-g-m-bevz-m-s-kanibolocka/>
6. Бевз, Г. & Дзюбенко, О. (Ред.). (2024). *Підвищення ролі сім'ї як стейкхолдера освіти: навчально-методичний посібник*. Імекс-ЛТД. URL <https://ispp.org.ua/2025/02/19/pidvyshhennya-rol-i-simii-yak-stejkholdera-osvity/> <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744706>
7. Бевз, Г. М. (2010), *Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри*. Вид. дім «Слово».
8. Бевз, Г. М., & Кравчук, С. Л. (Ред.). (2021). *Нова українська школа: соціально-психологічні технології підтримки*. Імекс-ЛТД.
9. Березовський, І. П. (1976). *Казки про тварин*. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії НАН України.

10. Бех, І. Д. (2009). *Психологічні джерела виховної майстерності*. Академвидав.
11. Білодід, І. К. (Ред.), Бурячок, А. А., Винник, В. О. та ін. (1976). *Словник української мови* (Т. 7). Наукова думка.
12. Болдирєва, Л. М., & Каневська, І. М. (2021). Формування сучасного освітнього простору України у контексті економіки знань. *Економічний простір*, (167), 17–21. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/167-3>
13. Бондар, В. І. (Ред.). (2003). *Спеціальна педагогіка: понятійно-термінологічний словник*. Альма-матер.
14. Борисенко, В. К. (1988). *Весільні звичаї та обряди на Україні*. Наукова думка.
15. Борисенко, В. К. (2016). *Сімейна обрядовість українців ХХ – початку ХХІ століття*. Національна академія наук України.
16. Боришевський, М. Й., & Бевз, Г. М. (Ред.). (2005). *Діти державної опіки: проблеми, розвиток, підтримка*. Міленіум.
17. Борщевська, Л. В., Зіборова, Л. В., Іванова, І. Б. та ін. (1999). *На допомогу батькам, що мають дітей з особливими потребами*. Київ.
18. Боряк, О. (2009). *Баба-повитуха в етнокультурній традиції українців: між профанним і сакральним*. Київ.
19. Бурлачук, Л. Ф., & Морозов, С. М.; Кримський, С. Б. (Ред.). (1989). *Словарь-справочник по психологической диагностике*. Наукова думка.
20. Бурячок, А. (1961). *Назви спорідненості і свояцтва в українській мові*. АН УРСР.
21. Ван дер Колк Б. (2022). *Тіло веде лік. Як лишити психотравми в минулому*. Вид-во: Vivat.
22. Варій, М. Й. (2009). *Загальна психологія* (3-є вид., виправ. та допов.). Центр навчальної літератури.
23. Вознесенська, О. Л. (2005). *Арт-терапевтичні технології у роботі з сім'ями наркозалежних. У Групи взаємодопомоги: соціалізація через розвиток творчого потенціалу* (Ч. 2). Київ: Видав. дім «Каліта».

24. Вознесенська, О. Л. (2007). Використання арт-технологій в сімейній психотерапії. *Простір арт-терапії: збірник наукових статей*, 1, 5–19.
25. Вознесенська, О. Л. (2008). Пластилінові розстановки: арт-терапевтичні технології в роботі з сім'єю. *Простір арт-терапії: збірник наукових статей*, 2(4), 74–93.
26. Вознесенська, О. Л., & Сидоркіна, М. Ю. (2007). Арт-терапевтична майстерня як форма профілактики сімейних дисфункцій. У *Соціально-психологічні особливості професійної діяльності працівників соціальної сфери: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції* (с. 62–67). Мелітополь.
27. Вознесенська, О. Л., & Сидоркіна, М. Ю. (2007). Гуманізація стосунків між поколіннями: досвід сімейної арт-майстерні. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: збірник статей*, 17(20), 19–27.
28. Войтович, Л., & Целуйко, О. (2008). *Генеалогія*. ЛНУ.
29. Гаврилюк, Н. (1981). *Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев)*. Наукова думка.
30. Гаврилюк, Н. (1986). *Сліди давньоруських традицій у родильній обрядовості українців кінця XIX – початку XX ст. Етнографія Києва і Київщини*. Київ.
31. Гаврилюк, Н. (2008). Родильні звичаї та обряди. *Історія української культури*, 4(1). Наукова думка.
32. Гаркавець, С. О. (2020). *Соціальні конфлікти: словник-довідник*. Вид-во СНУ імені В. Даля.
33. Гиппенрейтер, Ю. Б. (1988). *Общаться с ребенком. Как?* ЧеРо.
34. Гіндак, К. С. (2008). *Психотерапія кожному*. (Кн. 1). Вид. Миргород.
35. Гірник, А. М. (2010). *Основи конфліктології*. Києво-Могилянська академія.
36. Гомольська, Л. П. (2017). Соціально-психологічні особливості цілепокладання у контексті споживчої поведінки. *Журнал сучасної психології*, (1), 17-23. Режим доступу:

https://journalsofznu.zp.ua/index.php/psych/article/view/986?utm_source=chatgpt.com

37. Гордієнко, В. І. (2009). *Комунікативний простір міжособистісних відносин. У Соціальна психологія*. Вид-во Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України.
38. Гошко, Ю. (1999). *Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV-XIX ст.* Львів.
39. Гримич, М. (2006). *Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття*. Артисей.
40. Гримич, М. В. (Ред.). (2008-2015). *Народна культура українців: життєвий цикл людини* (Іст.-етнол. дослідж. у 5 т.). Дуліби.
41. Грушевський, М. (2011). *Дитина у звичаях та віруваннях українського народу*. Либідь.
42. Гундєртайло, Ю. (2022). Практики психогігієни як частина здорового способу життя особистості під час війни. *Проблеми політичної психології*, 12(26), 151–161. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-102>
43. Гупаловська, В. А. (2016). Теорії та моделі сексуальності: чи є місце для духовності? *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Серія: Психологія, 3, с. 54–64. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2016_3_7.
44. Гуркова, Т. (2019). Дефініції понять «освітній простір», «середовище», «освітнє середовище». *Молодь і ринок*, 4(171). <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2019.168638>
45. Давидов, П. Г., & Поцулко, О. А. (2017). *Соціологія у схемах, таблицях та коментарях: Навчальний посібник для студентів технічних спеціальностей вищих технічних навчальних закладів*. ДонІЗТ.
46. Дегтяренко, Т. В., & Буряк, М. Г. (2016). Психофізіологічні аспекти феноменології материнства. *Інтегративна антропологія*, 1, 69–73. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ia_2016_1_16

47. Дзюбенко, О. (2023). Психологічний добробут школяра: концептуалізація феномена. *Журнал сучасної психології*, 3(30), 23–29. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2023-3-3>
48. Дзюбенко, О. (2023а). Соціально-психологічні виміри добробуту школярів в умовах реформування освіти у воєнний час. У *Матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Актуальність та особливості наукових досліджень в умовах воєнного стану»* (с. 382–385). Київ: ДНДІ МВС України.
49. Дзюбенко, О. (2024). Оцінка соціально-психологічного добробуту школяра суб'єктами освітнього процесу. *Проблеми політичної психології*, 15(29), 151–164. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-149>
50. Дикарев, М. (1918). *Збірка сільської молоді на Україні* (Т. 8). МУРЕ.
51. Довгань, Н. О. (2020). *Психологія соціокультурної взаємодії поколінь*. Талком.
52. Дороніна, Т. О. (2013). Контамінація понять "освітній простір" та "освітнє середовище" в сучасному науково-педагогічному дискурсі. *Педагогіка вищої та середньої школи*, 39, 177–184. http://nbuv.gov.ua/UJRN/PVSSh_2013_39_34.
53. Дубасенюк, О. А. (2010). Фундаментальна акмеологія: засади вдосконалення професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів. *Акмеологія в Україні*, 1, 18–25.
54. Дунаєвська, Л. (1998). *Українська народна проза (легенда, казка) – еволюція епічних традицій*. Київ.
55. Дунаєвська, Л. (1999). Персонажна система української народної міфологічної прози. В *Аспекти поетики*. Бібліотека українця.
56. Євченко, А. І., & Мельник, О. А. (2022). Самоконтроль особистості як механізм самоорганізації життя. У *Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Психологічне здоров'я особистості в*

контексті процесів глобалізації: методологія дослідження. Реалії та перспективи» (с. 57–59). КНУ імені Тараса Шевченка.

57. Єнін, М. Н. (2024). *Патріотизм. Велика українська енциклопедія*. <https://vue.gov.ua/>
58. Жмуд, Н. В. (2005). *Народна педагогіка як етноформуючий чинник*. (Автореф. дис. канд. іст. наук). НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського.
59. Заболотна, О. С. (2021). *Психологічна структура здатності до цілепокладання на різних етапах самореалізації* (Дис. д-ра філософії). Одеський національний університет імені І. І. Мечникова). https://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/razovi_spec_vcheni_rady/d41051032/disert_zabolotna.pdf?utm_source=chatgpt.com
60. Загарницька, І. І. (2011). Соціологічні орієнтири осмислення феномену дитинства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 47, 228–236. <https://ird.npu.edu.ua/files/zagarnitska.pdf>
61. Здоровега, Н. І. (1974). *Нариси народної весільної обрядовості на Україні*. Наукова думка.
62. Золотнюк, О. П. (2015). Любов як суб'єктивний корелят міжособистісних стосунків: наукові спроби визначення поняття та способи вимірювання. *Грані*, 5, 16–23. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2015_5_5.
63. Ігнатович, О. М., Татаурова-Осика, Г. П., & Шевенко, А. М. (2021). *Психологія професійної діагностики та професійного консультування*. Імекс-ЛТД.
64. Ілляшенко, Т. Д., Бастун, Н. А., & Сак, Т. В. (1997). *Діти із затримкою психічного розвитку та їх навчання*. ІСДО.
65. Канішевська, Л. В. (2014). Формування цінностей сімейного життя старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 18(1), 297–305.

66. Карагіна, Н. В. (2015). Основні підходи до вивчення психологічного благополуччя особистості: теоретичний аспект. *Наука і освіта*, 3, 48–54.
67. Карпова, Д. Є. (2016). Психологічний аналіз сімейних ролей шлюбних партнерів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 4, 41–45.
68. Кемпбелл, Дж. (1999). *Герой із тисячею облич* (пер. О. Мокровольський). Вид. дім «Альтернативи».
69. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини, прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 лист. 2010 р. *Council of Europe: офіцсайт*. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>
70. Кирчів, Р. (2007). Міф. У *Мала енциклопедія українського народознавства* (с. 349–350). Львів: Ін-т народознавства НАН України.
71. Кислий, О. (2009). Матріархат. В *Енциклопедія історії України* (Т. 6). Наукова думка.
72. Кислий, О. (2011). Патріархат. В *Енциклопедія історії України* (Т. 8). Наукова думка.
73. Кияниця, З. П. & Петрович, Ж. В. (2017). *Соціальна робота з вразливими сім'ями і дітьми: посіб. У 2-х ч. Ч. 1. Сучасні орієнтири та ключові технології*. Обнова компані.
74. Кікінежді, О. (2011). *Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості*. Навчальна книга – Богдан.
75. Ковалевська, А. В., & Зеленський, С. В. (2019). Аналіз моделей оцінки стейкхолдерів: прикладні аспекти формування сталого розвитку міст України. *Бізнес Інформ*, (9), 299–307. https://www.business-inform.net/article/?year=2019&abstract=2019_9_0_299_307
76. Кокун, О. М. (2012). *Психологія професійного становлення сучасного фахівця*. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/1651/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BD>

[%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80_12.pdf?utm_source=chatgpt.com](#)

77. Колісник, Т. П. (2013). Компетентнісний підхід – нова парадигма вищої професійної освіти. У *Тенденції розвитку вищої освіти в Україні: Європейський вектор* (Ч. 1, с. 93–97). Ялта: РВНЗ КГУ.
78. Конвенція ООН про права дитини, ратифік. Постановою Верховної Ради України від 27 лют. 1991 р. № 789-XII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021
79. Копець, Л. В. & Гордієнко, В. І. (2011). Діалогічний простір як реальність когнітивної психології спілкування. *Наукові записки НаУКМА*, 123, 29–35.
80. Костюк, Г. С. (1989). *Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості*. Радянська школа.
81. Котлова, Л. О., & Саух, І. Д. (2019). Психологічні чинники задоволеності шлюбом на різних етапах подружнього життя. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 1, 223–228.
82. Коцур, Н. І., & Товкун, Л. П. (2024). *Психогігієна*. Переяслав.
83. Кошонько, Г. А. (2010). Психологічне здоров'я сім'ї як її життєво важлива функція. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні та психологічні науки*, 56, 174–177. Хмельницький: НАДПСУ.
84. Кравець, О. (1966). *Сімейний побут і звичаї українського народу*. Наукова думка.
85. Кравчинська, Т. С. (2017). Педагогіка партнерства: основні ідеї, принципи та сутність. У *Збірник статей Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції* (с. 85–88). Харківська академія неперервної освіти. <http://lib.iitta.gov.ua/707221>
86. Кравчинська, Т. С. (2018). Реалізація принципів педагогіки партнерства в умовах упровадження нової української школи: принцип соціального партнерства. У *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної*

- інтернет-конференції* (с. 103–105). Харківська академія неперервної освіти. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/711502/>
87. Кравчук, С. Л. (2021). Розвиток рефлексивної культури стейкхолдерів освіти: соціально-психологічні технології. У Г. М. Бевз & С. Л. Кравчук (Ред.), *Нова українська школа: соціально-психологічні технології підтримки* (с. 1–162). Імекс ЛТД.
 88. Кремень, В. Г. (Ред.). (2021). *Енциклопедія освіти* (2-ге вид., допов. та перероб.). Юрінком Інтер.
 89. Крупник, Г. А. (2019). Наукові підходи до аналізу проблеми сиблінгової взаємодії. *Науковий вісник ХДУ. Серія Психологічні науки*, 1, 234–238. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-1-39>
 90. Куєвда, В. (2007). *Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект*. Донецьк: Український культурологічний центр.
 91. Кузеля, З. (1906–1907). *Матеріали до українсько-руської етнології: [в 22 т.]. Т. 9: Дитина в звичаях і віруваннях українського народу: матеріали з полудневої Київщини* (Зібрав М. Грушевський; обробив З. Кузеля; НТШ у Львові, Коміс. етногр.). Львів: З друк. НТШ, с. 8–9.
 92. Ловка, О. (2024). Як побудувати комунікацію між школою та сім'єю. У Г. М. Бевз, Л. Г. Бобрової (Ред.), *Сім'я як носій громадської думки щодо розвитку освіти у поствоєнному суспільстві* (с. 144–164). Імекс-ЛТД. https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2025/02/red-pos.1.simya-yak-nosij.bevz.bobrova_compressed.pdf
 93. Ловка, О. (2024a). Методика оцінки вебсайту школи як каналу комунікації суб'єктів освітньої взаємодії. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»*, 8(42), 791–803.
 94. Ловка, О. В. (2023). Модель регуляції комунікації між сім'єю та школою у контексті освітньої реформи. *Вісник післядипломної освіти. Серія*

«Соціальні та поведінкові науки», 26(55), 76–90.
[https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26\(55\)-76-90](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-76-90)

95. Лодатко, Є. О. (2007). Моделювання освітніх систем в контексті ціннісної орієнтації соціокультурного простору. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*, 112, 32–40.
96. Лупаренко, С. Є. (2016). Проблема дитинства у вітчизняній педагогічній думці ХХ століття (Автореф. дис. д-ра пед. наук). ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. <https://u.to/IrURIQ>
97. Максименко, С. Д. (Ред.). (1998). *Основи загальної психології*. НПЦ Перспектива.
98. Максименко, С. Д., & Заброцький, М. М. (2005). *Технологія спілкування (комунікативна компетентність вчителя: сутність і шляхи формування)*. Главник.
99. Максимова, Н. Ю. (2002). *Психологія адиктивної поведінки*. КДУ.
100. Максимова, Н. Ю. (2011). *Психологія девіантної поведінки*. Либідь.
101. Максимович, О. В. (2020). Соціологічні та психологічні моделі комунікації: можливості та обмеження застосування в дослідженнях міжкультурної взаємодії в умовах прикордоння. *Український соціум*, 1, 62–82. <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0001122389>
102. Манова-Томова, В. (1978). *Психологічна діагностика раннього віку*. Вища школа.
103. Маркевич, В. Е., Загородній, М. П., Зайцев, І. Е., Лобода, А. М., & Тарасова, І. В. (2011). *Медична генетика: навчально-методичний посібник для студентів ВНЗ*. Сумський державний університет.
104. Мельник А., & Петренко І. *Стратегії взаємодії сім'ї та школи у поствоєнний період: методичні рекомендації*. (2024). Імекс-ЛТД. URL: <https://ispp.org.ua/2025/01/30/30503/https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744604>

105. Михайленко, О. (2014). Відродження сімейних цінностей як важливий напрям державної сімейної політики України. *Державне управління та місцеве самоврядування*, 2(21), 147–157.
106. Мізін, К. (2021). Уникнення перекладацьких помилок при відтворенні англійською мовою назв «чужих» емоцій: корпусно-базована методика. *Науковий вісник*. 41, 34. <https://doi.org/10.31558/1815-3070.2021.41.34>
107. Мілютіна, К. Л. (2012). *Траєкторії життєвого шляху особистості в динамічному середовищі*. Аспект-Поліграф.
108. Москаленко, В. В. (2008). *Соціальна психологія*. Центр навчальної літератури.
109. Мурті, В. (2020). *Самотність. Сила людських стосунків*. Лабораторія.
110. Мушкевич М. І., Федоренко Р. П., Магдисюк Л. І., Дучимінська Т. І. (2018). *Психологія молодії сім'ї* : монографія Луцьк: Вежа-Друк.
111. Мушкевич, М. І., Федоренко, Р. П., Магдисюк, Л. І., & Дучимінська, Т. І. (2018). *Психологія молодії сім'ї*. Вежа-Друк.
112. Найдьонова, Л. А. (2015). Основні принципи рефлексивної методології медіапсихології. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 35(38), 3–14. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nssp_2011_29_3
113. Недосєкіна, Т. (2010). *Український родовід як джерело вивчення історії України*. Дніпропетровськ.
114. Овчарук, О. (2004). *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи*. К.І.С.
115. Омельченко Л.М. (2014). *Подружній конфлікт у молодій сім'ї*: монографія. Київ: НУБіП України.
116. Опанасенко, Л. А. (2020). *Психологічна структура навчального цілепокладання у старшокласників* (Дис. канд. психол. наук), Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ. <http://psychology-naes-ua.institute/read/2229/>;
117. Орел, Л. Г. (2003). *Українські рушники: історико-культурологічне дослідження*. Кальварія.

118. Особа, О. (2012). Нівеляція сімейних цінностей як прояв культури модернізму. *Молодь і ринок*, 12(95), 126–130.
119. Панок, В. Г., & Рудь, Г. В. (2006). *Психологія життєвого шляху особистості*. Ніка-Центр.
120. Пеньковська, Н. (2014). *Основи психологічного консультування в методі позитивної психотерапії*. Крок.
121. Перепелюк, Т. (2019). Подружжя психологічна сумісність як чинник стабільності шлюбних стосунків. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*, 4, 55–61.
122. Пірен, І. М. (Ред.). *Словник-довідник термінів з конфліктології*. Чернівецький державний ун-т імені Юрія Федьковича.
123. Пометун, О. І. (2004). Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. *У Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи*. К. І. С.
124. Помиткін, У. О. (2015). *Духовний потенціал особистості: психологічна діагностика, актуалізація та розвиток*. Внутрішній світ.
125. Помиткіна, Л. В., Злагодух, В. В., Хімченко, Н. С., & Погорільська, Н. І. (2010). *Психологія сім'ї*. Вид-во Національного авіаційного ун-ту «НАУ-друк».
126. Поріцька, О. (2008). Традиційний шлюб та сім'я. *Українська культура*, 4(1).
127. Посвістак, О. А. (2017). *Теоретико-методологічні основи психології сім'ї*. ХНУ.
128. Потапчук, Є. М., & Карпова, Д. Є. (2021). Моделі поведінки подружжя в реалізації основних сімейних функцій. *Габітус*, 21, 268–274.
129. Приходько, Ю. О. (1999). *Нариси становлення та розвитку дитячої психології*. НПУ ім. М. П. Драгоманова, с. 56–59.
130. Приходько, Ю. О. (2019). *Практична психологія: введення у професію*. Каравела.

131. Приходько, Ю. О., & Юрченко, В. І. (2020). *Психологічний словник-довідник* (4-те вид., випр. і допов.). Каравела.
132. *Про затвердження Санітарного регламенту для закладів загальної середньої освіти* № 2205. (2020).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1111-20#Text>
133. *Про повну загальну середню освіту* № 463-IX. (2020).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
134. *Про ратифікацію Конвенції про права осіб з інвалідністю і Факультативного протоколу до неї* № 1767-VI. (2009).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-17#Text>
135. Радзевіл, К. (2021). Відчуження дитиною одного з батьків як психологічний феномен: науково-теоретичне обґрунтування. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 11, 167–172.
136. Радчук, Г. К. (2008). Мораль та моральність як засадничі категорії становлення духовно зрілої особистості в системі вищої освіти. *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*, 10(4), 474–482.
137. Ребер, А. (2003). *Большой толковый психологический словарь* (пер. с англ. Т. 1). Вече. АСТ.
138. Рев, М. (2016). Соціально-психологічні детермінанти життєвого цілепокладання особистості. *Психологія і особистість*. (1), 207–216.
https://psychpersonality.pnpu.edu.ua/article/view/162594?utm_source=chatgpt.com
139. Рибалка, В. В. (Ред.). (2020). *Психологічна профілактика і гігієна особистості у протидії пандемії COVID-19*. Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих ім. Івана Зязюна НАПН України.
140. Романчук, О. (2008). *Гіперактивний розлад з дефіцитом уваги у дітей. Практичне керівництво*. Видавництво навчально-реабілітаційного центру «Джерело».
141. Савенкова, Л. О. (Ред.). (2015). *Психологія спілкування*. КНЕУ.

142. Савчин, М. В., & Галян, І. М. (Ред.). (2009). *Моральна свідомість та самосвідомість особистості*. ДДПУ імені Івана Франка.
143. Савчин, М. Й., Василенко, Л. П. (2005). *Вікова психологія*. Академвидав.
144. Самойленко, Н. В. (б. д.). *Соціологія дитинства як об'єкт соціологічних досліджень*. <https://u.to/NLURIQ>
145. Санько, К. (2016). Психологічне благополуччя як основа повноцінного та психологічно здорового функціонування особистості. *Вісник Харківського національного університету*, 59, 42–45.
146. Свидрук, І. І., Миронов, Ю. (2017). *Психологія управління та конфліктологія*. Вид-во Львівського торговельно-економічного ун-ту.
147. Семиченко, В. А., & Заслуженюк, В. С. (1998). *Психологія та педагогіка сімейного спілкування*. Київ.
148. Сердюк, Л. З. (Ред.). (2021). *Самодетермінація психологічного благополуччя особистості*. Видав. В. Кундельська.
149. Сидоркіна, М. Ю. (2011). *Спільна художня творчість як чинник гармонізації сімейних стосунків*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Київ.
150. Сидоркіна, М. Ю. (2013). *Творча взаємодія як засіб гармонізації сімейних стосунків*. Імекс-ІТД.
151. Сингаївська, І., & Осауленко, Н. (2023). Особливості комунікативних проблем в шлюбних партнерських стосунках переселенців під час війни. *Вчені записки Університету «КРОК»*, (3(71), 125–134. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-71-125-134>.
152. Синявський, В. В. Сергєєнкова, О. П., & Побірченко, Н. А. (Ред.). (2007). *Психологічний словник*. Науковий світ.
153. Сімейний кодекс України (зі змінами та доповненнями), (2008). Право. https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/KODEKS/SIM_KOD_2008.pdf
154. Скрипник, Г. (Ред.). (2016). *Етнографічний образ сучасної України*. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. (Т. 3).

- НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського.
<http://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/spadshchyna/2016/obryad.pdf>
155. Скрипник, Г. (Ред.). (2018). *Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. (Т. 2).* НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського.
<http://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/spadshchyna/2018/sim.pdf>
156. Скрипник, Г. (Ред.). (2020). *Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. (Т. 5).* НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського.
<https://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/spadshchyna/2020/pohov.pdf>
157. Скрипник, М. І. (2018). Дитинство за часів перемін: як не боятися залучати концепції дитинства в програми підвищення кваліфікації педагогів. *Методист*, 3, 5–9. <https://u.to/HbURIQ>
158. Скрипніков, А. М., Герасименко, Л. О., & Ісаков, Р. І. (Ред.). (2017). *Перинатальна психологія* Видавничий дім «Медкнига».
159. Скуратівський, В. (2002). Патріотизм. У В. І. Шинкарук (Ред.), *Філософський енциклопедичний словник* (с. 371–372). Абрис.
160. Собчук, В. (2014). *Від коріння до крони: дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. Кременець.*
161. Сотська, Г. (2017). Акмеологічний підхід у педагогічній освіті України. *Edukacja dla przyszłości w świetle wyzwań XXI wieku*, 1(3), 87–397.
162. Ставкова, С. Г. (2018). *Неперервна професійна підготовка соціальних працівників до супервізійної діяльності в Канаді* (Дис. канд. пед. наук). НУ «Львівська політехніка», Львів.
163. Станчишин, В. (2021). *Для стосунків потрібні двоє*. Віхола.
164. Старовойтенко, Е. Б. (1992). *Життєві відносини особистості. Моделі психологічного розвитку*. Либідь.
165. Стельмахович, М. (1997). *Українська народна педагогіка*. Київ.

166. Столярчук, О. А. (2015). *Психологія сучасної сім'ї*. Кременчук: ПП Щербатих О. В.
167. Таран О. (2024) Сімейні мортальні практики в екстремальних умовах оточеного та прифронтового міста. В Г. М. Бевз, Л. Г. Боброва, Г. Б. Бондаренко, В. І. Юрченко (Наук. ред.), *Українська сім'я в міжкультурних та трансдисциплінарних вимірах сучасності: зб. наук. праць наук.-практ. конф. (10–1 квітня 2024 р.)*. Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. http://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-_Випуск_30
168. Титаренко, Т. (2018). *Психологічне здоров'я особистості: засоби самодопомоги в умовах тривалої травматизації*. Імекс-ЛТД.
169. Титаренко, Т. М. (2013). *Сучасна психологія особистості*. Каравела.
170. Титаренко, Т. М. (2023). *Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності*. Либідь.
171. Тофтул, М. Г. (2014). *Сучасний словник з етики*. Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка.
172. Третяченко, В. В. (2004). *Управлінські команди: методологія та теорія, формування і розвиток*. Вид-во СНУ імені В. Даля.
173. Федоренко Р.(2024). *Психологія сім'ї: навч. посіб. Вид. 3-тє, змін. та доповн.* Луцьк: Вежа-Друк.
174. Федоренко, Р. П. (2007). *Психологія молодшої сім'ї і сімейна криза*. РВВ «Вежа» Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки.
175. Федоренко, Р. П. (2022). *Психологічний аналіз подружніх взаємин на різних стадіях функціонування сім'ї*. Вежа-Друк.
176. Федоришин, В. І. (2013). *Акмеологічний розвиток майбутнього вчителя музики в творчому навчальному колективі: теорія та практика*. НПУ імені М. П. Драгоманова.
177. Фрейре, П. (2003) *Педагогіка пригноблених*. Вид. Юніверс

178. Хабермас, Ю. (2008). *Структурні перетворення публічної сфери* (пер. з нім.). Сфера.
179. Цимбалару, А. Д. (2016). Освітній простір: сутність, структура і механізми створення. *Український педагогічний журнал*, 1, 41–50. http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2016_1_7.
180. Цюра, С. & Терзалова, А. (2020). Нормативне закріплення понять «освітнє середовище», «освітній простір», «освітній процес» у контексті педагогічної термінології. *Молодь і ринок*, 5, 111–117. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2020_5_22.
181. Череповська Н. І. (2024). Патріотичний контент як прояв етичності цифрової поведінки користувачів в українських соцмережах. *Проблеми політичної психології*, 16(30), 331–371. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024>
182. Череповська, Н. І. (2023). *Патріотизм інформаційної доби: інноваційні засоби розвитку*. Імекс-ЛТД.
183. Чистяк, О. (2023а). Взаєморозуміння у батьківсько-дитячих стосунках та освітньої успішності учнів: аналіз зарубіжних досліджень. *Вісник післядипломної освіти: збірник наукових праць. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*, 23(52), 89–102. [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-23\(52\)-88-102](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-23(52)-88-102)
184. Чистяк, О. (2023б). Модель взаєморозуміння у батьківсько-дитячих стосунках: освітній контекст. *Проблеми політичної психології*, 13(27), 127–136.
185. Чмелик, Р. (1999). *Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (Структура і функції)*. Інститут народознавства НАН України.
186. Шапар, В. Б. (2007). *Сучасний тлумачний психологічний словник*. Прапор.
187. Шаповал, Л. (2022). *Календарно-родинна обрядовість українців*. ПНПУ імені В. Г. Короленка.

188. Швалб, Ю. М., & Опанасенко, Л. А. (2020). Типологічна модель навчального цілепокладання у ранньому юнацькому віці. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, 8(40), 82–86.
189. Шинкарук, В. (2002). *Філософський енциклопедичний словник. Абрис*.
190. Шинкарук, О. М., Діденко, О. В., & Тушко, К. Ю., Дияк, В. В.; Шинкарук, О. М. (Ред.). (2017). *Соціологія у схемах, таблицях і визначеннях: навчально-методичний посібник*. Хмельницький: Вид. НАДПСУ.
191. Яценко, Т. С. (2004). *Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання*. Вища школа.
192. Adler, A. (1964). *The individual psychology of Alfred Adler: A systematic presentation in selections from his writings* (H. L. Ansbacher & R. R. Ansbacher, Eds.). Harper & Row.
193. Adler, A. (1998). *Problems of neurosis: A book of case histories* (P. Mairet, Ed.). Harper & Row.
194. Attneave, C. L. (1976). *Family networks as the support system of American Indian families*. *The Family Coordinator*, 25(2), 119–127. <https://doi.org/10.2307/583894>
195. *Berlo's SMCR Model of Communication*. (2018). Businessstopia. <https://www.businessstopia.net/communication/berlo-model-communication>
196. Bernard, J. M., & Goodyear, R. K. (2004). *Fundamentals of clinical supervision* (3rd ed.). Boston, MA: Allyn & Bacon.
197. Böhnke P., & Kohler U. (2008). *Well-Being and Inequality*. Berlin.
198. Boszormenyi-Nagy, I., & Spark, G. (1973). *Invisible loyalties: Reciprocity in intergenerational family therapy*. Harper & Row. 432 p.
199. Bowen, M. (1978). *Family Therapy in Clinical Practice*. New York: Jason Aronson, Inc.
200. Bowlby, J. (1999). *Attachment and Loss*. (Vol. 1, 2nd ed.). New York: Basic Books.

201. Brandt, E. A. (2009). Biological and psychosocial adaptation in the transition to motherhood. *Nursing Research and Practice*, 2009, 692795.
202. Burnham, J. (1986). *Family therapy: First steps towards a systemic approach*. Tavistock Publications.
203. Carter, B. A., & McGoldrick, M. (1980). *The family life cycle: A framework for family therapy*. New York: Gardner Press.
204. Darder, A., Hernandez, K., Lam, K. D., & Baltodano, M. (2023). Critical pedagogy: An introduction. In *The critical pedagogy reader* (p. 1–30). <https://doi.org/10.4324/9781003286080>
205. De Gaulejac, V. (2012). *L'histoire en héritage: Roman familial et trajectoire sociale*. Payot.
206. DeMause, L. (Ed.) (1995). *The history of childhood* (1st softcover ed.). Northvale, NJ: J. Aronson.
207. Duschinsky, R. (2015). The emergence of the disorganized/disoriented (d) attachment classification, 1979–1982. *History of Psychology*, 18(1), 32–46. <https://doi.org/10.1037/a0038524>
208. Duvall, E. M. (1957). *Marriage and family development* (2nd ed.). Philadelphia: J. B. Lippincott Company.
209. Feldman, R., Weller, A., Zagoory-Sharon, O., & Levine, A. (2007). A role for oxytocin in the mother-infant bond. *Psychological Science*, 18(11), 965–970.
210. Fisher, H. (1993). *Anatomy of Love – a Natural History of Mating, Marriage, and Why We Stray*. Quill.
211. Freeman, R. E. (1994) The Politics of Stakeholder Theory Some Future Directions. *Business Ethics Quarterly*, 4, 409–421.
212. Freire, P. (2020). Pedagogy of the oppressed. In *Toward a sociology of education* (p. 374–386). London.
213. Gardner, R. A. (1985). *Recent trends in divorce and custody litigation*. *Academy Forum*, 29, 3–7.

214. General comment no. 5(2017) on living independently and being included in the community. (2017). Geneva: UN. <https://digitallibrary.un.org/record/1311739?ln=ru&v=pdf>
215. Haley, J. (1980). *Leaving home: The therapy of disturbed young people*. New York: McGraw-Hill.
216. Haley, J. (1987). *Problem-solving therapy*. San Francisco: Jossey-Bass.
217. Hartley, G. (2019) *The Position of Woman in Primitive Society: A Study of the Matriarchy*. Published by Good Press
218. Hartman, A. (1978). *Diagrammatic assessment of family relationships*. *Social Casework*, 59(8), 465–476. <https://doi.org/10.1177/104438947805900803>
219. Hershkowitz, I. (2011). The effects of abuse on children's testimony. *Applied Cognitive Psychology*, 25, 491–499. <https://doi.org/10.1002/acp.1691>
220. Hildenbrand, B. (2024). *Einführung in die Genogrammarbeit* (6. Aufl.). Carl-Auer-Verlag.
221. Jackson, D. D. (1965). Family rules: Marital quid pro quo. *Archives of General Psychiatry*, 12(6), 589–594.
222. James, T. (1988). Time Line Therapy® and The Basis of Personality. Meta Publications. Time Line Therapy.
223. Kabat-Zinn, J. (2003). Mindfulness-based interventions in context: Past, present, and future. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 10(2), 144–156. <https://doi.org/10.1093/clipsy.bpg016>
224. Kabat-Zinn, J. (2005). *Wherever You Go, There You Are: Mindfulness Meditation in Everyday Life* (p. 307). Hachette Books.
225. Kadushin, A. (1974). Supervisor-supervisee: A survey. *Social Work*, 19(3), 288–297.
226. Kadushin, A., & Harkness, D. (2002). *Supervision in social work* (4th ed.). Columbia University Press.
227. Keyes, C. L. M. (1998). Social Well-Being. *Social Psychology Quarterly*, 61(2), 121–140. <https://doi.org/10.2307/2787065>

228. Lamb, M. E. (Ed.). (2010). *The Role of the Father in Child Development: A Handbook*. 5th ed. John Wiley & Sons, Inc.
229. Langmeier J., & Matějček Z. (1984). *Psychická deprivace v dětství*. Praga, Avicenum. <https://sreview.soc.cas.cz/pdfs/csr/1969/04/13.pdf>
230. Lasswell, H. D. (1948). The structure and function of communication in society. In Bryson L. (Ed.), *The communication of ideas* (pp. 37–51). New York: Harper and Row.
231. Lee, J. A. (1977). A typology of styles of loving. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 3 (2), pp. 173–182.
232. Lehmiller, J. J., & Agnew, C. R. (2017). *The relationship timeline: A method for the study of shared lived experiences in relational contexts*. *Advances in Life Course Research*, 32, 55–64. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2016.07.002> ScienceDirect
233. Light, T. P., Nicholas, J., & Bondy, R. (Eds.) (2015). *Feminist pedagogy in higher education: Critical theory and practice*. Wilfrid Laurier University Press.
234. Luke, C. (2020). Feminist pedagogy theory in higher education: Reflections on power and authority. In *Feminist Critical Policy Analysis II* (p. 189–210). <https://doi.org/10.1111/j.1741-5446.1996.00283.x>
235. Martela, F. (2022). *Personal and social wellbeing. Proposal for a repeat wellbeing module in the European Social Survey 2025*. <https://www.europeansocialsurvey.org/sites/default/files/2023-06/Wellbeing-module-Round-12-final.pdf>
236. McCubbin, M. A., & McCubbin, H. J. (1993). Families coping with illness: The resiliency model of family stress adjustment and adaptation. W: C. Danielson, B. Hamel-Bissell, P. Winstead-Fry (Eds.), *Families, Health and Illness: Perspectives on Coping and Intervention* (pp. 21–64).
237. McGoldrick, M., & Gordeen, R. (1985). *Genograms in family assessment*. Norton

238. McGoldrick, M., Carter, B. A., & Garcia-Preto, N. (Eds.). (2013). *The expanded family life cycle: Individual, family, and social perspectives* (4th ed.). Boston: Pearson.
239. McGoldrick, M., Gerson, R., & Petry, S. (2020). *Genograms: Assessment and intervention* (4th ed.). W. W. Norton & Company.
240. Minuchin, S. (2012). *Families and Family Therapy*. Routledge. New York.
241. Mitchell, R. K., Agle, B. R., & Wood, D. J. (1997). Toward a theory of stakeholder identification and salience: defining the principle of who and what really counts. *Academy of Management Review*, 22(4), 853–886.
242. NICHD. Lamb, M. E., Hershkowitz, I., Orbach, Y., & Esplin, P. W. (2008). *Tell me what happened: Structured investigative interviews of child victims and witnesses*.
243. Nichols, M. P., & Schwartz, R. C. (2005). *Family Therapy: Concepts and Methods* (7th ed.). Boston, MA: Pearson/Allyn and Bacon.
244. Olson, D. H. (2000). Circumplex Model of Marital and Family Systems. *Journal of Family Therapy*, 22(2), 144–167.
245. Olson, D. H., & DeFrain, J. (2006). *Marriages and Families: Intimacy, Diversity, and Strengths* (5th ed.). McGraw-Hill.
246. Olson, D. H., & Gorall, D. M. (2003). *Circumplex Model of Marital and Family Systems*. The Guilford Press.
247. Patterson, J. M. (2002). Integrating family resilience and family stress theory. *Journal of Marriage and Family*, 64(2), 349–360;
248. Peseschkian, N. (1986). *Positive Family Therapy: The Family as Therapist*. Springer-Verlag.
249. Puce, L., Okwen, P. M., Yuh, M. N., Okwen, G. A., Miong, G. A., Kong, J. D., & Bragazzi, N. L. (2023). Well-being and quality of life in people with disabilities practicing sports, athletes with disabilities, and para-athletes: Insights from a critical review of the literature, *Frontiers in Psychology*, 14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1071656>

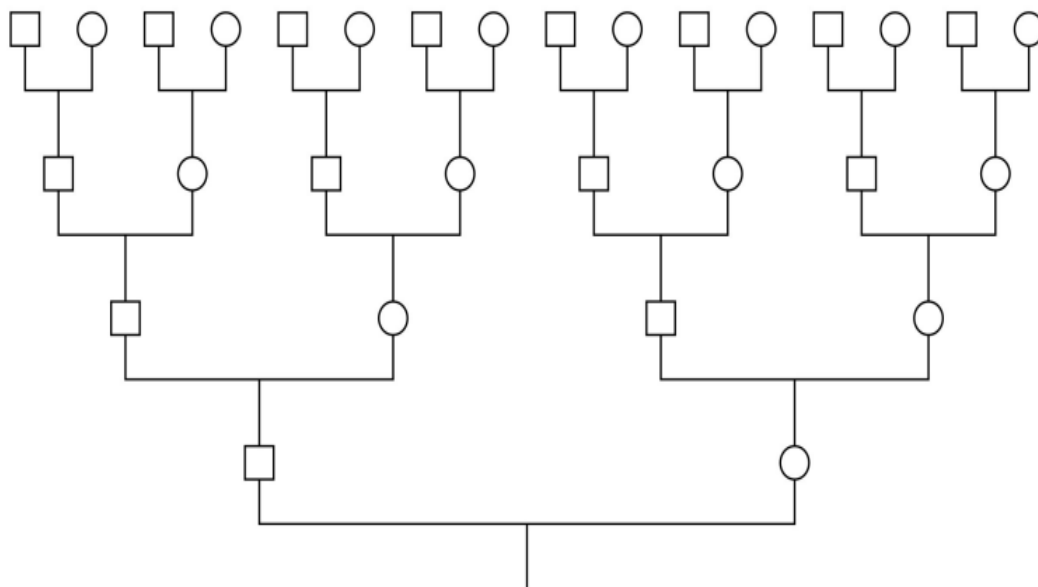
250. Robinson, P. V. (1936). *Supervision in social casework*. University of North Carolina Press.
251. Rogers, Carl Ransom. (1961). *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. Boston (MA): Houghton Mifflin Company.
252. Ryff, C. D., & Singer, B. (2008). Know Thyself and Become What You Are: A Eudaimonic Approach to Psychological Well-Being. *Journal of Happiness Studies*, 9(1), 13–39. <https://doi.org/10.1007/s10902-006-9019-0>
253. Satir, V. (1965). Conjoint marital therapy. In *The psychotherapies of marital disгарmony* (p. 121–133). New York: The free press
254. Schützenberger, A. A. (2007). *Psychogénéalogie: Guérir les blessures familiales et se retrouver soi*. Payot.
255. Schützenberger, A. A. (2015). *Aïe, mes aïeux ! Liens transgénérationnels, secrets de famille, syndrome d'anniversaire, transmission des traumatismes et pratique du génosociogramme*. Desclée de Brouwer.
256. Stanton, M. D. (1992). The time line and the “Why now?” question: A technique and rationale for therapy, training, organizational consultation and research. *Journal of Marital and Family Therapy*, 18(4), 331–343.
257. *Thematic study on the right of persons with disabilities to live independently and be included in the community: report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights*. (2014). Geneva: UN. <https://digitallibrary.un.org/record/792502/?ln=ru&v=pdf>
258. Toman, W. (1976). *Family constellation: Its effects on personality and social behavior* (3rd ed.). Springer Publishing Company.
259. Vaníčková, R. (2021). Psychology of health and mental hygiene: Psychosocial risks, consequences, and possibilities of work stress prevention. *Problems and Perspectives in Management*, 19(1), 68–77. [https://doi.org/10.21511/ppm.19\(1\).2021.06](https://doi.org/10.21511/ppm.19(1).2021.06).
260. Walsh, F. (2012). Family resilience. Strengths forged through adversity. In W: F. Walsh (Eds.), *Normal Family Processes* (p. 399–427). New York: Guilford.

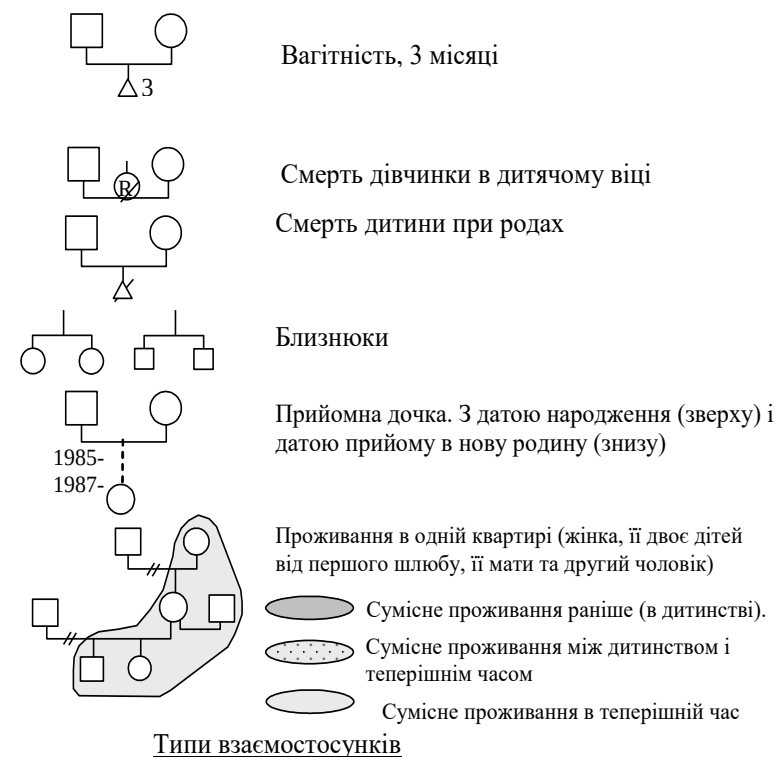
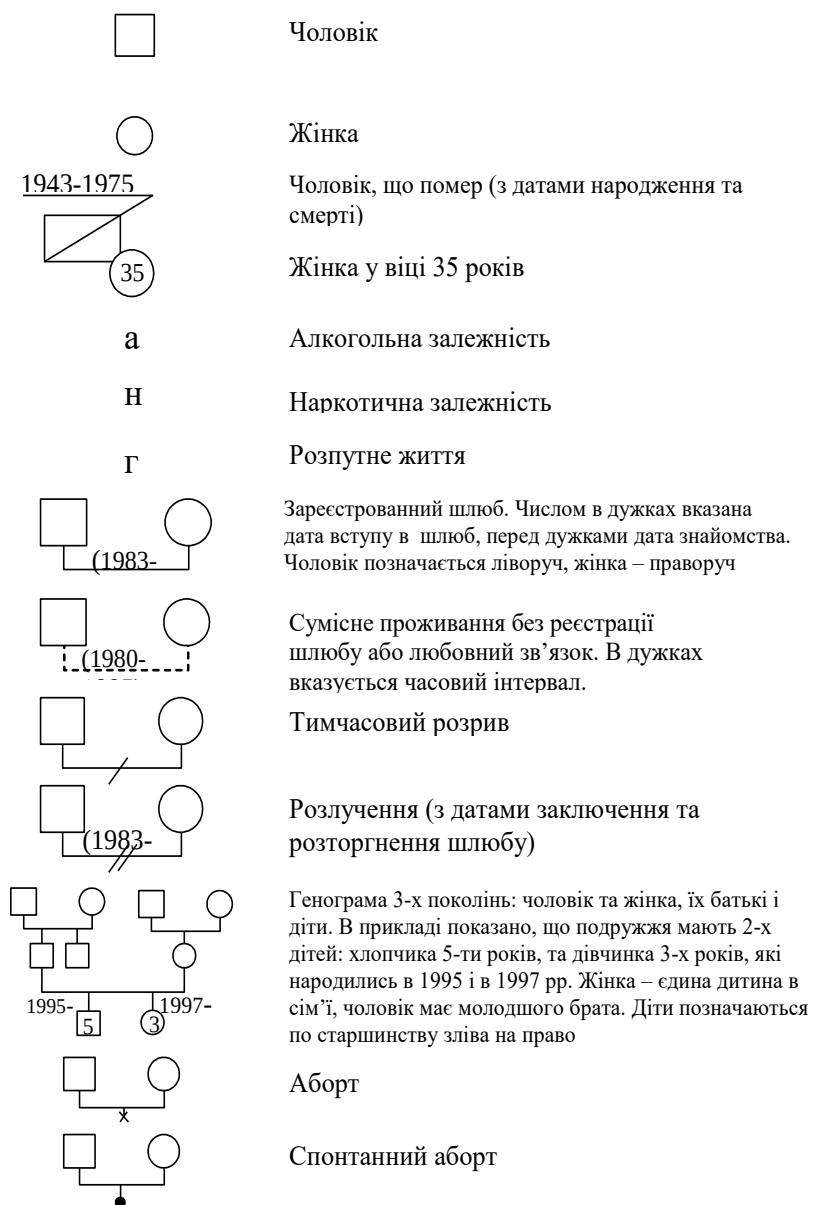
261. Westermarck, E. (1922) *The History of Human Marriage*. In three volumes. Vol. II. The Allerton Book Company.
262. Westermarck, E. (1930) *A short history of marriage*. The Macmillan Company.
263. Western M., & Tomaszewski W. (2016). Subjective Wellbeing, Objective Wellbeing and Inequality in Australia. *PLoS ONE* (p. 1–20).
264. Westley, H. B., & MacLean, M. Jr. (1957). A Conceptual Model for Communications Research. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 34(1). <https://doi.org/10.1177/107769905703400103>
265. Wolinsky, Stephen. (1993). *The Dark Side of the Inner Child: The Next Step*. Bramble Books US. – 188 c.
266. Zhuykova, E. B., Pechnikova, L. S., & Ryzhov, A. L. (2020). The time line technique in counseling the adoptive families. In T. Martsinkovskaya & V. Orestova (Eds.), *Psychology of Personality: Real and Virtual Context* (Vol. 94, pp. 881–890). European Publisher.

ДОДАТКИ

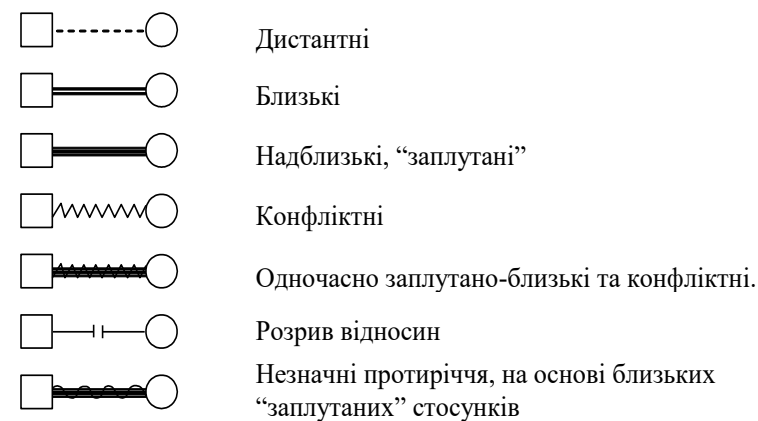
Додаток А

Схема складання генограми з п'яти поколінь

Типи взаємостосунків

Схематичний приклад складання «Дерева роду»
(доступно у відкритих інтернет-ресурсах)

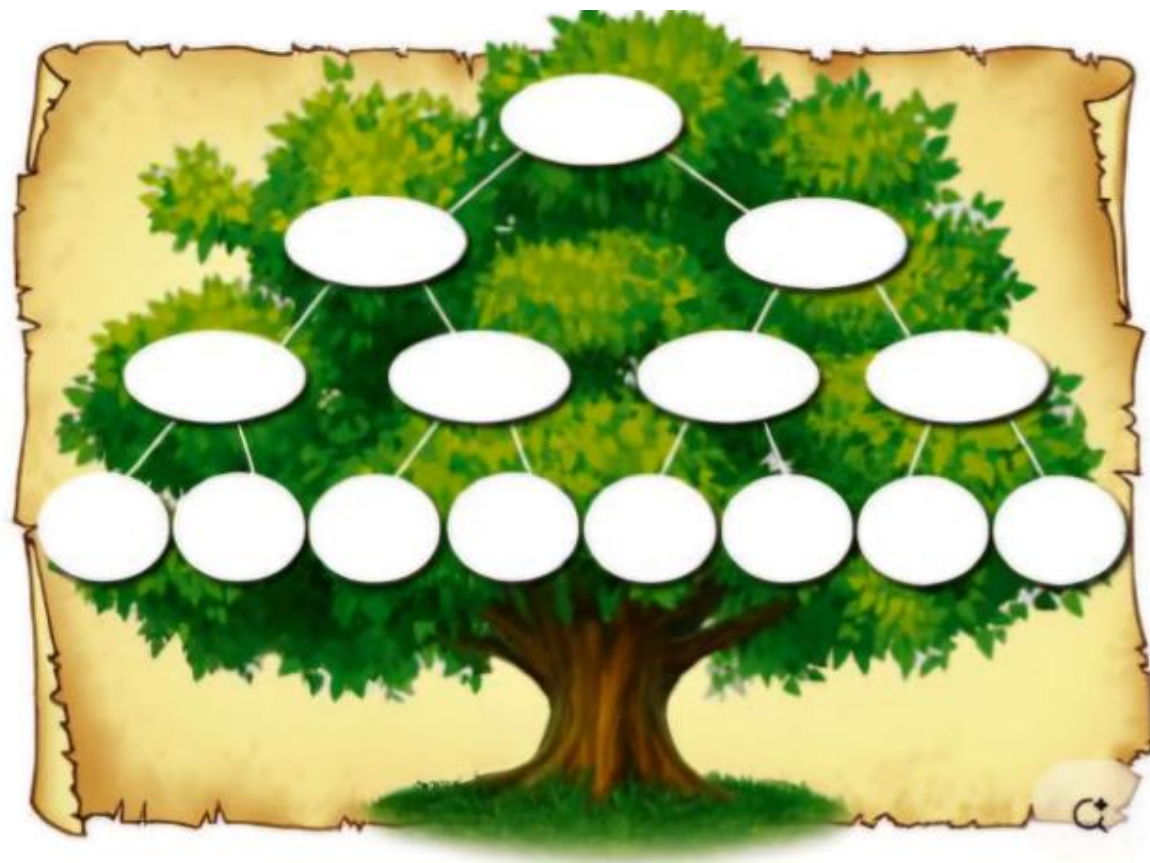
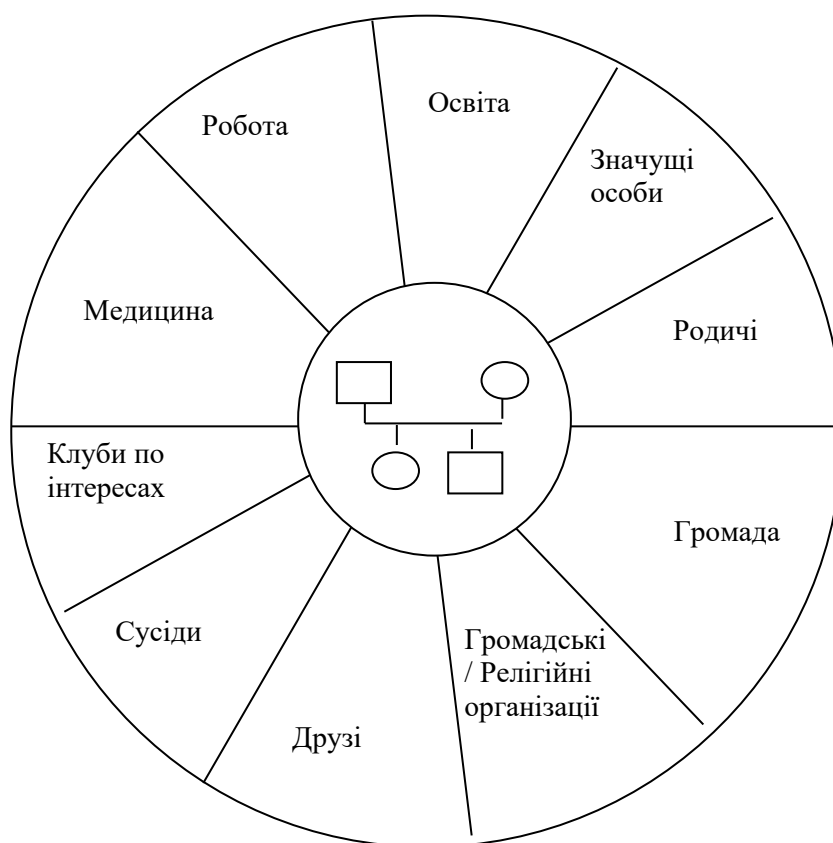
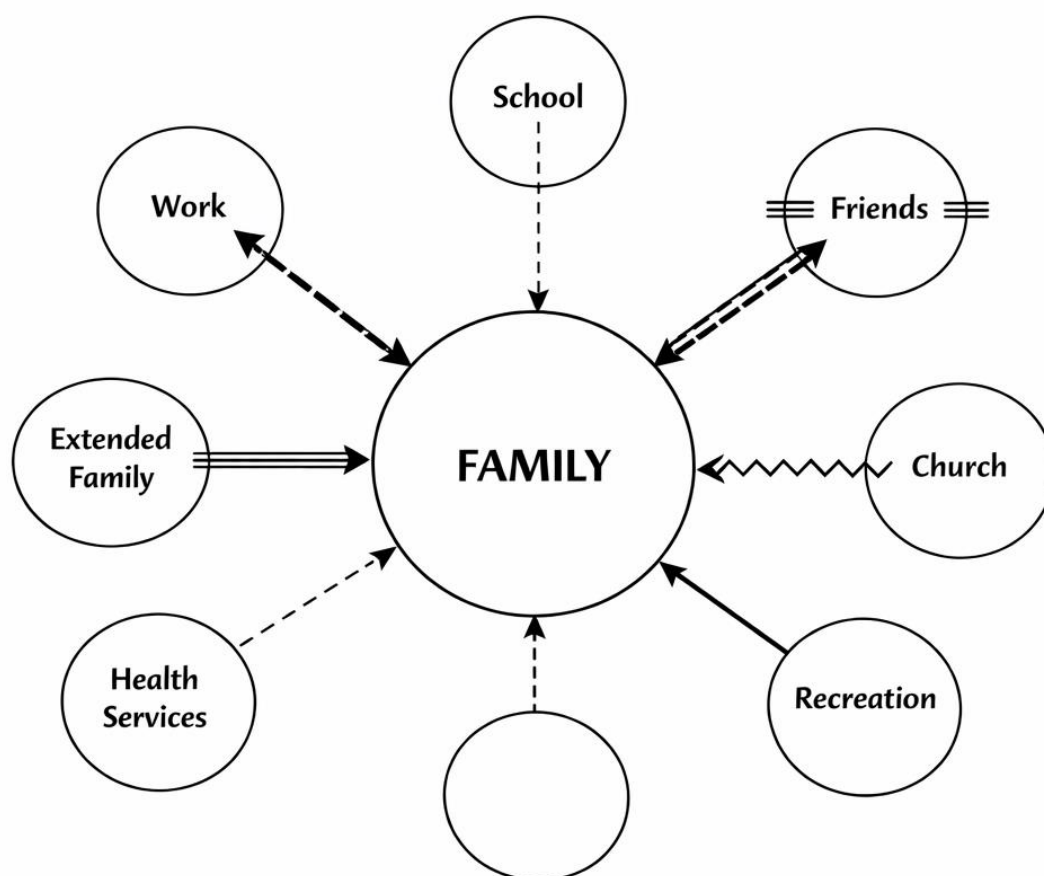

Схема складання екомapi

Eco-Map

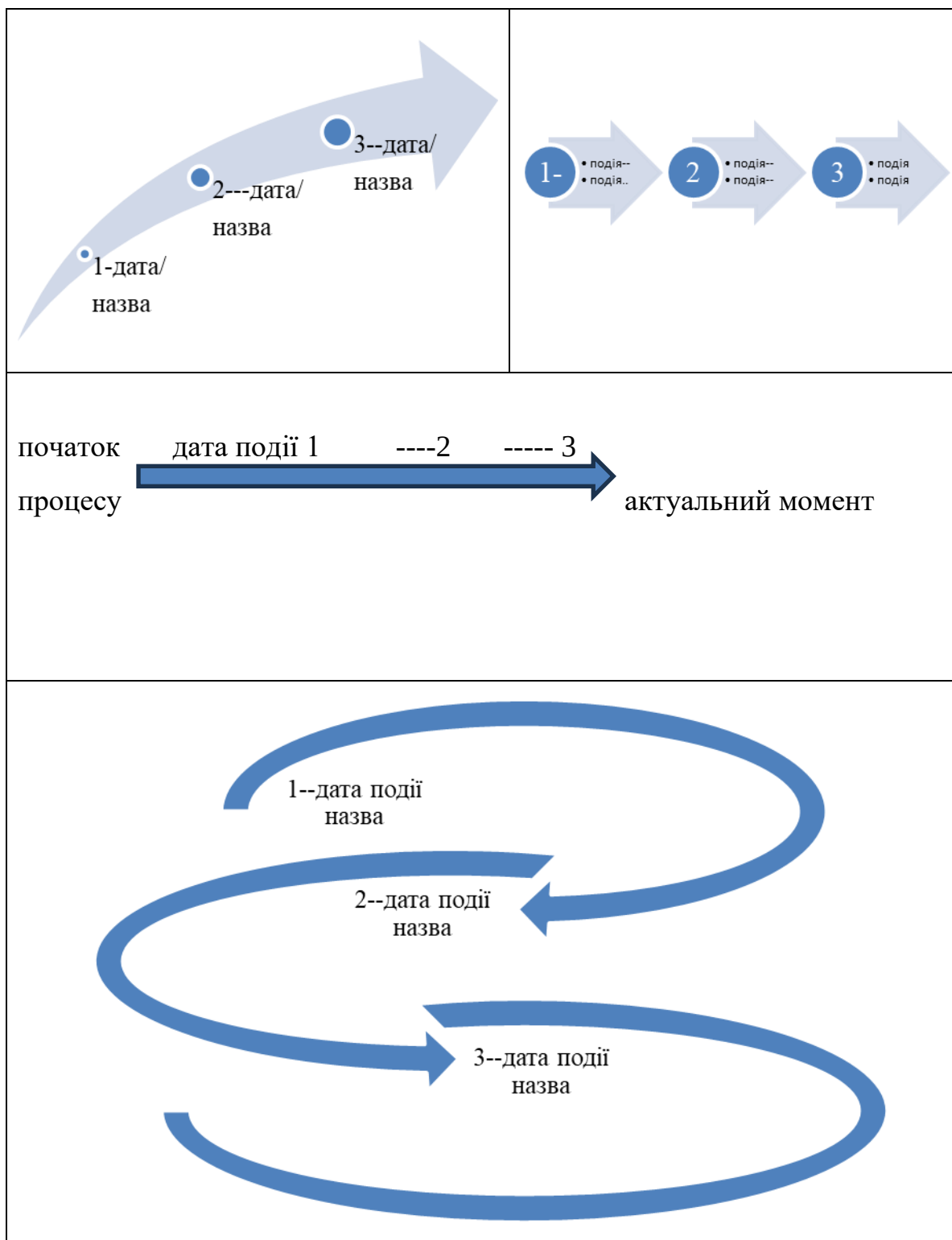
Reconstructed according to Ann Hartman, 1978

Legend

- Strong (Positive) Connection
- Tenuous (Weak) Connection
- ~~~~~ Stressful (Conflict) Connection
- > Flow of Energy / Resources
(Arrow indicates direction)

Схематичне зображення «лінії часу» як процесу

Виробничо-практичне видання

**СІМ'Я І ОСВІТА:
ТЕМАТИЧНИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК**

Редактори-укладачі: Галина Михайлівна Бевз, Юлія Олексіївна Приходько

Електронний ресурс

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

На обкладинці розміщено фотографію одного з будівельно-архітектурних проєктів школи НУШ, що розроблялися творчою архітектурною майстернею А. Пашенька (за підтримки ЄС і ЄІБ у межах Програми відновлення України).

Інформація доступна у відкритому доступі:

URL: [https:// ispp.org.ua/2025/01/30/tematychnyj-slovnyk-dovidnyk-simya-i-osvita/](https://ispp.org.ua/2025/01/30/tematychnyj-slovnyk-dovidnyk-simya-i-osvita/)

Використані у виданні ілюстративні фотографії є доступними у відкритому інтернет-просторі

Кожний розділ завершується логотипом науково-практичної конференції
«Українська сім'я в міжкультурних
і трансдисциплінарних вимірах сучасності»
(10-11 квітня 2024 року, Київ–Миколаїв)

Адреса Інституту: 04070, м. Київ вул. Андріївська, 15

E-mail: info@issp.org.ua

Сайт: <https://issp.org.ua>

Підписано до друку 20.01.2025 р.
Гарнітура Times New Roman. Авт. арк. 13,4
Електронне видання

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000 р.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29.
Тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: marketing@imex.net